

АСҚАД МУХТОР

Асарлар

ТУРТ ЖИЛДЛИК

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

БЎРОНЛАРДА БОРДЕК ҲАЛОВАТ.

ҚАҲРАМОННИНГ СЎЗ БОШИСИ

Қаҳрамон ҳам китобга сўз боши ёзадими, деб ҳайрон бўлманг. Асар тугагандан кейин қўлёзманинг бир нусхасини энг аввал танишиш учун қаҳрамонимга юборган эдим. У менга анча ибратли хат ёзибди. Шунинг бир қисмини сўз боши ўрнида келтиряпман:

«Ўша йиллари қурилишимизга келиб юрганингизда доим ўйчан кўринардингиз, сира чиройингиз очилмаганини кўриб, бир-биримизга ёқмадик шекилли, иш чиқмаса керак, деб ўйлаган эдик. Ёзувчи Пришвиннинг: «Ёзаяпман — демак, яхши кўраман», деган сўзи ёдингиздадир. Бизнинг ҳақимизда, қисқача бўлса ҳам, анча катта китоб ёзибсиз, раҳмат. Демак, бир-биримизга ёққан эканмиз, хайрият.

Аслида ўзи бизнинг ҳаётимизда ҳеч бир қизиқ нарса йўқ. Иш, чарчоқ, шошилиш, жанжал, яна иш, иш, иш... Аммо, билишимча, ёзувчининг вазифаси — қизиқ бир нарсани ҳикоя қилиб беришгина эмас, бир нарсани қизиқ ҳикоя қилиб беришдан иборат. Шунинг учун, ўйлайманки, бизнинг ҳақимизда ҳам ёзса бўларкан, жуда тўғри қилибсиз.

Ўша қиш, биргина ўша қишимизда шунча маъно бор экану кундалик икир-чикирга ўралиб ётганидан, биз буни пайқамаган эканмиз-да. Сиз адабиётчилар китобга тушган ҳар қандай одамни ҳам қаҳрамон деб атайсизлар. Мана, мен ҳам «қаҳрамон» бўлибман. Аслида, менга қолса, ҳаётда қаҳрамон йўқ, ҳаётда одамлар, оддий одамлар бор. Фақат сизлар воқеаларни икир-чикирдан тозалаб, қуюқлаштириб, уларнинг маъносини қидирар-

кансизлар. У ҳолда биздаги ҳар бир ишчини қаҳрамонга айлантиришларингиз мумкин. Очигини айтсам, мен ўзимни аранг таъдидим. Баъзи жойларда жуда ошириб юборибсиз, айрим сифатларни бошқа ҳамкасбларимдан олибсиз... Майли, буларга эътирозим йўқ, чунки нимаки яхшилик булса, ҳақиқатан ҳам ҳамиша ўртамизда. Ахир мenden ўша ҳамкасбларимиз ҳам бирон нарса ўрганишгандир.

«Тузукми?»— деб сўрабсиз. Биров сенинг ҳақингда китоб ёзади-ю, ёмон деб бўладими? Назаримда, ҳар қандай китоб вақтнинг бир қисмини таққа тўхтатиб тургандай туюлади: китоб ҳаракатдаги турмушнинг тутиб олинган бир парчасига ў шайди. Сиз бизнинг ҳаётимиздаги анча қизиқ лаҳзаларни тутибсиз.

Билмадим, бу балки ноўғри тушунчадир. Чунки вақт тўхтамайди, у доим ўтиб туради-ю, одамлар ҳаётида ифодалансагина кўзга ташланади. Сиз ифодаланган кунларни мен ўтган замон ҳисобламайман, ҳозирги ҳаётимизда ҳам шундай ҳислар қайнаб-тошиб ётибди. Агар у фақат ўтган замон бўлса, ўз ҳақимизда ўқиганда гоҳо кўнглимизни бундай ғашлик чулғамас эди. Одам, агар таъбир жоиз бўлса, ўз ўтмишининг жамулжами экан. Шу билан бирга, ҳар киши кимдир давом эттиради.

Биз даърининг хулосаси, оддий кишиларимиз... Дарвоқе, ҳа, давр кишилари... Балки шунинг ўзида бир гап бордир. Бизнинг кунларда яшаб туриб, даврга ёт бўлиб қолган одамлар ҳам учраб қолади-ку, нима дедингиз?..

Салом билан

Мардонқул Заргаров».

1

Кабинанинг олдинги эгик ойнасида мовий шуъла оқиб киради. Пайваст бир сокилик одамнинг руҳини қамраб, ўйлар мангулик билан тутатиб кетгандек бўлади. Ҳар учганида вужудини шундай илиқ шуълага тўлдирадиган осмон бу сафар алланечук тубсиздек, эртаги кунлари сингари мавҳум туюларди.

Уни тўсатдан қақиртирдилар: «Ишни топширингу зудлик билан етиб келинг!» Бир муҳим гап бўлмаса, тўрт йилдан бери қураётган катта объектини тугаллаб топширишига бир неча ой қолганда бундай қилишмас

эди, нима бўлганда ҳам қирқига чидаган қирқ бирига ҳам чидаш мум..ин-ку!

Ишига ишқал йўқ эди, буниси аниқ Ё бошқа бирор вазифага тайинлашмоқчимиз? Ҳар қалай, катта Ёзгариниш бўладиганга ўхшайди, кўнгли сезиб турибди. Ишқилиб, қадрдон саҳродан суришмаса бўлгани. Агар саҳродан бошқа жойга кетса, умрлик курашида енгилган одамдек, ўзига ишончини йўқотишдан қўрқади.

Загаров саҳрога ўч эди. Ўзи кўм-кўк воҳада туғилган бўлса-да, нима ҳам бўлиб тақдири шунга боғланиб қолди — умри саҳрода ўтмоқда. Баъзиларнинг тахминича, бир вақтлар ўтинчи отасини тақирда бўри ғажиб кетган экан, шунинг учун саҳрода қасди бормиш. Лекин ап бунда эмас шекилли, чунки Загаровнинг саҳрога муносабати жуда бошқача, аломат бир муносабат.

Бир қарашда у, чиндан ҳам, саҳро билан қасдлашиб қолгандек: «Ё сен енгасан, ё мен!» Лекин бу ғазаб эмас. Шу билан бирга, меҳр ҳам эмас. Саҳро унинг тиич яшашига халақит берар, оромини ўғирлагандек эди. Жаҳонда шундай қутсиз жойларнинг борлиги ғажига тегарди, ўзи эса ҳамон саҳрога интилгани интилган. Қизиқ-да: шундай баҳаво яланг майдонлар инсонга беғона! Қўшнинг ёвфон ичиб ўтирганда, ёғли палов сётгандексан... Йўқ, Загаровнинг егани ичига тушмайди, худди томоғида тургандек. Ош эмас, гўё саҳро томоғига тиқилгандек: саҳро... саҳр... ҳр, ҳр-ҳр... Бу сўзнинг ўзи ғажига тегарди.

У пастлаб учаётган самолётнинг хочга ўхшаш соясини кузатиб боради. Соя тошдек қотган калтакесакларни, қоққан қозикдек тикка юмронларни чўчитиб, барханларда чайқалиб сузади. Йўқ, яқиндан қарасанг, ҳаёт бор саҳрода. Офтоб ёлқин сочиб турганда юлғун қизариб гуллайди. Шувоқ тагида булдуруқ бола очади. Қасмоқдек кўпчиган шўр оёқ остида қирсиллаб, рутубатли тўзонни ўпкага ўтиради. Эҳ-ҳе, қанча йўл босмади Загаров бу ерларда! Самолётдан узоқларга тикилганида саҳро манзараларининг қандайдир ўзга сайёралар манзарасига ўхшаш жонсиз, файзсиз эканлиги неча марта дилидан ўтган. Шундай бўлса ҳам у ковлайверган, портлатаверган, уч-қирсиз котлованлар қазиган, қудратли кранлар келтирган... Баъзан шундай қум-тўзон кўтариладикки, замона охир бўлиб, оламни тўфон босгандек, чарақлаган кун юзини қора булут тўсар, кеңами-кун-

дузми, фарқиға бормай қолар эди. Бундай пайтларда у сахрони зер-забун қилиб титиб ташлагандек сезарди ўзини, лекин тўзон босилганда юз-кўзини артиб қарагач, билардики, ана шу қум уммонини жиндек безовта қилган экан, холос.

Москвада бир олим ошнаси Ой тупроғини кўрсатди. Ойна тагида бир кафтгина тупроқ. Қулдек, жонсиз. Заргаров унга узоқ тикилиб турди, юраги увушиб кетганини сезди...

Сахро жонли ахир. Мана, оёқ остида. Одамни калака қилаётгандек ястаниб ётаверадими?..

Йўқ, Заргаров сахродан кетмайди. Қандайдир тийиқсиз бир иштиёқ етаклайди уни. Сахрони бўйсундириш, уни забт этиш... Дарвоқе, Заргаров она табиат шаънига номуносиб бундай кескин ибораларни ҳеч қачон ишлатмасди. Лекин сахро билан топишиб кетиш, унга илиқ нафас, файз бахш этиш истаги уни худди озодлик руҳидек ўзига чорлар эди. Заргаров келажак умрининг қум бўронларида ўтишини қарийб аниқ биларди...

Чап ёнида ўтирган дўсти Алексейга кўзи тушди. Штурвални тутганича сахронинг ғуборли, сарғиш уфқиға тикилиб кетаётган қирра бурун, қотма юзли пилот шу туришида кўм-кўк осмон фониди тунж ҳайкални эслатарди.

—Энди менадан қутулиб, чиндан ҳам ниятинга етасан, чамамда, Алексей Иванович,— деди Заргаров.

Пилот уфқдан кўз узмади.

— Сиз ундан кўра ўзингизни ўйланг, начальник. Қитъада бирон каттакон ишга қўйиб қўйишса нима қиласиз? Тамом бўласиз-ку?

Улар сахродан бошқа жойни «қитъа» дейишарди. Сахро ҳақиқатан ҳам денгиз. Айниқса, булар биринчи қадам қўйган йиллари дунёда ҳувиллаб ётган бўшлиқ—сахро эди, унда ҳатто кушанда дегудай бирор жон зооти ҳам йўқ эди.

Заргаров дўстининг бугунги жиддийлигидан маъюсгина жилмайиб қўйди: у ҳам бошлиғининг тақдирини ўйлаётган экан. Заргаров бундай софдил, вафодор дўстини учратган эмас. Фақат ўзи дўстликнинг шартини адо ётолмади, Алексейнинг олдида гуноҳкорлигини биллади.

Алексей, сахродаги йирик қурилиш бошлиғининг шахсий пилоти. «Бу шалди роқ аравангизда умрим зое кет-

япти», деб зорланар, катта лайнерларда, узоқ ҳаво йўллариди учишни орзу қилар, Заргаров эса, «Кукурузник»ни ўзим эгаллаб олганимдан кейин сенга жавоб берман», деб ишонтирар эди. Қурилиш изига тушиб олгунча бунга фурсат бўлмади, ҳашпаш дегунча йиллар ўтиб кетди. Ниҳоят, мана, ўтган қиш Заргаров эски «Як»нинг штурвалини ўзи қўлга олган эди, лекин Алексейнинг негадир иши юришмади. Саҳрода юриб катта авиация техникасидан орқада қолган эканми, ёши ўтинқираганми, хуллас, «катта ҳаво йўллари»га илашолмади. Орзу қилган ишига етишолмай, кичикроқ ишларга бўйни ёр бермай, анча вақт бекор қолди. Заргаров бундан виждонал қийналар, хижолат чекар, ҳавога кўтарилганда ҳар гал дўсти ёдига тушиб, штурвал тутган қафтлари терлаб кетар, кўнгли ғаш бўлаверар эди.

Заргаровнинг объектдан «бутунлай» кетаётганини эшитган Алексей кеча ўзи етиб келди. Ўзим олиб борман шаҳарга, ечинг пилоткани, деди. Кўриниб турардики, у бошлиқнинг аҳволидан безовта. Улар бир-бирларининг руҳидаги ўзгаришни сезгирлик билан пайқашар эди.

— Тамом бўлсам бўлавераман-да, қайтага Фотима хурсанд бўлади,— деди Заргаров анча жимликдан кейин.

— Фотима хонимнинг жони киради-ку...

Заргаров Фотиманинг зинапояга лорсиллаб чиқиб, қулоч ёзишини ва шу ондаёқ зарда, таъналар бошланишини кўз олдига келтириб жилмайди. Унинг иссиқ бағрини, хархаша, зардаларини қўмсаган эди. Эрининг саҳройнилигидан куйган хотин уйда ойлаб интизор. «Тирик бева»лигидан нолигани нолиган. У Заргаровнинг касбини бошданоқ ёқтирмади, лекин ҳали ёш экан, орзиқиб кутар, эри саҳродан қайтганида, «водопроводчигинам», деб эркалар эди. Заргаровга эса соғинтириб учрашишлар жуда ёқар, бу доим шундай давом этаверади, деб ўйлар эди. Бироқ илгари фахрланиб айтилгандек туюлган «водопроводчигинам» кейинги вақтларда... гоҳо яхши сўзлар ҳам такрорланаверса, калакадек эшитиладиган бўлиб қоларкан. Фотима Заргаровдан саҳрони тарк этишни қатъий талаб қила бошлади.

— Хотинимнинг гаплари ўринли,— деди Заргаров,— қариганда бундоқ қуйилиб, тинчроқ ухлаши ҳам керак-да одам...

Тиниқ осмонга бутун вужуди билан интильгандек олдинга тикилиб кетаётган пилот бошлиқ томонга кескин қайрилиб қараб қўйди. «Қариганда» деган сўз ёқмади шекилли. «Узоқ маршрутларга учиш учун ёшинг ўтиб қолибди», дейишгани рост экан-ов.

— Энди нима қиладиган бўлдинг, Алексей Иванович?

— Олдин сизнинг қисматингизни билайлик-чи...

Ҳа, ҳақиқатан ҳам қисмат. Бугунги ўйлардан, айниқса, Фотимани эслаб, унинг кўнглида қандайдир ингичка бир тор чирс этиб узилгандек бўлди. Энди осмон ҳам кўзига боягидек нилий тиниқликда товланиб кўринмас эди. Шу кунларда у ўзлигини сақлаб, ҳаётда фақат ўзига аталган ўринни ардоқлаб қола оладими-йўқми? Гап мана шунда эди...

Заргаров аэропортдан соат ўн бирларда этиб келди. Фотима тошойна олдида кечки пардоз билан банд экан, отонада катта чамадон кўтариб турган эрини кўриши билан ўзини йўқотиб қўйди. Заргаров одатда бунлай келмас эди. Аввал хабар қилиб, муюшда этикларини ялтиллатиб, кичкина саквояж билан кириб келар, келиши байрамга айланиб кетар эди.

Фотима, ўттиз етиларга кирган тўлагина сулув жувон, хонаки кўкракбурма кўйлақда, бўлиқ елкасига юмшоқ тивит рўмол ташлаб ўрнидан турди, юмшоқ, илиқ гавдасини эрининг қучоғига отди. Новча, қўпол Заргаров ёдидан чиқаёзган кадрдон ҳидларга маст бўлгандек, ҳамма нарсани унутиб, уни бағрига босганча узоқ туриб қолди. Кейин хотинининг йиғламсираб, титраган лабларидан ўпди-да:

— Нима гап?— деб сўради.

— Ўзингизда нима гап?!— деди Фотима тўзғиган сочини юзидан сидириб. Чехрасида қувонч чақнади.— Катта чамадон кўтариб олибсиз? Тинчликми? Нима гап?

— Нима гаплигини эртага айтишади.

Фотима нимага унашини билмай шошиб қолди. Бу катта чамадон... Наҳотки бутунлай? Наҳотки бутунлай? Эри келганда бундай довдирамас эди. Гоҳ бутун вужуди билинар-билинимас титрайди. Идиш-товоқ қўлидан тушиб кетгудек. Заргаров унга кўз қирини солиб, раҳми келди. Қийнаб қўйди Фотимани. Уч хонали уй ҳувиллаб ётибди, тошойна олдида грим, парик, очиқ китоблар устида пьесалардан кўчирилган диалоглар.

— Соқолингизни ола турнинг, мен ваннага сув қуяман,— дея хотини ичкаридан янги сочиқ олиб чиқиб, эрининг елкасига ташлади.

— Саодатдан хат борми?— Заргаров қизининг деворга осиглиқ катта расми олдида тўхтади.

— Ўтган куни телефон қилган эди.

— Нима дейди?

— Нима бўлар эди — яна «икки». «Ўқимамайман, дадамнинг олдига ишга кетаман», дейди.

Деворда Саодат чарақлаб кулиб турарди. Кўзлари катта-катта, юзи тиниқ, чиройли қиз. Худди ойисининг ёшлигига ўхшайди, бўлали, ўн еттига кирмай етилиб қолибди.

— Тирмизак,— деб кулди Заргаров.— Дадагинангнинг ўзи «иккилик» бўлиб турибди-ю...

Заргаров кабинетига кириб кетди. Фотима унинг ҳукумат телефонида Тошкентни чақирганини, Марказкомнинг тунги навбатчиси билан гаплашганини эшитди. Заргаров саноат бўйича секретарнинг қабулига ёзилмоқчи эди, навбатчи секретарнинг уни бугун кутганини, эрталаб етиб келиб ҳеч қандай навбатсиз кириши мумкинлигини айтди. Заргаров трубкани қўйиб, ўйчан чиқиб келди. Қўйлак-шимини ечиб, юмшоқ халат кийди. Хотини зимдан кузатарди. Заргаров ундан уч-тўрт ёш катта бўлса ҳам, ҳали йиғитлик кучига тўла, қоп-қора жун босган кўкраги бақувват, пайлари пишиқ, энли энгаги бир оз чиққан, оғзи катта, бароқ қош одам эди. Соқолинги қиргандан кейин узунчоқ юзи тиниқиб, сал оқ тушган чакка сочлари нурланиб кетди. Негадир ҳаяжонланган Фотима эшик кесакисига бошини қўйганча унинг ювишишини жимгина кутди. Бўйдор Заргаров йўл-йўл кул ранг халатга ўраниб, иссиқ ваннадан ҳансираб, бўғриқиб чиқиб келганида хотин ўзини босолмади:

— Вой, Мардонқул ака, ўт билан ўйнашяпсиз... Мен ҳам одам боласиман-а!— деди йўлини тўсиб ерга қараганча. У бамисоли ловиллаб турган чўғ эди. Заргаров унинг гапига эътибор ҳам бермасдан бағрига тортиб, бўйнидан, кўзидан, қулоқларидан ўпа бошлади.

— Кетманг... энди кетманг...— дерди бўшашган жувон кўзларини юмиб,— эртага Тошкентда айтинг, шаҳарда қолдиришсин...

Заргаровнинг чайир қўллари бирдан бўшашиб, хотинини аста қўйиб юборди.

— Бўпти, бўпти, айтаман. Лекин ҳали ҳеч қаёққа жўнатишаётгани йўқ-ку...

Дастурхон ёзиғлиқ, чой тайёр эди, улар ёруғ қандил тагига келиб ўтирдилар.

— Театрда ишларинг қандай?

— Қандай бўларди?.. Пьеса йўқ, алмисоқдан қолган роллар... Сизни деб шундай каттакон театрни ташлаб келдим. Спектаклимизни кўриш у ёқда турсин, шаҳарга ойда-йилда бир келасиз...

— Гап унда эмас, ахир, Фотима...

— Сиз менинг нимадан кечиб фидойилик қилганимни ҳали ҳам тушунганингиз йўқ.

Заргаров жавоб тополмади.

— Чойдан қуй,— деди пешонасини ишқаб. Бирдан ўйлаб қолди: хотини бу сафар унинг келганига хурсанд бўлдими, йўқми? Илгарин бунақа ўйлар хаёлига ҳам келмас эди. Хурсандми, йўқми? Йўқ, деса ўтқизгани жой тополмай, ёниб турибди... Хурсанд бўлди, деса — яна ғалати, қарашлари илгаригидек тиниқ эмас. Негадир ётсирагандек, юраги нимадандир така-пука...

Фотима шаҳар зиёлиларининг, раҳбар ходимларнинг театрга қизиқишини ҳикоя қиларкан, область ижроия комитетининг раиси Шоаҳмад Аббосовни мақтади:

— Биронта премьерадан қолмайди, театрда ўзининг махсус ложаси бор, режиссёрлар билан таниш...

Бу гап Заргаровга суҳбатни енгилроқ йўлга буриб юбориш учун баҳона бўлди. Шоаҳмад Аббосов ёшликдаги синфдоши бўлиб, уни Шоаҳмад Табассум деб аташар эди.

— Оббо, Табассум-эй, театр мухлиси бўлиб кетган дегин? У билан дўст эдик-а бир маҳаллар, энди ўйлаб ўзим ҳайрон бўламан.

— Энди шаҳарда сизнинг дўстингиз қолмаган. Сизнинг дўстларингиз... Қалтакесак, эчкемар...

Заргаров кулиб юборди.

— Ҳали ҳам ўша-ўша юм-юмалоқ, қип-қизилми Шоаҳмад?

— Ҳа, гапим мунча нашъа қилди? Эртангизни ўйланг, нима қиласиз?

— Айтгандай, эртага... Биринчи рейсга чиқаман, ётиш керак.

...Уйқу қаёқда! Улар бир-бирларини қаттиқ соғинган эдилар. Сахро қурсин, одамни ўзидек чанқоқ, ўзидек бе-дов қилиб қўяди. Хотинининг бутун ҳарорати вужудини тўлдирди. У одатдагидан ортиқ қайноқ, шошқалоқ эди.

— Тақдир кечаси...— деб пичирлади Фотима.

— А?

— Бу ун ҳам келмаганингизда-чи!..

— Нима-нима?

— Жонимга ора кирдингиз... Яқинроқ келинг...

— Эсингни едингми?!

Уларнинг гапи узилиб қолди.

...Фотима эрининг бағридан сирғалиб чиқиб, тизза-ларини икки қўли билан қучоқлаганча тескари қараб ўтирди. У қалт-қалт титрар, елкасига, оқ кўйлаги устига таралиб тушган сочлари ғира-ширада сеҳрли кўринар эди. Заргаров тирсагига таяниб, бошини кўтарди.

— Мендан кулманг...— деди Фотима,—...бевадан харобман...— кейин пиқ этиб йиғлаб юборди.

— Фотима!..

Хотин юзини тиззасига ташлаб, баттар ҳўнграй бош-лади.

«Ҳизларга эрк берганидан уялиб йиғлапти», деб ўйлади Заргаров. Юпатмоқчи бўлди, билагига қўл узатди. Фотиманинг бадани совуқ, вужуди қалтирар эди. Заргаровнинг ҳам аъзойи баданига совуқ югурди.

— Ҳали бир нима дедингми?— деб сўради у хотини-нинг ярим тундаги пойма-пой гапларини эслаб.

Фотима индамади.

— «Тақдир...», «Жонимга ора кирдингиз...» Яна бир нималар дединг-ку?

— Упкалаб айтган гапларимни қўяверинг...

Чалқанча ётган Заргаров тонг ёруғидан кул ранг тусга кирган шифтга тикилди. Бу тунги бўронда нималар бўлиб ўтганини аниқламоқчидек манглайини тириш-тирди. Лекин хотини ҳамма нарсани чалкаштириб юборди: аллақандай қўрқув, одатдан ташқари эҳтирос, кутилмаган йиғи, ғалати гаплар... Нима бўляпти ўзи? Нима бўларди, уйқусизлик, чарчоқ.

Ана, йиғидан толиққан Фотима ҳам ёнига чўзилди. Унинг қўлини ушлади. Полапондеккина юмшоқ, мурғак қўл. Энди у қайноқ эмас, анча совиған.

— Мардонқул ака...

— Лаббай?

— Мен бошқа бировни яхши кўриб қолсам нима дердингиз?

— Қайдам. Буни ўйлаган эмасман.

— Ўйлаб кўринг.

«Ўзига бино қўйяпти,— дея кулиб қўйди Заргаров.— Яна шўхлиги тутяпти...»

Шундай деди-ю, хотинини яна бағрига тортди. «Ўйлаб кўринг бугун шуни...»— дея такрорлаб, яна нималардир айтмоқчи бўлган лабларга эрк бермади. Лекин бу сафар ортиқча эҳтиросли жавоб сезмади...

Саҳарда Тошкентга отланаркан, беозор ухлаб ётган хотинининг ҳорғин юзига узоқ тикилиб қолди. Уйқуда бу қадрдон чиройли юз ҳиссиз, ифодасиз эди, бирдан бегонадек кўриниб, тундаги жумбоқ гапларнинг ҳаммасини бирдан ёдига солди. Заргаров Фотиманинг бугунги феъл-атвори, ҳамма гапларини англаб етолмаса ҳам, энди ундан узоқлашмаслиги кераклигини биларди. Мана шу чалкаш ҳисларнинг оғир юки остида чиқиб кетди.

Ҳали барвақт бўлишига қарамай, секретарнинг қабулхонасида одам кўп — қандайдир муаммо билан боши қотган паришон директорлар, чўл-бнѐбондан келган қурилиш партия ташкилотчилари, сочига оқ тушган генерал, серташвиш молия ходимлари ўтирар эди. Заргаров кириб келиши билан секретарь қиз уни тирсагидан тутиб ичкарига бошлади. Бировлар ўрнидан туриб, бировлар бош ирғаб саломлашаркан, Заргаров ўзини ўнғайсиз сезиб, узр сўрагандек маънос назар билан алиқ олар эди. Эшик ёпилганда Заргаров келиши билан бошланган жонланиш, олаговур бирдан аллақаяёқда, узоқда қолиб, рўпарасида секретарнинг жимжит, шифти баланд, ёруғ кабинетини намоён бўлди. Қора, жингалак сочли, юмалоқ юзли ёш секретарь телефондаги, афтидан, анча кўнгилсиз гапини бўлиб, ўрнидан турди.

Партия ходими сифатида ёш бўлса ҳам, ўзига ишончи мустаҳкам, саноатни яхши биладиган бу йигитни халқ орасида «Салим темирчининг ўғли» деб ҳурмат қилишар эди. Заргаровга ҳам унинг очиқ, содда, ишчан ва хушчақчақ табиати жуда ёқар эди.

— Ноқулайроқ бўлди-да, бенавбат киришим. Молия министри ҳам ўтирган экан, кекса одам...— деди Заргаров унга қўл бераркан.

— Зиёни йўқ, аяқинда бутун дунёнинг молиячилари, миллиардерлари сизга таъзим бажо келтирадиган бўлади,— деди секретарь.— Марҳамат, ўтиринг.

Заргаров ҳазилга кулди-ю, гапнинг тагига етолмаганини билдириб, секретарга тикилганча аста ўтирди.

— Тўсатдан чақирганимиз учун койинманг, суҳбат қилиб розилигингизни олмасдан бир нарсани очиқ айтишим қийин эди.

Секретарнинг ҳазил билан гапни узоқдан айлантириб келиши Заргаровга маъқул тушди: жиддий гапга ўхшайди, ўзини бамайлихотир тутиб олиши керак.

— Олтинни биласиз-а, Мардон Заргарович?— деб сўради секретарь

— Биламан, сариқ бўлади,— деди Заргаров .

Секретарь кулиб юборди. Кўнгилли суҳбатга чоғланган Заргаровнинг ўзи эса бирдан жиддий бўлиб қолди. У гапнинг қаёққа қараб кетаётганини сезган эди: Қумтов! Ҳойнаҳой Қумтов! Бу ном кейинги ярим йил ичида ҳамманинг оғзида, бутун мамлакатга овоза бўлиб қолган эди. Қумтов. Албатта ўша. Жуда катта кон. «Янги олтин провинцияси», «Йигирманчи аср мўъжизаси», деган иборалар ҳам пайдо бўлди матбуотда.

Худди айтганидай, секретарь узоқ даромад қилиб ўтирмасдан, шартта шу янги гигант объектни олишни таклиф этди.

— Марказий Комитетнинг бутун умиди сиздан, Мардон Заргарович,— деди у сўзини якунлаб.

Заргаров бу гап давомида негадир бирдан оғирлашган калласини аста кўтарди.

— Объект қандай аҳволда, нима бор?— деб сўради у.

— Саҳро бор, пул бор, ният бор. Ҳозирча нақди шу. Бор нарсалар унча кўп эмас, кўриб турибсиз. Энди, нималар йўқ, деб сўранг. Коллектив йўқ, шаҳар йўқ, сув йўқ, йўл йўқ... Жуда сизбоп иш.

Кеча уйда бўлиб ўтган гапларни билгандек ҳазиллашди секретарь: «Сизбоп иш...» Заргаров лабининг бир чети билан кулиб қўйди. Бу аллақандай ҳазин кулги эди. Фотима кўз олдига келди. Келгусидаги беш йиллик, ўн йиллик саҳро тўзонлари, уйқусиз бўронли тунлар, беҳаловат, очин-тўқин, оромсиз айрилиқ ойлари, парваришсиз, асабий ҳаёт, хотинининг шамали таъналари, хархаша ва йиғилари билан қоришиб кетди миясида, бо-

шини яна пастга босиб тушди. У ўзиға эмас, Фотимага ачинар эди. Улар ҳали тузукроқ ҳаёт қуришгани ҳам йўқ, эр-хотинликлари ўн етти йиллик азоб, айрилиқдан иборат бўлди, холос. Яна саккиз-ўн йилга кетса — ёшлари ҳам бир жойга бориб... ҳаваслари тугаганда тинчишадими?..

Йўқ. Ундан фақат розилик сўрашяпти. Бир оғиз «йўқ» деса ҳаммасидан қутулади, бутунлай бошқача ҳаёт, бутунлай бошқача, одамларча...

— Ундан олиб, сувга соляпсиз-да...— деди Заргаров мужмалроқ қилиб.

Секретарь яна кулиб юборди:

— Ота касбимиз темирчилик бўлгандан кейин нима қилайлик?..

Заргаров ҳалиги гапни пайровга буриб юборилганини энди пайқаб, ўзи ҳам жилмайган бўлди. Секретарь унинг қандайдир оғир аҳволга тушиб қолганини сезди шекилли, ўрнидан туриб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Кабинет жим эди. Икковлари ҳам узоқ ўйга толдилар.

— Объект саҳронинг тақдирини батамом ҳал қилди,— деди ниҳоят секретарь,— бу ўринда сиздан бошқа ҳеч кимни тасаввур қилиб бўлмайди.

— Менга фурсат беринг.

— Нима учун?

— Ҳар ҳолда, ўйлаб кўрай...

«Нимани ўйлайсиз?» деб қолса, тайинли жавоби йўқ эди. Уйдаги аҳволни гапириб ўтириш уят.

— Ўйлаш ҳозир қимматга тушади, Мардонқул ака. Ўйлашингизнинг бир куни, ҳозир айтаман...— секретарь олдидаги қоғозларни титиб, бирига кўз югуртирди,— ўйлашингизнинг ҳар бир куни ноль бутун юздан олти тоннага тушади.

— Ниманинг юздан олти тоннасига?

— Олтиннинг.

Заргаровнинг бароқ қошлари остидаги ҳорғин кўзлари бақрайиб, секретарга тикилиб қолди. Кейин у яна ерга қаради. Яна жимлик бошланди. Кимдир эшик очди, қабулхона янада гавжум бўлиб қолган эди.

— Ҳар қалай, ўйдагилар билан бир маслаҳатлашиб кўрай.

— Албатта, албатта,— деди секретарь хайрлашгани кўл узатиб.— Фотима хонимнинг маслаҳати ҳар қандай олтиндан қиммат. У кишининг Жамиласини кўрганман.

Уйласам, ҳали ҳам таъсирланаман. Мендан салом деб қўйинг. Шунақа бир томошабинингиз бор экан, денг...

Сўнги гаплар Заргаровнинг қулоғига киргани ҳам йўқ, у қабулхонада ҳам ҳеч кимни танимай ўтиб кетди, йўлакда кимлар биландир саломлашди — эслолмайди. Хиёбондаги синиқ бир скамейкада ўтирганида ўзига келди.

Эрта куз ҳавоси — хиёбонда ўтирадиган эмас эди. Осмонда олатароқ булутлар кўчиб, ёқимсиз шамол юлқинди, дарахтларга қўнган гардгача кўтариб, ҳавони димиқтириб юборди. Буни Заргаровдек саҳройи одамгина сезмаслиги мумкин эди. У бирпас юриб, совуқ тош скамейкага чўкди. Тўзон кетидан хазон ҳиди анқитиб, шовул ёмғир қуйди. Кўча-кўйда одам кам. Заргаров ҳамма иши тугагандек, тентираб юриб, шифердан қилинган кўримсизгина бир кабобхонага кирди. Маза-матрасиз совуқ кабобдан бир-икки сих чайнаб, табиати тирриқ бўлиб чиқди. Бунинг устига таксичи бола ўлғудай қўрс экан:

— Уст-бошингизни қоқсангиз бўлмайдимини, ғилоф янги эди, кир қилдингиз, — дея тундлик билан танбеҳ берди. Заргаров беихтиёр елкаларини қоқа бошлади. Чанг устига ёққан ёмғир лой бўлиб костюмига шувалганда, кафтларига қараб, ўзига-ўзи ачиниб кетди. Қаёққа кетяпти ўзи? Нима қилиб юрибди? Хотини билан маслаҳатлашиш бир баҳона эканини ўзи яхши билади. Аслида таклифни рад қилиб чиқди. Чунки Фотима ҳеч вақт яхшиликча розилик бермайди.

Ҳа, энди ҳаёти ўзгаради шекилли. Майли-да, кўз кўрар, ахир. Йшсиз қолмайди. Ҳар ҳолда, Заргаров-ку. Кам деганда область миқёсидаги масъул ходим бўлади. Мана бу таксичидек галстукли, озода йиғитча ҳар куни машинада ишга олиб бориб, олиб келиб қўяди. Ясаниб юради. Кечқурун спектакль. Ёнида севимли, сулув хотини. Манаман деган актриса. Ҳамма зимдан ҳавас билан, гоҳ ҳатто ҳасад билан қарайди. Кимсан, Заргаровлар!

Ҳа, Заргаров. Собиқ Заргаров... бир иложини қилар.

Лекин иложини қилиш бошқа, яшаш бошқа...

Машина кўлмак сувларни чилпиллатиб елиб борар, Заргаров худди юзига лой сачраётгандек ижирғанарди. Бехосдан Мардонқул Заргаров эмас, бошқа одам бўлиб

қолгандек туюлди ўзига. Гўё қайдадир бор-йўғидан ажралган, вужуди ҳувиллаб қолган, енгил, майда, жўнгина одам ўтирар эди. Салмоқсиз, ўринсиз...

— Келдик,— деди таксичи.

Заргаров қаердалигини унутгандек ўтирар эди.

Елкасига сафар юки, рюкзак, тагин алланималар ортган альпинистларми, геологларми, бир тўда ёшлар, соқол қўйган йигиту шим кийган қизлар машинанинг олдидан шовқин-сурон билан ўтиб кетишди.

— Келдик,— деди таксичи яна.

— Қаерга келдик?

— Аэропортга...— деди бола, «эси жойидами» дегандай қия қараб.

Заргаров соатига боқди.

— Қайтаринг.

— Қаёққа?— Шофёрнинг авзойи бузилди.

— Бўлинг, қайтара қолинг, акаси, Марказий Комитетга,— деди Заргаров юмшоққина қилиб.

Таксичи елкасини қисиб, қошини учирди-ю, гулзорни айланиб, келган йўлига тушди. Унинг нималардир деб гудрангани эшитилмади — аэропорт диктори атрофни янгратиб қандайдир рейсни эълон қилаётган эди...

Кечагидай қош қорайган пайт. Заргаров остонада пайдо бўлиши билан Фотима унинг кўзларидан ўз тақдирини ўқигандек, рўпарасида қотиб қолди. Уларнинг бир-бирларига тикилишларида жуда кўп гап бор эди: ўн етти йил турдик, ҳаёт, негадир, бизни батамом қовуштирамади, бир-биримиздан, доим беҳабармиз, сенинг дунёнг бошқа, менинг дунём бошқа, ўйларимиз ҳам мос келмади, доим пойма-пой. Мана энди туйқусдан орага тушган тўсиқ...

Заргаров югуриб бориб хотинининг икки тирсагидан ушлади, кўзига қаради: «Менинг табиатимни тушунишга ҳаракат қилиб кўрсанг-чи!» Кўзлари шундай деб турсада, ўзи бошқа гап айтди:

— Қумтов, Фотима! Ҳал бўлди. Кечир, сендан бемаслаҳат розилик бериб юбордим.

— Шундай бўлишини билардим.

Фотиманинг нафаси ичига тушиб кетди. У эрини кутган, орзиққан, тайёрланган эди. Эғнида юмшоқ, кенг бурмали кўйлак. Қимматбаҳо атир ҳиди...

— Розилик бермай иложим йўқ эди, бу...— Заргаров осмонни қучмоқчи бўлгандек қулоч ёзиб, қаёққадир, шифтга интилди,— бу—катта, жуда катта масала, Фотима, сен билан бизнинг кайфиятларимиздан катта...

— Бўлар иш бўпти, мен эмас, ўзингиз бошляяпсиз жарликка...— Фотима орқасини ўгириб креслога ўтириб олди.

— Нима деяпсан, Фотий бирга кетамиз, у ерда ҳам бориб-бориб театр бўлади.

— Бориб-бориб... Қариб-чуриб, фақат ялмоғиз кампирни ўйнайдиган бўлганимда...

— Театрни тезроқ ташкил этишга ўзинг бошчилик қилишинг мумкин.

— Мен ташкилотчи эмасман, саҳрода театр очишга қобилиятим йўқ. Мен оддий актрисаман...— Фотима тутақиб кетаётганини сезиб индамай қолди. У бугун босиқроқ гаплашиб, ўзининг ҳақлигини бамайлихотир тушунтирмоқчи эди.— Уйлаб кўринг, мен сизнинг соянгизга айланиб қоляпман. Аввал, бир-икки йилда қайтамыз, деб, Тошкентдан бу ерга олиб келдингиз. Мен кўндим, ярим жаҳонимни йўқотсам ҳам, кўндим, неча йилдан бери оламдан беҳабар шу ерда ўтирибман. Мана энди қайтиш ўрнига, саҳронинг у чеккасига сургаяпсиз...

— Ахир, мен-чи, нима, мен ўз дунёмдан, ўз феъли табиатимдан, ўзлигимдан воз кечишим керакми?! Нима туфайли кечишим керак?— деди Заргаров ҳам тескари қараб, лекин шу ойдаёқ ноўрин гапириб қўйганини сездди.

— Мен туфайли! Мен-чи? Хотинлар туфайли бирон истагидан кеча оладиган эркаклар бўлар эди-ку! Ё унақа даврлар ўтиб кетганми?

— Кўп замонларда хотинлар ҳам фидойилик кўрсатишган...

— Тушунарли, ўртоқ декабрист. Мен ўзлигимдан кечишим керак экан-да, сиз кечмаслигингиз керак экан. Шундайми?..— Фотима овози баландлашиб кетаётганини пайқаб яна индамай қолди. Негадир қўл силтаб, оппоқ, ингичка бармоқлари билан чаккасини ушлади.— Нима бало, фалсафага ўтиб кетдик...

— Фалсафа ҳам эмас, схоластика,— деди Заргаров. У баҳсинг тўхташини, самимий, аҳил бир суҳбатда жиндак ором олишни истар эди.

— Рост айтасиз,— деди Фотима ерга қараб,— ҳар

кимнинг ўз дунёси... Ҳеч ким унинг баҳридан ўтгиси келмайди. Муҳаббат бўлса, буюк санъат, у жондан кечишни талаб қилади.

— Бу қайси пьесадан?— дея ҳазилга бурмоқчи бўлди Заргаров.

— Инонсангиз, маҳаллий бир авторники,— деди Фотима.— Ун олти йилдан бери орамизда мужмал диалог. Саҳнадагидан баттар...— У ўрнидан турди.— Катта чамадонингизни тайёрлайми? Чой плитада, қайнаган, ўзингиз дамлай қолинг...

Заргаровнинг боши чўяндек оғир, қулоқлари гувиллар эди. Тошкентда министрликлар, бошқарма ва трестларда шу бугуннинг ўзида дуч келган чигал муаммоларнинг ўзиёқ уни гангитган эди; уйдагиси тубсиз ўйларни баттар чувалтирди. У ўзини қўйгани жой тополмагандек, дам у ёқдан-бу ёққа юриб, дам иягини чангаллаганча ўтириб, негадир, бирдан белоналашиб қолган хотинининг хушбичим қоматини, асабий ҳаракатларини зимдан кузатарди. Кўзида совуқлик пайдо бўлган бу ажойиб хотинга айтадиган гаплари кўнглида ғалаён қиларди.

— Фотимаой...— деди секин. Хотини ичидан сесканиб, кифти титраб кетди. Ёшликда Заргаров уни энг ширин лаҳзаларда шундай деб атарди.

— Ой... Ҳа, сизнинг нурунгишни акс эттирадиган ой,— деди хотин синиқ товуш билан.

— Менинг дайдилигимни ўзинг билардинг...— Заргаров чамадонга кийим-кечак тахлаётган хотинининг ёнига борди. Фотима елкасида унинг нафасини сезса ҳам, қайрилиб қарамади.— Изғиб, ниманидир излаш билан ўтади шекилли умр. Излаш — топилган нарсанинг ўзидан кўра мароқлироқ туюлади, ҳайронман. Тўхтасам, фарқ бўлаётганга ўхшайман. Сувдагидек... Шундай одамни кўз олдинга келтира олмайсанми?

— Сиз билан биз ҳамма нарсани ўзимизча — бошқа-бошқа тушунамиз, Мардонқул ака,— деди Фотима ёнидаги курсига яна ўтириб.— Сиз овбош кучларингизга жой тополмайсиз, ерни ағдариб, сахро чангини кўкка совурмасангиз кўнглингиз тинчмайди. Мен бўлсам... Мен одамнинг чиройли муносабатларини, нафис қалбларини ўйлайман. Санъат деганман болагимдан. Ҳамма нарса тотли, гўзал бўлса, дейман. Одам ўзи муҳаббат меваси...

— Меҳнат, ҳаёт — алоҳида; муҳаббат, гўзалик —

алоҳида. Ҳар қайсиси — ўз ҳолича! Шундайми? Унақаси бўлмайди, Фотима!— Заргаров шартта қайрилиб, дераза томон кетди.— Унақаси бўлмайди!— деди яна қатъийроқ такрорлаб, қоронғи кўчага тикиқтар экан.— Ишу тирикчилик алоҳида, санъату нафосат алоҳида бўлса, актриса билан «водопроводчи» ҳам алоҳида бўлиши керак. Гапни шунга олиб келяпсанми?

— Иш, тирикчилик, қувур, водопровод... буни кўп эшитганман. Лекин, шулар қатори, инсон деган нарса ҳам бор, билмоқчи бўлсангиз. Масалан, мана мен!— Фотима энди ўзини босолмади, унинг товушидан йиғи тавсири кела бошлади.— Саҳроларнинг келажагини кўрасиз, хотинингизнинг кўнглида нималар бўлаётганидан беҳабарсиз! Қийинчиликлардан қўрқмайдиган фидокорман, деб ўйлайсиз. Аслида-чи? Аслида — елкаси яғир бўлиб кетган ҳаммолсиз! Ҳа!

Ранги қув ўчган Фотима эшикни тарақлатиб ётоққа кириб кетганда, бўйдор Заргаров дераза оша кирган тун қоронғисида яшин уриб кўмирга айланган кекса дарахтдек қаққайиб қолган эди. Бу оқшом унинг қандайдир эзгу ўйларига заҳар томди. Саҳрога жўнашдан олдин, сўнгги кунлари пойтахтда, область марказида идорама-идора юраркан, коллегияларда, молиявий баҳсларда, лойиҳа институтларида, буюртмачи ва пудратчиларнинг тортишувларида ўтираркан, Фотиманинг тобора узоқлашиб бораётган қадрдон чеҳраси кўз ўнгидан кетмас эди...

2

Заргаров кутгани чиққан муовинларига, қандайдир марказий ташкилотларнинг вакиллари, олимлар ва трест бошлиқларига бу ерда «аэродром» деб аталадиган шўрхок тақирдаёқ жавоб бериб юборди. У раҳбар «элита» қуршовида юришни ёқтирмасди, фақат қурилиш партия ташкилотчиси Дмитрий Қазимировични ёнига олди-да, усти оинқ «Газик»да кўз базўр илғайдиган гилдирак изларининг биридан бўлажак объектлар томон тикка йўл солди.

— Отингиз нима?— одати бўйича биринчи саволини берди Заргаров, энг аввал шофёрнинг отини билиб олмаса, йўл юролмасди.

— Бобош,— деди ёноқлари туртиб чиққан, суяги бу-

зуқ барваста йигит. Аф-идан, қорақалпоқ бўлса керак. Унинг бу билинар-билимас ғилдирак изидан қандай йўл топиб кетаётганини тушуниб бўлмайди. Чунки поёнсиз саҳрода бундай тартибсиз излар сон мингта, худди калавадек чувалиб ётарди.

Пастлаб учган мезон уқалари Заргаровнинг ўсиқ қошларига илашади. Қовжираган туятовоннинг нимта-тир ҳиди шошқалоқ кузнинг омонатлигини эслатади.

Заргаровни синашта, безовта бир ҳиссиёт батамом банд этди. Ҳар гал «бўлажак объект»га кириб бораётганида у ўзини мана шундай, худди бутун ҳаётининг рўпарасида, қандайдир бўронлар арафасида, долгаланган денгиз ёқасида тургандек ҳис этарди.

Кекса Дмитрий Казимирович ўнгиб кетган эски кепкасини шамол учуриб кетмаслиги учун икки бармоғи билан маҳкам ушлаганча, қурилишнинг аҳволидан бошлиққа ахборот бериб боради: бу ерларнинг қишда қирқ даражага етадиган шиддатли совуғида бетон ишлари қандай бўлади, буни биладиган тажрибали одам ҳали йўқ экан, саратонда ярим метр қум қатламини осмонга учирадиган қайноқ қуюнлардан коммуникацияларни, котлованларни, карьерларни қандай асраш керак — буни ҳам билишмасмиш. Бу шароитда ҳали ҳеч ким бундай катта иншоот қурган эмас... Сувсизлик, йўлсизлик...

Дмитрий Казимирович гаплари бошлиққа негадир ҳеч қанақа таъсир кўрсатмаётганидан ажабланарди.

— Ҳамма қурилишлар жумбоқлардан, йўлсизликдан бошланади,— деди Заргаров.

Ҳалиги шўрхок тақирдан даста-даста бўлиб таралган йўллар бирдан занжирли ғилдирак, скрепер излари билан кесилди. Саҳро узоқ-узоқларгача дабдала бўлиб ётар, кўкка ўрлаган чанг-тўзондан ацетон, бензин ҳиди, дуд-тутун анқир эди. Бобош бу ерлардан усталик билан йўл топиб ўтиб кетди. Уйдим-чуқур йўл ёқасида катта контейнерлар, қорамоёга беланган яшиқлар ағанаб ётарди. Қумтепа орқасидаги тахта баракдан иккита болакай яланг оёқ югуриб чиқиб, ҳали ерда бўлак-бўлак бўлиб ётган қран, насослар, қувур ва тахта уюмлари тепасига чиқиб, «Виллис»ни узоққача кузатиб қолди. Заргаров саҳрода мана шундай, энди жон кираётган беҳисоб оролларни кўз олдига келтирди. Тошкентда олган маълумотига кўра, қурилишда етти министрлик, тўққиз бошқарма, ўн олти трест қатнашади. Дмитрий Казими-

ровни ҳар замонда чанг- тўзондан димоғ қоқиб, ҳиноя-сини давом эттирарди: лойиҳа институтининг бўлимлари, топография отрядлари кўчиб келиб, чўпонлар қишлайдиган овулни эгаллабди. Техникани ташиб келиш бошланган. Лекин бульдозер, вертолёт билан иш битадиган эмас экан. Йўл керак. Тор изли темир йўл, тош йўл...

— Биринчи муовин қаерда?— деб сўради Заргаров.

— Свердловскда ётибди. Дизелчиларни ниқтагани кетган... Одам келяпти, чироқ йўқ, бутун энергия буровийда.

— Ниқтовчиликни йўқотамиз. Биринчи муовин «тол-кач» бўлиб юрса, уят эмасми? Мен гаплашиб келдим қурилишнинг бошиданоқ давлат таъминот вакили шу ерда ўтиради!

— Буниси яхши бўлибди.

Ҳамма қурилишларнинг нозик жойи — техника таъминоти. Янги бошлиқнинг биринчи кунларданоқ шу жойга қўл урганлиги Дмитрий Казимировичга маъқул тушди. Бу одамда, ҳар қалай, бир гап борга ўхшайди. Лекин қийинчиликларни эшитган сари чеҳраси ёришиб кетяпти. Бу қандай бўлди?

Улар ер ости сувларини изловчи отряднинг «25-шо-хобча» деган участкасига дуч келдилар. Бобош бошлиқ-нинг кўзидан буйруқни уқиб, машинани оқ балчиқ кўл-макнинг бир четида тўхтатди. Пармалаш ҳавзасида вахта алмашиниш вақти эканми, ишқилиб, помбурлар қувурларни бураб олиб, тарновдан пастга узатмоқда, ишчилар уларни илиб олиб, стеллажга тахламоқда эди-лар. Иш майдони тартибсиз, не-не мазгилларни босиб келган қоғоз қопдаги «оқ лой», даста-даста элетродлар сочилиб ётибди. Четдаги вагончада кимдир рацияга ба-қирарди.

— Нима гап, мастер қани?— деди Дмитрий Казими-рович машинадан тушиб саломлашгач. «Мостик»да ух-лаб ётган мастер сакраб турди-да, боши остидаги эски пахталигини елкасига ташлаб, пастга тушди. Салқинган қовоқларини кир панжаси билан тўсиб аҳволни гапириб берди.

Қидирувчи гидрогеологлар группасидан 25-шо-хобча-да пармалашни номаълум вақтгача тўхтатиш ҳақида кўрсатма келибди. Қурилишга техника суви олиб келиш учун қадимий суғориш йўлларининг изига тушган қиди-

рувчилар тўсатдан жуда катта чуқурликка дуч келишибди. Канални унинг ёнидан айлантириб ўтиш кўп вақт, катта меҳнат, маблағ талаб қилар экан. Чуқурни тўлдирилса сувни ундан нариги ёққа осонгина ошириб юбориш мумкин, лекин ўпқон жуда чуқур. Уни сув билан тўлдиришнинг ўзи учун ярим йил керак.

— Яна фильтрацияни, буғланишни ҳисобга олинса, сув фалон пулга тушяпти...— деди соқоли ўсиқ мастер шишган қовоқларини яшириб.— Бошимиз қотиб, кўрсатма кутиб ўтирибмиз...

Дмитрий Қазимирович бошлиқ томон қараб яна ҳайрон бўлди: чигал муаммони эшитганда ҳам Заргаров пинагини бузмади. Гўё ҳар бир мушкул масала уни хурсанд қилар эди.

— Қурилишга ичиладиган сувни албатта қувур билан келтириш керак,— деди у машина йўлга тушгач, бутунлай бошқа мавзуга ўтиб.

Дмитрий Қазимирович у томон қайрилиб, қошлари қуёшда жизгинак бўлиб кетган кекса кўзлари билан қия боқди: бошлиқ бундан кўра каттароқ муаммолар билан банд экан. Ҳар бир кичик жумбоқ ўзга бир катта тугунни ёдига солмоқда.

— Шундай қудратли экскаваторларимиз бўла туриб-а?— деди Дмитрий Қазимирович.

— Бу ерда туб қатламлар узоқ. Фильтрация шу даражадаки, тўрт юз километрли каналнинг этагига сувнинг юздан бири аранг етиб боради. Саҳрода сувнинг қанақа нозик қилиқлари борлигини яхши биламан, хотиним бекорга айтмасди «водопроводчи», деб...

Ўз ҳазилига ўзи жилмаёлмади ҳам: хотинини гапирганда, негадир, ўтган замон феълени қўллаганини пайқаб қолиб, фикри чувалашди.

— Ҳа, айтгандай, каналчилар ҳалиги чуқурни айланиб ўтишаверсин,— деди бирпасдан кейин.— Сассиқ ботқоқни сувга тўлғазаман деб, ярим йил кутишнинг кимга кераги бор?

— Бу — минг километрнинг нари-берисида яккаю ягона кўл, ўртоқ Заргаров. Уни қоракўлчилар яхши билишади.

Заргаров бирдан яна ҳам чақнаган кўзларини узоқларга тикди: «Ҳали қоракўлчилар дунёси билан ҳам боғлиқ эканмиз-да?» деб ўйлади чоғи. Кўзи пишган қария аста-секин тушуниб келяптики, бу одам нуқул миқёс-

ларни ўйлар экан. Биринчи кунданоқ кўзи бутун саҳрони илғаб олаётгандек. Қадами, товуши дадил. Ҳар қандай мушкулдан тап тортмай, тикка қарши борадиган ўтюрак одам кўринади. Чол унга ҳавас билан қараб қўйди.

— Қоракўлчиларни сувга қондирамиз, Дмитрий Казимирович. Ваъда бераман,— деди Заргаров партия ташкилотчисининг қарашини сезиб.

Дмитрий Казимирович Губанов не-не саҳроларни эни-бўйига қадамлаб чиққан кекса геолог. Умрини бағишлаган саҳрода катта саноат маркази пайдо бўлишига қаноат ҳосил қилгач, шу ерда қолдиришларини сўради. Геологияни ҳаваскорликдан бошлаб, ўттиз йил «дала»да қолиб кетган бу собиқ «романтик» энди геологликка илми ҳам, кучи ҳам етмаслигини тан олиб, ҳозирги ишига ўтишга рози бўлди. Заргаров уни орқаваротдан биларди, унинг дастлабки ишончли қарашларининг қадрига етди. Денгиз тўфонларидек гулдураги қулоғига етиб турган янги, катта ҳаётининг илк кунларида бундай нуроний одамга дуч келганини ўзи учун омад деб ҳисоблади.

Бошлиқнинг ҳали на идораси, на бошпанаси бор эди. Шунинг учун, шунинг учунгина ҳам эмас, Заргаров бугунча унинг кулбасида тунашга рози бўлди.

Қуёш қумтепалар орқасига ёнбошлаб, ғуборли уфқни алангалатганда, барги тўкилган қумранг саксовул буталари орасида геологлар отрядидан қолган эски шаҳарча кўринди.

Шимол томони қамиш билан ихоталанган қумлоқ майдонда тўхтадилар. Узунасига тушган, қамиш томли, пастаккина лойшувоқ иморатнинг олдида ёнбошига таппи ёпилган тандир; саксовул уюми соясида эришчоқ кўппак ўтган-кетганга зимдан кўз солиб бепарво ётар эди. Дмитрий Казимирович кепкасини қоқиб, эшиклардан бирига таклиф қилди. Уй айвонсиз, даҳлизсиз, ёлғиз бир хонанинг ўзидангина иборат бўлса ҳам, ичи яхши оқланган, ҳамма нарса бор, ўртадаги катта рус печкасининг плитасида ёпиқ қора қозонча беозор бир оҳангда қайнаб, гўё бутун баракка илиқ файз бахш этиб турар эди. Тўрда, кўрпача тўшалган сандиқ устида ўтирган кекса аёл игна-ипини пешбандига тўғнаб ўрнидан турди.

— Маша, биз биз,— деди Губанов шифтдаги чироқнинг пилигини кўтариб.

Хотини ҳам тахминан ўзининг ёшида, ошпоққина, кул

ча юзли, нуроний кампир эди. Эгнидаги юпқагина нимчасини ростлаб, саломлашди.

— Мария Власовна.

У кичкинагина хужрасига бирдан учта эркак кириб келганидан сира ажабланмади, бу унинг учун одатдаги ҳол бўлса керак. Дмитрий Қазимирович зил-замбил этиги билан гурс-гурс босиб, самоварни олиб чиқиб кетди, ташқаридаги ўчоқдан чўғ солиб, қўйиб келди. Мария Власовна енгини шимариб, Бобошининг бошига сув қуяётган эди. Заргаров плашини қозиққа илиб, курсига бемалол ўтирди-да, уларнинг шўх ҳазилларини томоша қила бошлади. Совун кўпирганда Бобошнинг қовоқдек боши яна ҳам катта бўлиб жомашовдаги сувни тошириб юборди, Мария Власовна, тирсагигача кўпик босган, унинг итоатсиз қаттиқ сочларини чангаллаб тортар, сув қуяр, у бўлса чинқирар эди.

— Мана шу супургининг нима кераги бор-а, айтинг, меҳмон, ҳар ювганда жоврайман...

— Кўчма қумларни тўсиш учун керакдир-да,— деб кулди Заргаров.

Мария Власовна сочидан қаттиқроқ тортди шекилли, Бобош бақириб юборди:

— Нима қўляпсиз, мама!

Бу шўх чинқариқдан эр-хотин иккаласининг ҳам дили равшан бўлиб кетганини Заргаров пайқади.

— Бобош бизга ўғил бўлиб қолган, Мардонқул Заргарович,— деди мезбон, дастурхон тузаётган хотинига қарашаркан.— Энди сизга хизмат қилади. Тарбия бера-сиз,— эти — сизники, суяги — бизники.

— Майли, агар Бобошнинг ўзи рози бўлса,— деди Заргаров.

— Бизга барибир,— деди Бобош ғиштдай қизариб кетган бўйинларини сочиқ билан ишқаб артаркан.— Лекин мажлисга қалайсиз, ўртоқ начальник?

— Мажлисга! Нима эди?

— Мажлисбоз хўжайинларга ҳушим йўқроқ. «Пяти-минутка» деб кириб кетади-да, беш соат баранкани қучоқлаб ўтираман. Умр бекорга ўтади.

— Бобош...— деди қовоғини солиб Марча Власовна.

— Бўпти, бирга ишласак, вақтнинг қадри ҳақида ҳам ўйлашамиз,— деди Заргаров. Йигитчанинг қўпол гапидан хафа бўлиш ўрнига, унга меҳр билан зеҳн солиб,

ақлли гап айтган янги бошлиқ Мария Власовнада илиқ бир ҳис уйғотди. Овқат вақтида у ўтирмади, сирка-қалампирли яхна қалла-поча, димлама жўжа, хуллас, топган-тутганини қўйиб, жон-дили билан хизмат қилди. Бу унинг энг яхши кўрган машғулоти эди, афтидан.

— Айтинг-чи, Мария Власовна,— деди Заргаров. У очикиб овқат егани учун бирдан бўшашдими, ўзи чарчаганми — паришонроқ бўлиб қолди.— Сиз Дмитрий Казимирович билан ҳамиша биргамисиз?

— Ҳамиша биргаман, начальник. Умуман, эркак зотининг хизматини қилиб умрим ўтди, ука.— Мария Власовна бу шикоятимиз гапларини бахтиёр бир мамнунлик билан гапирарди.— Мен госпиталда энага эдим. Аввал уруш деб буларнинг хизматини қилдим. Кейин, мана, ўттиз йилдан бери Диманинг кўйида юрибман.

— Норозимисиз?

— Нега энди? Диманинг катта мақсади бор эди.

— Сизнинг-чи?

— Нима?

— Сизнинг ўз мақсадингиз йўқмиди?— негадир жуда қизиқиб сўради Заргаров.

— Нега? Менинг ҳам мақсадим ўша эди. У шундай катта мақсад эдики, икковимизгагина эмас, жуда кўп одамларга татирди.

— Демак, ҳеч қандай пушаймонингиз йўқ?— яна тикилиб сўради Заргаров. Унинг чойи совиб қолган, жимлик чўкканда тепадаги керосин чироқнинг чирсиллаб ёнгани эшитилар, бу гаплардан уй эгасининг ўзи ҳам негадир ўйчан бўлиб қолган эди.

— Ҳали журъатли хаёлдан бошқа ҳеч нарса йўқ вақтда, экспедициядан экспедицияга, саратон демай, қаҳратон демай рюкзак кўтариб Диманинг изидан эргашиб юрганамда, баъзан унинг бутун излагани сароб бўлиб чиқиб, сўнгги умид узилган энг аламли пайтларда, йўлсиз, бошпанасиз, саргардонлик йилларида пушаймон қилмаган, энди, олтин сандиқнинг жаранглаб очилиши эшитилганда, саҳронинг эртаси чарақлаб кўринганда пушаймон қиламанми, ука?!

— Ҳа.. Бу ерда ҳамма нарса дарров кўзга ташланади,— деди Дмитрий Казимирович гапни қандайдир ўз ўйларига мослаб,— қозиқ қоқсанг, қозигинг, қадам боссанг изинг кўзга ташланади. Биз келажакда бутун жаҳоннинг кўзига кўриниб турадиган ишни қиляпмиз...

— Сизлар, бир кишидай бўлиб, қўшилиб кетибсизлар,— деди Заргаров ҳам ўз ўйини давом эттириб.

— Ҳа, ўхшатмагунча учратмас, юлдузимиз тўғри келиб қолган,— деди Мария Власовна.

Заргаров жойида ўнғайсизланиб, курсини гирчиллатди.

Бу пайтда унинг ёнбошида ўтирган Бобош қорни тўйиб, лунжлари селкиллаб қолган эди. Пиёласини суриб ўрнидан турди-да, янги бошлиқнинг қулоғига:

— Мария Власовна... Ленинни кўрган!—деб шивирлади ва чой учун раҳмат айтгач, шапкасини олиб чиқиб кетди.

— Эрталаб қуймоқ егани кир!—деб талпиниб қолди Мария Власовна. Заргаров кекса аёлнинг содда юзида бировга бағишланган катта ҳаётнинг бутун эзулигини кўргандек бўлди.

— Лекин ҳар ким, шахс сифатида, ўзлигини йўқотмаслиги...—Заргаров бу гапни таъкидлаб айтдим, мулоҳаза тарзидами, билиб бўлмасди, мужмалроқ оҳангда гапириб, охирини ямлаб қўйди.

— Ундай дейдиганлар ҳам бор,— деди бошлиқнинг қиёфасидан бир нимани пайқаган уй бекаси,— лекин ҳаёт биттагина қондага сиғмас экан.

— Сизнинг фикрингизча, қайси бири маъқул?— сўради Заргаров.

— Билмасам... Ўзингиз келинни қачон олиб келасиз?

— Сизни Дмитрий Қазимирович олиб келганми ё ўзингиз...

— Сендан қолмайман, деб туриб олганман!— Мария Власовна кулганида чехрасида шўх ёшлик чиройи бир чақнаб ўтгандек бўлди.

— Бу бошқа гап...— деди Заргаров.

Дмитрий Қазимирович пайқадик, суҳбат унча пайровида эмас ва негадир Заргаровни ҳам қийнаб қўйяпти. Қариялар масаланинг мураккаблигини аллақачон пайқаб, ҳозир уни ечиш мумкин эмаслигини фаҳмлашди. Шунинг учун чойдан кейин Дмитрий Қазимирович кўпроқ ўзининг қизиқ саргузаштларидан гапиришга уринди.

У буюк саҳрода юрган беҳисоб йўлларни, олтин ҳақида эшитган қадимий ривоятларини, адашишлари, ташналик, сароб, қум бўронларини эслади. Ўзи келтир-

ган тупроқ намуналари билан областда жанжал кўтарганлари, молия ходимларининг тортишувлари; перспективали районларни баҳолашда хато қилган махсус геологик трестнинг тарқатиб юборилганлиги, тушкунлик йиллари... Кейин романтика даври тугаб индустриал асосдаги геологик разведка даври бошланганда, яна бахти очилганлиги, бу буюк саҳрода асрлардан буён бекор ётган туганмас бойликлар борлигини катта одамлар кўнгилдан сезгани, ўзининг ҳам, оддий бир пиеда, амалий қидирувчи бўлишига қарамай, доим умид билан яшаганлиги, уларни «ашаддий ташаббускорлар», деб атаганликларини ошиб-тошиб гапирди. Бу хотиралар эндиликда унга ҳузур бағишлаётгани биллиниб турарди. Ҳикоя қиларкан, девордаги ёшлигидан сақланиб қолган эски харитадан Қумтов районларини туртиб-туртиб кўрсатар, хаританинг у туртган жойлари қорайиб кетган эди: бу гапларни бошқаларга ҳам кўп гапириб берган бўлса керак.

— Бир районнинг перспективасини баҳоладигу Давлат геология комитетига хабар қилишдан олдин масала обкомда кўрилди,— дея хотирлади у жилмайиб.— Олимлар бор, экспорт комиссиясининг аъзолари бор, бўлди баҳс, бўлди жанжал... Бошларимиз оғриб кетди. Ўшанда, денг, обком секретарининг хонасида мамлакатнинг катта харитаси осиглиқ экан, кўпчилик орасида ўша харитадан мана шу кичик нуқтани тополмай қолсам бўладими...— Губанов кичик харитасидаги қорайиб кетган нуқтани нўқиб кулди:— Кўз олдингизга келтироласизми бу шармандаликни? Ҳамма урнишларимиз йўққа чиққан ўшанда. Пул беришмади. Энди ўйлаб кўрсам, ўша ҳодиса бир рамзий маънога эга бўлиб кўринади: мен ўзимнинг мана шу кичик харитамга ёпишиб олиб, катта мамлакат манфаатларини кўздан қочирган эканман, шуни ўйламаган эканман...

Бу ҳикоялар Заргаровни ҳалиги кўнгилсиз чигал ўйлардан бир оз чалғитди. У тинглар экан, партия ташкилотчисининг аксар юққа журналлардан иборат бўлган кутубхонасини томоша қиларди.

Мария Власовна уларга мана шу китоб жавонлари ёнига йиғма каравотларга жой солиб, ўзи печь орқасида жойлашди. Заргаров мезбоннинг сўнги сўзларини эслаб жилмайди. Қоронғида бугунги куннинг бутун таасуротлари босиб келарди. Ҳа, бутун мамлакат... бу саҳ-

рога ҳозир бутун мамлакат кўз тикиб турибди. Заргаров бугун унинг бир чеккасинигина кўрди. Шаҳар қуриш, карьерларни очиш, комбинат солиш ҳақида ҳали ўйлаган ҳам эмас. Сув керак, электр қуввати керак, йўл керак... Юз минглаб одам, миллиардлаб пул билан битадиган кўп йиллик бу улуғвор ишлар маъзараси олдида хотинининг хархашанамо можароси кичик бир жароҳат, холос. Кичик жароҳату, лекин ачитиб оғрийди. Ана шу оғриқ ҳозир яна уйқусини қочирди.

— Биринчи концентратни қўлим билан ушлаб кўрмай туриб, уйга бормаيمان, Дмитрий Казимирович, қасд қилдим.

Губанов қоронғида эшитилган бу овоздан бошлиқнинг бутун аҳволини англади: у шунча гаплардан кейин ҳам хотини ҳақидаги ўйларида чикиб кетолмаяптими, демак, иш жиддий. Биринчи концентрат... унга ҳали олти йил бор!

— Директив муддат олти йиллигича тасдиқландими?— деб сўради Губанов яна бошқа гапга ўтиш умидида. Лекин Заргаров жавоб бермади.

Йиғма каравот фирчиллар, печка остида чигиртка чирчиллар, уйқудан дарак йўқ, Дмитрий Казимирович меҳмонини қийнаётган ўйларга қандай ёндашишни чамалар эди. Бироқ аста суриштириб қараса, ҳатто партия ташкилотчиси ҳам ожизлик қиладиган чигал масала экан. Шунинг учун ноилож насиҳатга ўтди:

— Аёл кишининг ҳамма дардига даво — муҳаббат, мен сизга айтсам,— деди у шивирлаб.— Ич-этингизни еяверманг... Одамзод эришган энг доно ишлардан бири — аёл кишининг кўнглини ола билиш. Севар экансиз — севгидан қайтманг. Одам қариганда қадрига етар экан, мен муҳаббатнинг одамлар учун имон сингари бир эзгу нарсага айланишини истар эдим...

— «Худо изловчилар»данман денг?..

Тун ярим бўлиб, чигирткалар ҳам тинди. Заргаров атрофдаги буюк саҳрони, шу саҳродек чексиз сукунатни севар, ўзининг беҳаловат руҳи шу бўшлиқларни бус-бутун тўлдириб тургандек туюларди.

Губанов узуқ-юлуқ фикрларини давом эттирди:

— Ҳамма вақт бирга бўлишнинг ҳам ўз машаққатлари бор. Машага осон тутманг. Мен гоҳо унга жуда ачиниб кетаман...— Анчадан кейин ўзининг айтолмаган фикрларига яқун ясади.— Биласизми, ҳамиша бахтли бў-

лиш ҳам... бахтсизлик. Одамга дард ҳам керак. Мен мана бу биқинимга ўқ текканда бақираверган эканман, ҳамширалар оғриққа қарши эмлашибди. Хирург келиб ўқни излайдики, қани топса — чунки оғриқ йўқ. Бу вақт ичида қорин бўшлиғига қон ёйилиб, аҳволим мушкуллашди. Тасодифан қутқазиб қолишди... Оғриқ ҳам жуда керак нарса экан. Оғриқ бўлмаса, касални қаёқдан билардик!

— Чиндан ҳам, кўп касалларимни энди биялпман: асабий эканман, иродасиз эканман... — деди Заргаров.

— Зарари йўқ, муҳаббат дегани шунақа бўлади — умр бўйи синалади.

— Биринчи куниеқ сиз билан шу ҳақда гаплашишимнинг ўзи... лапашанглик. — Заргаров қандайдир ички курашдан чарчагани билиниб турар, овозида тонгги оғир уйқунинг илашқоқ шираси сезилар эди. — Ишни ниҳадан бошлашим керак, қандай маслаҳат берасиз?

— Одамлардан. Бўлғуси коллектив моясидан бошлайсиз. Сахро шундай оламки, ишчи қўллар бўлса — ҳамма нарса бор, ишчи қўллар бўлмаса. — ҳеч нарса йўқ.

Уйқу зўрлик қилиб тамом босдимни ё бутунлай қочдим, хуллас, шу гапдан сўнг тонг оқаргунча уларнинг овози бошқа эшитилмади.

Кадрлар бўлиmidан икки киши чиқиб келаётган эди. Бири ёш, новча, сочлари ўсиқ, пошнаси кўчган ботинкасидан йўлакка қум тўкилиб борарди. Кексароғининг афти гижимлангандек, оғзидаги чайналиб, шилта бўлиб кетган папиросни туфлаб ташлади-да, ёнларидан ўтган Заргаров билан Губановга ишора қилди:

— Мана бу олифталарни сўзсиз олади, — деди, — сен ким бўлибсан, галстугинг йўқ — ватанпарвар эмассан!..

Заргаров гапни эшитди-ю, маъносини кейинроқ тушуниб, нарироқдан орқасига қайрилиб қаради.

— Ҳой, йигитлар, бери келинлар-чи, — деб имлади. Ҳалигилар тўхтаб, бир-бирларига қараб олдилар.

— Келаверинглар, келинлар, — деди яна Заргаров уларни имлаб.

Улар келишди. Ёшроғи, ҳалиги гапим учун ҳозир айлангириб солади, деб ўйладими, Заргаровнинг салобатли гавдасига ер тагидан қараб, қимтиниbroқ турди.

— Ишга келганмидинглар?

— Ҳа.

- Олишмадими?
- Нима эди?
- Қани ўтира туринглар-чи.

Заргаров иккаласини скамейкага ўтқазиб, Губанов билан шошиб ичкарига кирди. Гишт ётқизилган катта хонада одам минди-минди, шифт остида қуюқ тамаки тутуни муаллақ осилиб турарди, ҳаво бузуқ, тер ҳиди, гала-говур. Девор бўйлаб қўйилган олти столнинг биронтасига яқинлашиш амримаҳол, юз хил қлёфадаги одамлар бир-бирларининг гапларига қулоқ солмай, ёғимлаган қоғозларини юқори кўтариб, столга интилар. Эдилар.

Губанов бўлим мудирининг эшигини толиб, бошлиқни ўша томон етаклади. Бирпасда терлаб, бўғилиб кетган Заргаров ичкарига кириши билан ёқасини бўшатиб, деразани ланг очиб юборди.

— Отингиз нима?— деб сўради тўрдаги столда ўтирган кишидан. Бўлим бошлиғи паст бўйли, боши ялтироқ, миқти киши эди.

— Каримов,— деди ўрнидан туриб. У Заргаровнинг ким эканини эшик очилиши билан пайқаган эди, лекин шошиб қолмади, босиқ, ишчан одамга ўхшарди.

— Биз Саратовда, Нальчикда, Петропавловскда, бутун мамлакатда ишчи кучларни сафарбар қилувчи ўнлаб пунктлар очиб қўйибмиз,— деб ҳеч қандай даромадсиз, жиддий гап бошлади Заргаров,— подъяемний учун ўн минглаб пул сарф қиляпмиз. Сиз бўлсангиз, ўртоқ Каримов, шунча жойга ўз оёғи билан келган девқомат йигитларни қайтариб ўтирибсиз!

— Бугун фақат олти кишини қайтардик, ўртоқ Заргаров, мен сизга умуман ишга олиш тартиби ҳақида махсус ахборот бермоқчи эдим,— деди Каримов, танишмасдан олдинроқ бошланган бундай «тикка» гапдан хафа бўлганини яширмай.

— Ахборот керак эмас, одам керак. Ҳалигиларни нега қайтардингиз? Оёғи чўлоқ эканми ё қўли шолми?— оҳангни сира ўзгартирмасдан савол устига савол берди Заргаров.

— Дордан қочган ҳар бир қаланғи-қасанғини ололмайман-ку, ахир, иккитаси ҳатто уч мартадан судланган экан.

— Сизга тайёр қаҳрамонлар керакми?— деди Заргаров.— Балки тайёр коллектив таклиф қиларсиз? Қўл қо-

вуштириб турсак, балки коммунизмнинг ҳам тайёри осмондан тушар?!
— Қолаверса, бу ерда бизнинг ишимиз олтин билан боғлиқ...

— Бу ерда олтин — олтин эмас, одам — олтин, ўртоқ Каримов. Топиб келинг ўша қайтарганларингизни. Ундан кейин... бу бижиб-сасиб кетган хонани шамоллагинг, тозаланг! Қоғозбозликни йўқотинг! Ишга келганларни оддий рўйхатдан ўтказинг-да, ёруғ, озода бир хонада ҳар бири билан инсонча суҳбат қилинг! Вассалом! Биз саксон минглик коллектив тузишимиз керак! Ҳар бир келган одам буюк бир ишга бош қўшганини сезсин...

Каримов шахсий дело, анкета, рақамлар билан иш кўриб, бошлиқларга аниқ ёзма ахборотлар бериб ўрганган ходим эди. Бундай умумий, катта, снёсий вазифалар юкланаётганини эшитиб, сал эсанкиради, бу ғалати, тўнғ одамнинг салобати боса бошлади.

— Ҳаммаси тушунарли, Мардонқул Заргарович. Лекин... лекин менинг ишимни кенкрет кўз олдингизга келтиринг... Ахир ишга олиш — умрининг ярми қамоқда ўтган бу ярамасларнинг гуноҳини кечиш деган гап. «Меҳнат — шон-шараф», деймиз... Тўғри, меҳнат тарбиялайди. Мен ҳам ишчи кучининг қадрига етадиганларданман. Одам олтиндан қиммат...

Гапни чўзиб юборган Каримов пайқадки, бошлиқ қулоқ солаётгани йўқ, унинг кўзларида бошқа ўй. Бирдан Каримовга Свердловск, Минск, Туладаги пунктлардан маълумот сўрашни, ишчи кучини ҳар қандай шартсиз қабул қилиш ҳақида кўрсатма бериб, телеграмма юборишни буюрди.

Каримов чиқиб кетгандан кейин дераза олдида жимгина ўтирган Губановга қаради:

— Дмитрий Казимирович, Ички ишлар министрлигида менинг жуда яхши бир ошнам бор. Полковник. Ажойиб одам — Иван Иванович.

— Нима демоқчисиз? — деб сўради Губанов.

— Трестлар бизга атиги ўн икки минг одам билан келяпти. Марказий шаҳарлардаги пунктлар икки юз-уч юздан ортиқ рақамни айтаётгани йўқ. Каримовнинг қоғозлари — мана... — У бўлим бошлиғининг столидаги тайёр маърузаномасини олиб узатди.

— Ҳақиқатан ҳам жуда оз, — деди Губанов хатни

ўқигач, уни қайтариб бераркан яна такрорлади:— Нима демоқчисиз?

— Ишга олиш — ярамасларнинг гуноҳидан кечиш, деган гап... Қаримовнинг бу сўзлари полковник ошнамни эсга солди... Тушунмадингизми?

— Аллақачон тушунганман. Полковнигингиз шартли равишда бўшатирилганларни жўнатиши мумкин. Улар қанча бўлади деб ўйлайсиз?

— Ошнам бошқаларини ҳам бера олади.

Дмитрий Қазимирович қуюқ қошларини учириб, елкасини қисди:

— Сиз бу ерни илгари ишлаган объектларингиз билан тенглаштирманг,— деди у.— Одам тўплаган билан ўзидан-ўзи коллективга айланавермайди. Бунинг масъулияти бор. Меҳнат ҳам ўзидан-ўзи тарбияламайди, биласиз.

— Бу ёғи сизнинг ишингиз.

Партия ташкилотчиси мийиғида кулиб қўйди. Заргаров давом этди:

— Бу ернинг илгари мен ишлаган жойлардан фарқи шуки...

— Бу ерда олтин чиқади.

— Йўқ, фарқи шуки, бу ерда сиз борсиз, Дмитрий Қазимирович.

Бошлиқ шундай деб ўрnidан турди. Бўшаб қолган катта хонадан Қаримовни ҳам бошлаб чиқиб, машинага таклиф қилди. Қаримов бошлиқнинг бугун бўрондай келиб, ҳамма тартибни бирдан ўзгартириб, энди ўзини ҳам қаёққадир жадал етаклаб кетаётганини ўйлаб ўйига етолмас, кутилмаган бу суръатдан энтикиб, ранги оқаринқираган эди. Кўкрагини ушлаб машинага чиқар экан, кадрлар бўлимининг эшиги олдида бошлиқларга қараб илжайиб турган ҳалиги новча билан қарияни кўриб, ўзича тўнғиллади:

— Сен ярамасларнинг одам бўлишларинг учун нахотки кимдир юрагидан ажраши керак бўлса?!

Бобош барханларга усталик билан чап бериб, фақат ўзи билган излардан уларни физиллатиб бошқармага олиб жўнади. Қурилиш бошқармаси — саҳрода бирдан-бир ғиштин бино ҳувиллаб ётарди.

— Бу ер доим шунақами?— деб сўради Заргаров навбатчи хотиндан. Бошлиқни дарров таниб олган дуркунгина бу аёл шошиб қолди, ҳар бир муовиннинг, бош

инженер ҳам бошқа масъул ходимларнинг қайси бири қайси объектда эканини айтиб бўлгунча терлаб-пишиб кетди. Заргаров бунга эътибор бермади, хаёли бошқа ёқда эди: ҳар бир қамиш қапа, ҳар бир ертўла ҳисобга олинаётган пайтда шундай пишиқ бино куни билан бўш ётса!.. Шу пайт эшиклари очиқ катта хонада телефон жириглади. Хушрўйгина навбатчи аёл ҳаяжонли безовталик билан эшикни кўрсатди.

— Сизни эрталабдан буён сўрашади, ўртоқ Заргаров.

Заргаров кириб трубкани олди. Кимгадир раҳмат айтди ва шу ондаёқ овози ўзгариб, буюрди:

— Йўқ, айтинг уларга: биз ёғоч опалубкалардан кечганмиз, катта кўламли металл тиргақлар буюринг, муллавааччаларга ҳужра қураётганимиз йўқ. Тамом!

Янги бошлиқ, айниқса унинг қатъиятли «тамом»и Бобошга жуда ёқиб қолган эди, у катталарга эргашиб, ичкарига кириб қолганини ҳам пайқамай, пойгакда илжайиб ўтирибди.

— Бизга доимий, ихтисосли қурувчилар коллективи керак. Бу ерга ўн минглаб одам келади. Биринчи галда улар учун турар жой, шаҳар қурамиз. Бу катта, обод, чиройли шаҳар бўлиши керак, токи одамлар унга кўнгил қўйиб саҳрода муқим қоладиган бўлсин. Энди савол туғилади: кимлар қуриши керак бу шаҳарни? Ҳозир уларнинг ким эканлиги эмас, топилиши муқим масала!

Заргаров буни Губанов билан Қаримовга қараб гапирди-да, яна трубкани олди. Полковникни чақирди. Уларнинг эскидан қадрдонлиги ҳазиломуз сўрашишларидан сезилиб турарди. Заргаров Иван Иванович билан чақчақлашгани сари Қаримовнинг тақир бошига совуқ тер томчилари қалқиб чиқарди: нима қиляпти бу одам, чиндан ҳам олтин конига дордан қочганлар тўдасини олиб келмоқчимиз?!

— Қозонга тушгандан кейин бари пишади, Иван Иванович,— дерди Заргаров трубкага.— Менда Братскда ишлаган бригадалар, Тошкент заводларидан келган шундай комсомоллар борки, улар билан ёнма-ён яшашнинг ўзи ҳар ким учун шараф. Лекин улар ҳозирча жуда оз, Иван Иванович. А? Нима бор, дейсанми? Ҳаво бор, битмас-туганмас соф ҳаво! Сенинг димиқиб ётган болаларинг учун бу катта бойлик, айтиб қўяй! Қулинг ўргил-

син бараклар ҳам биздан. Қамиш тўшаб бераман, баҳор ҳиди анқиб ётади.

Заргаров мамнун бўлиб трубкани қўйиши билан, ўйчан ўтирган Дмитрий Қазимировичга кўзи тушди.

— Шошмасанг бўларди,— деди Губанов. У Заргаровни тунги суҳбатдан кейинми, қачон «сен»лай бошлаганини ўзи ҳам эсламайди. Бу ўз-ўзидан юз берди, ҳатто пайқаман ҳам эди.— Кекса коммунистларимиз бор, бафуржа маслаҳатлашардик... Кейин: улар нима қилди? Кўпларининг ўғрилиқдан бўлак ҳунари йўқ.

— Урганеди, Дмитрий Қазимирович. Коллектив ўргатади,— деди Заргаров Каримов чекаётган қутидан папирос олиб. У бир иш унганда, ҳаяжонланганда ёки хафа бўлганидагина чекиб юборарди. Лекин бундай ҳолатлар таомилга кириб кетганидан ҳеч бир кашандадан қолишмас эди.

Партия ташкилотчисининг гапидан сал дадилланган Каримов ҳам тўнғиллади:

— Зап ишчи синфига муносиб резервни топдингиз-да, ўртоқ Заргаров. Коллектив... Коллективга буларнинг касофати уриб, ўзи «ўргатиб» кетса-чи? Биз бўлсак, ахлоқ кодексини осиб қўйибмиз.

Пойгакроқда ўтирган Бобош жонланиб қолди:

— Ҳа, қизил бурчакка олиб бориб, ўша кодексга бурнини ишқаш керак буларнинг!— деди у.— Чидасанг, бизнинг қонун шу, бўлмаса — туёғингни шиқиллат!

— Ҳе, сендақа тарбиячини!— деб тескари қаради Каримов.

— Ҳа? Улар билан пачакилашиб ўтирармидик?

— Бирданига одам қиламиз-қўямиз дегин?— дея кулди Губанов.

— Нимага бирдан бўларкан, Дмитрий Қазимирович? Улар нима, одамларни, турмушни энди кўряптими? Биз улардан бир оғир иш талаб қилаётганимиз йўқ, одам бўлгин, инсонча яшагин, демоқчимиз, холос — Бобош ўрнидан туриб кетган эди.— Нима, раҳмингиз келяптими ўшаларга?

— Инсон бўлиш — энг оғир иш, билмоқчи бўлсанг, Бобош,— деди Губанов.— Улар ҳаётни идрок этишда сен билан биз қатори одамлар эмас-да. Уларнинг одамларга ўхшаб яшаб кетишлари — сен билан бизнинг космосга учушимиздек мушкул гап. Узоқ машқсиз бўлмайди.

— Майли, ҳунар ўрганиши бирдан бўлмасин,— бош-

диқ столига яқинроқ келди Бобош. Бу унинг учун жуда қизиқ масала эканлиги кўриниб турарди. Шу масалани кўтарган янги бошлиқни у ўзига яна ҳам яқинроқ ҳис этди.— Ҳунар ўрганиш вақт талаб қилади. Лекин аблаҳликни ташлаш учун вақт керак эканми? Бунга вақт эмас, фаросат керак. Фаросатинг бўлса ташла-қўй-да! Нима учун келгансан дунёга? Ифлослигингча ўтиб кетганими? Адабиёт ўқитувчимиз бир вақтлар Навоийнинг мана бу сўзларини ёд олдирган эди:

Камол эт касбким, олам уйидан
Сенга фарз ўлмагай ғамнок чиқмоқ,
Жаҳондин нотамом ўтмоқ баайни
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ!

Шунақа сўз Бердаҳда ҳам бор.

— Мана, Каримов, сиз «Беломорканал»ни тутатиб юрибсизу бу номнинг асил маъносини билмайсиз!— деб кулди Заргаров. У Бобошнинг самимий соддалигига ҳаваси келиб, жилмайиб турар эди. Губанов пайқадик, бу масалани ҳал бўлган ҳисоблаб, хаёли яна бутунлай бошқа нарсаларга кетган эди. Бошлиқнинг ўйлари бир жойда тинмас, эртаги кунни пармалагани пармалаган, улар бир муаммога бориб тақалгандагина кўзлари чақнай бошлар эди.

— Иш чизмаларини олганмисизлар?— деб сўради у идорадан чиққандан кейин.

— Олтишган,— деди Губанов.

Кейин Заргаров бошқа нарсани сўзлай бошлади:

— Қизиқ,— деди у ниманидир эслаб,— Тошкентда, зонал экспериментал лойиҳалар институтида «Мир» деган электрон ҳисоблаш машинасининг ишини кўрдим. Лойиҳаларнинг комплекс таҳлилида форпроектдан тортиб, техник лойиҳа, ишчи чизмалар ҳам привязкага кетадиган икки йиллик ишни ўн соатда бажариб бераркан. Биз бўлсак, бу ерда шундай лойиҳани олиб, жиноятчилар билан шаҳар қураимиз.

— Нимасини айтасан,— деди Дмитрий Казмирович ҳам,— саҳрога фан келди, олтин запасларини гравиразведка, геохимия, электроспектрометрия усуллари билан инвентаризация қилдик. Энди уни қазиб олиш учун нопок, эҳтимолки, қонли қўлларни чақиряпмиз.

Губановнинг суҳбатни қўллаб-қувватлаши Заргаров-

га ёқди. «Давр диалектикаси», деб қутулармикин, деган эди, йўқ, у билан жиддий масалаларда суҳбатлашиш ҳам ўнғай, мароқли экан.

— Олтинга-ку, ҳеч нарса бўлмайди. Нодир маъдан учун жанг балки ўша одамларга яхши таъсир ҳам кўрсатар,— деди Заргаров.— Лекин мени қизиқтирган нарса бошқа: ҳамма вақт жонли куч сероб бўлса, биз нималар қила олар эдик? Биз ихтисосли ишчи коллективлар яратиш билан махсус шуғулланмаймиз. Мен, мана шу объектда фалон миқдор олтингина эмас, фалон мингли онгли коллектив ҳам етиштирилсин, деб план беришларини истардим. Ҳали Бобош тарбия ҳақида гапирганда менинг хаёлим шунга кетиб қолди. Ажойиб, қизиқ, улуғвор иш. Биз бу нарса билан фақат йўл-йўлакай шуғулланамиз. Бизда бу ишнинг катта тарихий тажрибаси ҳам бор. Лекин уни илмий, ташкилий жиҳатдан умумлаштириб, махсус вазифалар қўйиш... Мана, Дмитрий Казимирович, сизнинг ишингиз, очиғини айтсам, қандайдир стихияли ҳолда давом этади.

— Боплайверинг, Мардонқул ака!— деди Бобош қизил уфққа тикилганча чанг кўтариб бораркан.

— Тўғри, иш планингиз бор,— дея давом этди Заргаров,— айрим одамларни тарбиялайсиз, айрим ҳодисаларга аралашасиз, шахсий делолар кўрасиз, мажлисларингиз катта мактаб. Лекин саксон минглик меҳнат коллективини вужудга келтириш йўллари, унинг келгусидаги қиёфаси, бу ишнинг социал-психологик томонлари, умуман, бу буюк вазифани бир план сифатида бажаришнинг умумий мўлжаллари борми?

Каримовни ўз бўлимида қолдириб, уйга бордилар. Овқатлана бошладилар, шунда ҳам мураккаб ва анча мавҳум бу мавзу давом этди. Улар сиёсатгача кириб чиқдилар, хорижгача «бориб келдилар» одамни бузадиган факторларни санаб ўтдилар, лекин одамни тарбия қилиш фандан ҳам, техникадан ҳам, ишлаб чиқаришдан ва ҳатто замондан ҳам орқада қолаётган бир соҳа эканини кўрдилар. Мария Власовна бўлса, уларга иссиқ нон билан бир коса бети бузилмаган қаймоқдан қуйиб, ўзи бармоғини лунжига тираганча, янги бошлиқ ҳақида ўйларди: «Севгилисидан учун курашиш ўрнига ишчи кучи учун курашиб юрибди, бояқиш...»

Тунги суҳбатдан беҳабар Бобош бўлса бўлакчароқ ўйда эди. Унинг назарида, Заргаров бугунни ҳам, эртани

ҳам, бутун дунёни ҳам калласида олиб юрадиган одам бўлиб кўринди...

3

Заргаров ҳали асосий, катта ўйларининг этагини ушлаш олган эмас, кундалик ишлар билан банд. «Ўз ерлари»ни, ҳеч бўлмаса, самолётда айланиб чиқишга фурсати бўлмапти. Бугун яна тахта ҳужраларидан бирида ушланиб қолди. Унинг бундай пастаккина, кенг дарчали ёғоч ҳужралари ўнлаб, ҳар объектда биттадан. Ҳозир уни бу ерда дарё портидан келган телефонограмма тугиб қолди: икки баржага энергопоезд ортилибди, уни монтаж қилишга тайёрланиш керак.

Телефонда ҳали унинг овозини танишмас эди.

— Заргаровман, Давлат таъминот вакилини чақиринг, — деди у трубкага. Топилмади шекилли:—14-трестда телефон борми? Уланг, — деди телефонисткага. Кейин жуда бир инжиқ одам билан узоқ қийналиб гаплашди:— Айтипман-ку, биз омонат ҳеч нарса қурмаймиз. Йўқ, вақтинча йўл ҳам қурмаймиз. Ҳа, пул ажратилган бўлса ҳам. У пуллар тор изли темир йўлга сарфланади. Энергопоездни монтаж қилиш керак. Тамом!

Бу нотаниш одамлар ҳали Заргаровнинг «тамом»ини билишмас, шўнинг учун икки оғиз сўз билан битадиган ишни узоқ тушунтириб, тинкаси қурир эди.

Очиқ дарчанинг юпқа ромига икки тирсаги билан таяниб ташқарига кўз солди. Кузнинг биринчи қирови баданига инган ковул новдаларидан Заргаровга таниш, аллақандай қадимий, ҳазин бир ҳид келар эди. Қум тепалар сиртини ялаб, ўқтин-ўқтин тўлқинланиб келган ел энди ернинг тунги захини бутунлай кўтариб юборолмас, булут парчаларининг соялари аллақачон кетган туннинг оёқ изларидек, заҳ қумда қорайиб ётар эди.

Елғизликнинг ўксик бир они юрагига совуқ томчидек томди. Катта гавдасини дарча ромидан олиб, ичкарига қайрилганда ҳужра қоронғи кўринди кўзига. Хаёл калавасини чувалтирадиган бундай лаҳзалар ўқтин-ўқтин бошиб кела бошлади сўнгги кунларда. Қаёқдан пайдо бўлади — ҳайрон.

Шу пайт ташқарида бирдан шошқин дупур эшитилди. Шу зумдаёқ эшик очилиб, плаш кийган дуркунгина жувон кириб келди. Қачон отдан тушди, қачон тизгинни

боғлади.— Заргаров таажжубда, кўз очиб юмгунча бўлмай, чарм дастали қамчисини этик қўнжигга аста-аста уриб, остонада турарди.

— Омонмисиз, сизни зап топдим-да, нашальник,— деди у қийғоч кўзлари чарақлаб. Заргаровнинг назарида, у кириши билан хона тўлиб, ёришиброқ кетган эди.

— Нима бало, қирқ қизларданмисиз?

— Тўмарис!— деди жувон қўл узатиб.

Заргаров кўришаркан, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Ҳов ўша Тўмарисми?— дея яна кулди Заргаров.

— Ўша, ўша. Тўмарис Жалпақова,— деди жувон.

Плашини ечиб қозикқа илганида янтоқ ҳиди афқиди.

— Қани ўтиринг, нима гап?— деди Заргаров ҳали ҳам кулгисини аранг тийиб,— мен, ўша машҳур тарихий Тўмарисмикансиз, деб...

— Мен ҳам анчагина машҳурман, нашальник,— деди жувон қамчисини қўнжигга тикиб, курсигга ўтираркан.

Заргаровнинг ўсиқ қошлари уюлиб тушди.

— Мен сизни армани экан, деб ўйлаган эдим сессияда кўрганимда...— деди меҳмон.

Тўмарис!.. Заргаров ҳамон индаёлмай турарди. Жусаси чоғроққина, қош-кўзи қийғоч бу саҳро қизи рўпарасида чўғдек ёниб ўтирарди. Жигар ранг камзули тарап тортиб турган кичкина кўксидаги Олтин Юлдузни у энди пайқади. Сочи чамбарак, лаблари... лаблари эҳтиросли.

Заргаров шуларни ўйлади-ю, ерга қаради.

— Хуш келибсиз!..

— Ўзингиз хуш келибсиз бизнинг саҳрога,— деди Тўмарис Жалпақова,— мен Ленин орденли «Қоракўл» совхозининг директориман. Сизга қўшничилик гапларим бор эди.

— Жуда яхши бўпти-да, танишганимдан хурсандман сиз билан... Тўмарис,— Заргаров негадир бачканалашиб кетаётганини ўзи ҳам сезди.— Хизмат?

— Танишганимиздан хурсанд бўласизми, йўқми, бу кейинроқ маълум бўлади,— деди Жалпақова, гап оҳангида жаранг пайдо бўлди.— Аввало, йўллар масаласи.

— Хўш?

— Объектингизнинг ҳар бирдан ўргимчак уясидай таралган йўлу сўқмоқларнинг ҳаммасини ҳисобласам, тахминан олти минг гектар яйловни нобуд қилибсизлар. Юк ташувчи машиналарингиз, трактор, бульдозер, скре-

пер, кранларингиз, қисқаси, ҳар бир эринмаган ялқов истаган жойидан йўл солиб кетяпти. Эсизгина саҳро буларингизга!

— Қизиқ...— Заргаров овози дўриллаб турган сулув чавандознинг бирдан бундай кескин расмий гапларга ўтганига ҳайронмиди ёки саҳрони худди гулистонга ўхшатиб хайфсинаётганигами, ўзи ҳам пайқолмай қолди.— Ахир бу шипшийдам саҳро-ку...

— Шипшийдам бўлса сиз нима қилиб юрибсиз?

— Биз... биз олтин оламиз,— деди Заргаров.

— Биз ҳам олтин оляпмиз, биз қоракўлчилар янтоқдан олтин оламиз. Сизлар бўлса, уни оёқ ости қиляпсизлар!..

— Заргаров бу чўрткесар қозоқ қизига борган сари қизиқиб, унинг чечанлигига ҳаваси ортар, гапга солгиси келар эди.

— Унда касбдош эканмиз... Лекин мен ҳайронман, касбдош. Йўл дейсиз, сўқмоқ дейсиз...

— Нега ҳайрон бўласиз? Саҳрога келдимۇ энди бу ерлар бемалол, эгаси йўқ, кенг жой, босиб-янчиб тилкапора қилавераман, деб ўйлайсизми? Йўқ, ўртоқ Заргаров, саҳро тор. Унинг сиз билан бизга ўхшаш хўжайинлари кўп. Шунинг учун келишиб олайлик: истаган жойдан сўқмоқ солмайсиз, асосий йўлингизни тезроқ қуриб олинг.

— Мен ишни шундан бошламоқчиман, Тўмарис.— Заргаров унга жисмига монанд чиройли исмини айтиб мурожаат қилгиси келди,— лекин бунинг сизга ҳам боғлиқ эканини билмас эдим.

— Бу ерда биз ҳаммамиз бир-биримизга боғлиқмиз, ўртоқ Заргаров.— Тўмариснинг овози яна майинлашди, бу қирра бурун, бароқ қош, хўмрайганроқ басавлат одам энди унга ҳам ёқа тушди.— Масалан, мана пармалаш техникангиз, усталарингиз бор, йўлда кўрдим, карвон-карвон бўлиб насосу қувурлар келяпти. Наҳотки мендай қўшнингизга учта қудуқ қазитиб бериб, бир тегирмонгина на шўртак сувга ёлчитмасангиз?

«О, айёр экан-ку! Тили тангани тешади-я. Епиштириб олиб келаётганини қара. Кўксидаги ўт кўзидан кўриняпти, ҳусни камолига ишончи ҳам йўқ эмас, чоғи».

— Сиздай қўшним борлигидан мамнунман, лекин... лекин сизнинг совхозингиз бундан камида беш юз километр нарида менимча?

— Бўлса-чи! Бу жойлар — менинг ерларим. Биз чорвадормиз. Газетачиларнинг таъбирига кўра, менинг совхозим территориясига Бельгия, Нидерландия, Люксембург — ҳаммаси сиғиб кетар экан...

— Ҳақиқатан ҳам Бенилюкс қироличасига ўхшайсиз: «Менинг ерим, менинг совхозим...»

— Гапни чалғитманг, нашальник. Мен бош эгиб келдим,— Тўмарис икки нозик бармоғини кўрсатди: «Қорача бармоқлари мунча бежирим!»— Иккитагина қудуқ...

Тузук, учта эди, иккитага тушди. Иккита қудуқ Заргаров учун оғзининг ели. Лекин сачраб-ловиллаб турган бу қизқозини гапга солгиси келарди:

— Сув берамиз. Лекин бизнинг бу ерга келганимиздан унча хурсанд эмасга ўхшайсиз, қиролича?

— Аксинча!— деди Тўмарис, чамаси дилидаги талаблари битта-битта унаётганидан мамнун эди. «Нашальник»нинг соясига кўрпача солиб қолди:— Биз билан ёнма-ён қад кўтарадиган бу баҳодир, сизнинг шаҳрингизни айтяпман, оғир пайтлар бақувват елкасига таянишимиз учун ҳамиша изн берса керак?

— Таянинг, қироличам, таянинг, маликам...

— Йўқ, ҳазилни қўяйлик. Масалан, саксон минглик коллективингизга гўшт керакми?

— Керак бўлганда қандай?

— Область марказидан олиб келасиз.

— Йўқ, сиздан ола қоламиз.

— Бизда йўқ. Биз қўйни марказдаги кушхонага ҳайдаймиз.

— Оҳ-ҳо, шу ердаги нарсани ўшандан шу ёққа айлантириб олиб келамизми?!

— Айлантирмай, тўғри биздан олишингиз ҳам мумкин. Бунинг учун бизга холодильник қуриб берасиз, холос.

Чиндан ҳам яхши гап-ку бу. Холодильник нари борса уч юз мингга тушади. Заргаров учун бу ҳам муаммо эмас.

— Таклифингиз учун раҳмат, буни ҳам ўйлаб кўрамиз. Лекин сиз нима ютасиз бундан?

— Менми?— Тўмарис тирсиллаган лабини тишлаб, ер тагидан қаради,— мен ўттиз процент вазн ютаман. Подани шаҳарга ҳайдаганда йўқоладиган вазн ёнимга қолади.

— Оббо, уддабурон-эй,— деди Заргаров ҳақиқатан ҳам қойил қолиб,— менинг фойдамни кўзлаяпсиз десам... Оббо, маликаи айёр-эй!

Улар эски танишлардай қўшилишиб кулишар экан, Заргаров бирдан хўмрайиб боқди:

— Менга қаранг, сиз мендан нуқул ваъда оляпсиз, ўзингнинг аҳволинг қалай, демайсиз, қўшни ҳам шунақа бўладими? Менда одам йўқ. Одам берасизми?

— Одам йўқ,— деди директор ҳам дарҳол жиддийлашиб.— Одамларни қопқон солиб ё алдаб ўзингизга оғдириб олишингизга ҳам йўл қўймайман. Еримизни оляпсиз, бас.

— Ундай бўлса, руслар айтганидек, денгиздаги кемалардек, иккимиз икки томонга қараб ўз йўлимиздан кетаверамиз,— Заргаров гапи оғир ботишидан, бу барно аргумоғига миниб, учиб кетишидан қўрқди. Гапни бир оз юмшатиш мақсадида ҳазил қўшиб қўйди:— Қум денгизи ҳақида гап кетяпти, албатта.

— Аттанг...— деди Тўмарис Жалпақова ўрнidan туриб. Лекин у кетмоқчи эмас эди. Кетгиси ҳам йўқ, суҳбат унга ҳам ёққан, кўнглини яйратиб юборган эди. Лекин аччиғи келганини билдиришга уриниб, қошини чимирди:— Сиз ҳам мени, бир нарса юлгани келган, деб ўйляпсиз. Катта ташвиш билан юргангани тушунармикансиз, деган эдим...

— Кечирасиз, Тўмарис...— Заргаров — кап-катта одам бу жиддийликдан шошиб, безовта тикилиб қолди.

— Сиз қураётган гигант ёнида иқтисодий заиф совхозлар таралиб ётса, бу номутаносибликни биздан кейинги авлодлар кечирармикан? Шаҳрингизга келгусида барибир яшил зоналар керак; ишчиларни сут, сабзавот билан таъминлайдиган хўжаликлар, чорвачи посёлкалар, боғлар, иссиқхоналар керак бўлади. Биз қоракўл қўйларни учун, янги яйловлар излаяпмиз — тупроқни ўрганиб, эски қудуқларнинг кўзини очиб, янги шурфлар қазиб, бўлажак маданий ўтлоқларнинг чегараларини белгиляпмиз. Геоботаниклар етишмайди, тупроқшунослар, гидротехниклар йўқ... Мен сизни қора тортиб, маслаҳат сўрагани келдим. Сизнинг бу баҳайбат қурилишингиз сугориладиган маданий яйловлар ўзлаштириш режаларимизга қандай таъсир қилади? Министрликларимиз ҳеч нарса билмайди. Улар жуда кўп. Совхозлар министрлиги, Мелиорация ҳам Сув хўжалиги министрлиги, Қишлоқ хўжа-

лиги министрлиги... Буларнинг ҳар бири ўзича ўйлайди, ўзича кўрсатма беради. Ҳар бири ўз томонига тортади, иш бу тариқа кетавериши яхши эмас... Агар сиз билан ўйимиз бир жойдан чиқса... деган эдим...

Ажабо, шу кичкинагина жуссада наҳотки шунча каттакон қудрат бўлса?! Заргаров унга маҳлиё бўлганча тикилиб, яна алланималар ваъда қилди. Унинг ўйлари Заргаровнинг учини тополмай юрган ўйларига ўхшаб кетар, гапига сира йўқ деёлмас, худди сеҳрлаб олган эди.

— Жуда катта гаплар қўзғадингиз,— деди суҳбат охирида,— астойдил муҳокама қилишимиз керак, келиб турасизми?

Заргаров унинг қачон плашини кийиб, қачон ташқарига чиққанини пайқамай ҳам қолди, эркакларга хос мулозамат билан отига ҳам миндириб юборолмади, қиз қамчисини ўйнаганча лип этди-ю, эгарга қўниб олди. Совхоз директорининг оддийгина афзалли жийрони эгасини бегонадан қизғангандек Заргаровга қия қараб қўйди.

— Мен сизни яхши кўриб қолдим,— деди Заргаров отнинг титроқ сағрисига кафтини қўйиб. Сўлиқ чайнаб турган жийрон зулукдай улоқчи бўлиб кўринди кўзига.

— Ажабмас...— деди Тўмарис ловиллаб.— Мени кўп-лар яхши кўради. Лекин одатим: муҳаббатни жуда қаттиқ синайман!— Шу билан қамчини отнинг човиға аста босган эди, жийрон унинг енгил гавдасини учуриб кетди. Юмшоқ сўқмоқлар туёқ товушини ютар эди. Кўп ўтмай, Заргаровга ажойиб тушдек кўринган меҳмоннинг қораси ўркач-ўркач қум тўлқинлари орасида йўқолиб кетди.

Заргаров ўша томонга, олис уфқларгача ястаниб ётган кенгликларга тикилганча қолди. Бу аёл унинг димиққан ҳислари учун, чувалиб ётган ўйлари учун мана шундай кенгликларга дарча очиб кетгандай эди.

Етоғига қайтганида ҳам кўнгли тинчимасди. Нимасинидир йўқотгандек, айна замонда, нимадир топиб олгандек безовта эди. Бобош қайнатган чойни биргалашиб индамай ичдилар. Аллақайёқдаги портлашлар баракнинг тахта деворини зириллатиб, тирқишлардаги кўндузи шамол олиб келиб жойлаган қумлар шитирлаб тўкилар эди. Бобош Губановнинг кутубхонасидан бағажнигида олиб келган бир қучоқ китоб-журнални кўтариб кириб,

каравот ёнига ташлади-да, чироғини ёқиб қўйиб, ётоғига жўнади. Уйга чўмган бошлиқни ўз ҳолига қўйиш кераклигини у ҳам сезган эди.

Заргаров пижама кийиб, кимдир топиб келган сим каравотга чўзилди. Портлашлар тинган, тунги сукут атрофдан қуршаб келаётгандек эди. Заргаров юрагининг гуп-гупига қулоқ солди. Мана... мана, унинг ёлғизлиги. У буюк саҳронинг қоқ ўртасидами, аллақайси бир узоқ нуқтасидами липиллаб турган заиф чироқ нурига тикилиб танҳо ётибди. Бу ёлғизликни у анчадан буён тасаввур этар, ундан, очиги, бир оз ҳадиксирар эди. Бугун сезяптики, у асло қўрқинчли эмас экан. Кундузги ҳислар ғалаёни ҳали ҳам вужудида, одамлар, чигал ишлар, суҳбатлар бош устида гужғон уриб айланади. Саҳродаги катта ҳаёти фақат шу бугун бошлангандек. Узуқ-юлуқ гаплар хаёлига келади, қулоғи остида Тўмариснинг овози янграйди: «Бу ерда биз ҳаммамиз бир-биримизга боғлиқмиз», «Саҳро тор!» «Ҳар ким ўз томонига тортади...»

Катта ташвишлар билан юрган қирғийдаккина бу саҳро қизи Заргаровнинг кўз ўнгидан кетмай қолди. У Заргаровни қаёққадир чақириб кетгандек эди. Заргаров унинг кетидан жон деб борар эди-ю, лекин қаёққа, бунини у аёлнинг ўзи биладими? У чорлаган уфқлар, катта миқёслар, катта ўйлар Заргаровнинг ўзига ҳам танишдек. Танишдегу, аммо уларнинг нимадан иборатлигини аниқ билиш, йўлларини, нимадан бошлаш кераклигини топиш зарур... Булар ҳали Заргаровнинг хаёлида чувалиб, Тўмариснинг жарангли овози, қийғоч кўзнинг айёр қарашлари, бўртиб, тирсиллаб турган лаблари билан аралаш-қуралаш ўтиб турарди.

Бирдан Заргаровнинг ваҳмаси келди. Бу аёлни ҳаддан зиёда ўйлаётгани йўқми?..

У сочилиб ётган журналларни олиб варақлай бошлади. Бу шўх чавандозни хаёлидан чиқариши керак. Унинг гаплари ҳақида, иш ҳақида эса эрталаб ўйлагани яхши — эрталаб мия тиниқади, зеҳн ўткирлашади.

Чет эл журналлари... Дмитрий Казимирович билан Мария Власовна икковлари ҳам инглиз тилига муккадан кетишган. Тавба, бу саҳрода нимага керак экан? Журналлари ҳам сербўёқ — олачалпоқ реклама билан тўла. Корпорацияларнинг эълонлари. Пул жанги, корчалонлар дунёси... Заргаров Марказий Комитет секретарининг ҳазилини эслади: «Манман деган миллиардерлар

сизга бош эгадиган бўлади...» Саҳродаги бу ишларнинг миқёсини кўз олдинга келтирсанг, ҳа... Заргаровнинг қўшнилари ҳам чакана иш қилаётгани йўқ. Бу ёқда етти юз километрли машина канали, сув кўтариш станциялари, пастда совхозлар, мрамар кони, газ компрессорлари, Жанубда кимё гиганти... Айтгандек, ким эди унда? Заргаров у ерга бир таниш одам тайинланганини эшитган эди-ю, кимлигини сира эслолмади.

Ҳа... ола-була, бақироқ рекламалар... У жойларда бизнинг саҳродагидек ишлар бошланса борми, мана шундай бақироқ-чақириқлар, рақобатчиларнинг суронлари; билимдон корчалонларнинг фитналари билан кўмиб ташлашар эди...

Заргаров яна Тўмарисни кўз олдига келтирди. Қўшниси!.. Жилмайиб қўйди, лекин шу ондаёқ уни яна хаёлидан қувди-да, ўйлаб қолди: бошқа қўшнилари қанақа экан? Кимё комбинати қурилишидагиси-чи?.. Ҳаҳ, ким эди-я...

Заргаров эслолмагач, яна бир журнални қўлига олди. Қимдир бир хабарни қизил қалам билан ўраб, чизиб қўйибди. Губанов бўлиши керак, қани, нимани чизди экан?

Хўш... Саҳро олтини ҳақидаги ривоятлар... Петр I нинг Ўрта Осиё экспедицияси... Экспедициянинг ҳалокаати. Ҳа, мана: «Қумтов олтини ҳақидаги хабар ғарб доираларига етиб борганда бу нодир маъдан конларининг эгалари бўлган йирик шеркатларда улушларнинг қадри бирдан тушиб кетди. Лекин саросима тезда босилди. Чунки билагон мутахассислар буюк саҳро харитасини қунт билан ўрганиб, шундай қарорга келдилар: руслар Қумтов олтинини ҳали-бери ололмайдилар. Улар бу ўлик барханларни, қуюн ва қум бўронларини, йўлсизлик ва сувсизликни енгиб, ёввойи саҳрони эгаллагунарча камида ярим аср ўтиши аниқ».

«Ҳа,— деди Заргаров, журнал тутган қўли каравотдан осилиб тушаркан,— бир тузлаш керак эди-да бу билагонларни! Чакки бўлмас эди... Эллик йил-а! Директив муддатимиз олти йил эканини эшитса, яна саросима экан-да? Баттар бўлсин! Айтгандай, нега олти йил? Буни кимлардир ҳисоблаган, лекин мен, комбинатни қурадиган мен ҳали ҳисоблаганим йўқ-ку? Борди-ю, олти эмас, беш бўлса, тўрт ярим йил бўлса-чи? Ҳар бир қисқарган ой фалон тонна олтин. Осмондан тушган олтин, оёқ ости-

дан топилган нақд хазина... Комбинат қурилишини текинга тушириш мумкин-ку?!»

«Уйқусизликда хаёл ёмон олиб қочади-да, кетишини қара. Хаёлпараст!» деди Заргаров, лекин ўзидан кулиб хотиржам бўлиш ўрнига, жойидан туриб кетди. Хомхаёл бўлса ҳам барибир ҳисоблаб кўриши керак, Губановга айтиши керак, нима деркан? Йўқ, унга ҳозирча айтиши шарт эмас. Салмоқлаб, чамалаб, аниқ таклиф билан бориши керак партия ташкилотчисига. Бу ерда ташаббус билангина иш битмайди...

Заргаров пахмоқ сочини икки қўли билан чангаллаб, ичига ўт тушгандек бетоқат, эшик билан дераза ўртасидаги пояндозда яланг оёқ бориб келмоқда.

Э-эҳ, Тўмарис Тўмарис... Нима ғалаён солиб кетдинг унинг кўнглига! Ҳозирги аҳволини кўрса нима деркан? Роса кулармиди?.. Шайтони зўр экан-да лекин!

Заргаров ўзидан-ўзи тинчиб, чироқни ўчириб ётди. Бироқ чарчаганидан эмас. Аксинча, у ҳозир ўзида ғайритабiiий бир куч сезарди.

Ишга киришганида ҳамма вақт катта бир ўйи, асосий йўналиши бўларди. Бу ерда эса мана шу ҳадеганда топилавермади. Парокандалик, дуч келган ишга киришиб кетавериб, оддий иш кунлари ҳам уни толиқтирар, қийнайверар эди. Ҳозир эса мана, нимадир топилди чоғи. Қалаванинг учи чиқди. Энди уни чарчатиш қийин. Саҳарда кимё комбинати қурилишига учади. Қўшнилар билан танишиши керак.

Шу зумдаёқ ёнбошига ағдарилди. Уйқуга кетиш учун фикрларини бир оз бўлса ҳам тиндириб, албатта бир қарорга келиши керак эди.

Эрталаб уйғониши қизиқ бўлди. Кўзини очиб қараса, ғира-шира бурчакдаги эски ўриндиқда калласини қия ташлаб бир одам ўтирибди. Заргаров дафъатан қаерда ётганлигини ҳам эслолмай қолди. Ҳа, айтгандай, бу ўзининг ётоғи эди-ку... Лекин мана бу одам ким, қачон келди, нима қилиб ўтирибди?

У одам ҳам ўриндиқда пинакка кетган экан, сим каравотнинг ғирчиллашидан уйғониб, сапчиб ўрнидан турди.

— Алексей?..— дея қичқириб юборди Заргаров.

Улар бир-бирларига қараб отилдилар.

— Алексей! Лаънати! Нима қилиб юрибсан одамнинг ўтакасини ёриб!— Заргаров қувонганидан товуши тов-

ланиб кетди. Бирин тунги пижамада, иссиққина, бирин намтоб плашда, бир оз дийдираган, иккови ҳам новча, деразадан тушган тонг ёруғида узоқ қучоқлашиб турдилар. Бу учрашув иккаласига ҳам, айниқса, ёлғизликда эзилиб ётган Заргаров учун чинакам байрам бўлди.

— О, жин урган-эй, осмондан тушдингми?

— Йўқ, ерда юрадиган бўлганмиз,— деди Алексей,— қарасам, саҳронинг қоқ ўртасида чўзилиб ётибсиз...

Қадрдонлар гапдан тинмай, эски одатларин бўйича ярим яланғоч бўлиб, қора терга ботгунча узоқ зарядка қилишди, ювинишди. Кейинроқ етиб келган Бобош ҳам қўшилиб, «эркакча нонушта» қилишди. Ҳар кунин бешда кўзинин йира-йирта тўзон ичида объектларга жўнайдиган Заргаров учун бундай қувноқ тонг жуда тансиқ, гаштли эди.

— Хўш, гапир, нима қилиб юрибсан, ишинг нима бўлди, нега келдинг?— Саволларин тиза бошлади у. Қувноқ учрашувдан, зарядка, совуқ сув, иссиқ чойдан кейин руҳи тетик тортган, димоғи чоғ, серҳаракат эди.

Алексей гапириб берди. Унинг катта ҳаво йўлларида учини орзуси ушалмабди. Яна тўрт йилгина «учувчилик умри» қолган экан. «Қачон ўқийсану қачон учасан?» дейишибди танишлари. Чиндан ҳам бир йилми, икки йил иккинчи пилот бўлиб юриш учун шунча ҳаракат... арзитайди. Ундан ташқари, учувчилар қондасига биноан қирқ ёшида пенсияга чиқариб юборишса, нима қилади, қаёққа боради?

— Касбни ўзгартирдим, Мардонқул Заргарович,— деди Алексей ишчан қиёфада.

— Ҳай... Қанақа касб экан?

— Сиз билан бирга бўлгандан кейин қанақа касб бўлса барибир эмасми?

— Қани, даромад қилмасдан, очинини айтавер.

— Омад келиб қолди, Мардонқул Заргарович, шу ерда ишлайман. Комитетда таниш йиғитлар бор эди, бекор юрганимни билиб, топиб олишди. Сизга мени қўймай кимни қўяди, дарров кўна қолдим.

— Нима иш қиласан менда?

— ...Ёрдамчингиз бўламан,— деди Алексей.

— Қизиқ, мен ёрдамчиларимни ўзим танлар эдим-ку?

— Мени барибир танламайсиз, шунинг учун ўзим келдим,— деб кулди Алексей.

Унинг махсус миссияси Заргаровга тушунарли эди.

Объектнинг ўзига хос хусусияти, келажакдаги нодир маҳсулот, камёб мутахассислар... булар ҳаммаси махсус бўлимга давлат олдида катта масъулият юклайди.

— Ҳай... Ҳали ёнимга тўппончали пойлоқчи ҳам қўйсан?

— Ёлғиз қўймаймиз вақти келганда, Мардонқул Заргарович.

— Ол-а, топилмас матоҳ!— Заргаров чамадон қопқоғидаги кўзгуга назар ташлаб, ўсиб кетган соқолини сийпаб кўрди-да, совун кўпиртиришга тушди.— Майли, билганингни қил, халақит бермасанг бўлгани.

Алексей унинг овозида ўзгариш сезди, сал қорайган кўз тубларига назар солиб, бу беҳаловат, бесўнақай одамга бир оз ачинди. Ўзи билан иши йўқ, ёлғиз. «Ёлғиз қўймаймиз», дегани: «Ўз ҳолинига ташлаб қўймаймиз. Гоҳида бўладиган мунгли ёлғизлигингни ҳам тортиб оламиз», дегандек туюлди шекилли. Шунинг учун Заргаров «халақит бериш» ҳақида гап очди...

— «Ёнимда ғўдайиб ўтирсанг, ўзимни дадил сезман», дердингиз-ку?..— деб бошлиқни самолёт ҳайдашга ўргатган вақтларини эслатди Алексей. Урганувчи пилот: «Бошқаришни ўзимга қўйиб берасан», деганида, ўргатувчининг олдидаги траверс автоматик равишда бориб-келиб, унинг ҳаракатини айнан такрорлайди. Ургатувчи шогирдининг ҳаракатига истаган пайтда тузатиш киргизиши мумкин. Шунинг учун Заргаров самолётини ўзи бошқара бошлаганида авваллари Алексейни доим ёнида олиб юрди. Ушанда Алексей ҳақиқатан ҳам кўпинча «ёш пилот»нинг дадил бўлиши учунгина ёнида бекор «ғўдайиб» ўтирар эди.

Буларни эслаб, Заргаров яна очилди, «Шипр» одеколони анқитиб, Алексейни яна қучди, кафти билан елкасига қаттиқ туртиб қўйди.

— Келганинг яхши бўлибди, хурсандман. Фотимани кўрмадингми шаҳарда?

— Кўрдим. Аббосов билан театр майдонида гаплашиб туришган экан. Ушандан бери борганингиз йўқми?

— Йўқ. Узинг олиб келасанми Светланаани?

— Бўлмаса-чи. Эртагаёқ етиб келади физиллаганча. Сизларга ўхшаган оғир карвон эмасмиз биз. Қаерга борсак — битбилдиқ, дегандай... Бизники осон.

Заргаров этик кияркан, пайпоғидан қуйилган қумни оёғи билан каравот остига супуришга уринар, товонини кафти билан сидирар, кафтини эса каравотнинг темирига ишқар эди. «Бу одамни бутун республика билади-ю,— деб ўйлади Алексей қараб туриб;— фақат хотини тушунмайди...»

— Бориб келсангиз бўлар эди...— деди яна салмоқлаб.— Мен уларни икки марта кўрдим. Аббосов силлиқ одам...—«Силлиқ» деганда нима демоқчи бўлди — ўзи ҳам билмайди.

Заргаров этигини зўр билан кийгач, қизариб ўрнидан турди.

— Аббосов, Аббосов!.. Нима демоқчисан шу билаң?! Вақтим бўлганда борарман, ишинг бўлмасин.

— Нега жаҳлингиз чиқади? Миллиард пулнинг муомаласи қўлингизда, неча-ўн минглик коллективларни бошқарасизу битта хотинни раўйингизга юргизолмайсиз.

Рўйирост гап малол келмайдиган Заргаров ҳазилга олди:

— Бу қийинроқ-да, ўзинг биласан-ку. Лекин эплаб оламиз, худо хоҳласа.

Бироқ бу ҳазили астойдил эмас эди. Шоаҳмад Табасумнинг фамилиясини эшитиши билан дилига ғашлик тушган эди. Бир кўнгли — ҳозир шартта шаҳарга қараб йўл солсамми, деб ҳам ўйлади. Лекин борган билан, барибир, хотинининг айтганини қиллолмайди-ку, дилхираликдан бўлак гап йўқ.

Ташқарига чиққач, қора туннинг намини тортиб, тоннинг заиф нурида кул ранг тусга кириб, уфққача ястаниб ётган буюк саҳрога кўз ташлади-да кечасидаги ўйлари ёдига тушди. У ўйлар олдида дилидаги ҳалиги бемаъни ғашлик арзимас васваса бўлиб туюлди...

Ҳаво сархуш. Халқоблар кўкимтир кўринар, биринчи совуқдан оёқ осгида юпқа муз қирсиллар эди. Заргаровнинг эти увушди...

4

Комбинат қурилишининг бошлиғи Сангинов бўйи пастроқ, ёш бўлса ҳам бўйни қат-қат, гавдаси пишнқ, қоп-қора одам эди. У Заргаровни самарқандча талаффуз билан узоқ қутлаб; «Қўшнижон, қўшнижон», дея иссиқ кутиб олди. Заргаров унинг балад, ҳашаматли кабине-

тини томоша қиларди: бекники бежоғлик, дегандек, ҳашам катта; остин-устин бўлиб ётган биёбоннинг гарди ҳам юкмаган лов-лов гилам, деворда саҳронинг катта сарғиш харитаси, улкан деразадан бўлғуси корпусларнинг арматура чакалакларини, тиккайиб келаётган қандайдир мўри (ТЭЦ қурилаётган бўлса керак), қумга чўкиб ётган бетон қурилмалар кўриниб турарди.

Ҳали Заргаровга бундай кабинету бундай манзаралар қаёқда! Шунга қарамай, Сангинов унинг олдида ўзини ожиз ҳис қилар; «Бирор ташвишни бошлаб келмадимми?» деб хавотирда эди.

Қўшни қурилишларнинг раҳбарлари ўртасида Заргаров келмасданоқ у ҳақда ҳар хил гаплар тарқалган эди. «Заргаров келармиш, саҳронинг ороми тугади, энди бўрон туради», дейишарди. Сангинов кечагина областда яна биттасидан эшитди: ўз ҳаддини билмайдиган, бори-га қаноатланмайдиган, хархаша одам, беш қўлини бирдан оғзига тикиди!

Ҳозир меҳмон зил-замбил этигининг чангини қоқмасданоқ гурсиллаб кириб келганида: «Бир балони бошлайди, ҳушёр бўлиш керак», деган фикрдан Сангиновнинг асаблари таранг тортилди.

— Сувни нима қиляпсиз, қўшни?— деб гапни шартта ишдан бошлади Заргаров. У Сангиновнинг фамилиясини эшитган эди-ю, отини ҳамон эслолмасди.

— Сувни нима қилардик, сув бизга яқин, ҳадемай олиб келамиз,— деди Сангинов. У бир ғулувни сезиб, яккаш меҳмоннинг кўзига тикиларди. Заргаров ўрнидан туриб, тўрдаги деворни энлаган катта сарғиш харита тагига борди. Чиндан ҳам комбинат дарёдан узоқ эмас эди.

— Етмиш беш километр келадими?

— Олтмиш тўққиз, Мардонқул Заргарович.

Меҳмон оёқларини кериб, ҳамон харитага қараганча, Сангиновга орқасини ўгириб турар, бутун саҳрони кўзларига жойлаб олмоқчидек тикилар эди.

— Қувурингиз қанақа?— деб сўради у ўша турганича.

— Иккию икки диаметри. Нима эди?— хавотирланди Сангинов. «Бунча тафтиш қилади бу?— деб ўйларди ичидан саросима билан.— Ўзини министр деб ўйлайдими, нима бало?!»

Заргаров ниҳоят жойига келиб ўтирди, қиёфаси ҳали

кириб келган пайтидагидан кўра осойиштароқ эди. Кабинет эгасига илиқ, ишончли назар билан боқди:

— Учу олти диаметрли қилиш керак қувурни, ўртоқ Сангинов.

Сангинов қошини чимириб узоқ қараб турди-да, кейин ҳайратини яққолроқ кўрсатиш учун йўғон бўйнини сал қийшайтириб, сўради:

— Нима дедингиз?

— Бу участкага учу олти диаметрли сув қувури ётқишиш керак, деяпман.

— Нима учун?

— Нима учунлигини тушунмаяпсизми? Сиздан нарироқда нималар бўлаётганидан хабардорсиз-ку?!

Сангинов зил кетди. «Айтганини қилдирадиган одам», дейишарди, нима бўлади энди?

— Қизиқсиз, ўртоқ Заргаров,— деди у сир бой бермай,— мен кўп нарсалардан хабардорман. Лекин бунинг қувурга нима дахли бор?

— Ўзингизни гўлликка солманг, ҳамкасаба, сахрони бирга ўзлаштирамиз, нима учун сувга сиз алоҳида бориб келишингиз керагу мен алоҳида бориб келишим керак?

Сангинов унинг бу гапи ўзига жуда кулгили туюлганини билдиргисин келди.

— Сизнинг сувингизни мен ташиб берайми? Сизга сув олиб келсам, Сайрамовга йўл олиб келсам, Жалпақовага газ олиб бориб берсам — менинг комбинатимни тоғам қуриб берадимми? Сиз кулгили масала қўйяпсиз, Заргаров.

— Гапни латифага айланторманг, ҳамкасаба. Мен давлат манфаатини кўзлаб, фикр таклиф этипман. Лойиҳа мендан, улушимни қўшаман, сиз ҳам фарқ, менинг ҳам сувим муддатидан аввал йўлнинг чорагига келиб қолади. Наҳотки буни тушуниш қийин бўлса?— Заргаров галстугини бўшатиб, креслони тарақлатганча орқароққа суриб ўтирди-да, Сангиновнинг учини найзадек чиқариб қўйган ўнлаб қаламларидан бирини олди, нималарнидир соблай бошлади.

— Тушуниб турибман,— деди киноялироқ оҳангда Сангинов,— лекин, аввало, бу объект бошқа муассасадан ўтади, бир-икки ой юриб бошқатдан тўрт-бешта министрликнинг эшигини қоқишимиз керак бўлади, муддатлар ўзгаради; қувур ётқизишнинг лойиҳа варақалари бўлса сув хўжалиги мутасаддиларида...

— Унатамиз.

— Улар унаган билан мен унамайман. Чунки лойиха ишга тушиб кетган, қазиш ишлари бошланган, қувур буюртмалари қабул қилинган. Биласизми қаерда?— Сангинов қоп-қора бақалоқ бармоғини кўтарди.— ГФР-да! Капиталистлар билан бошқатдан гаплашишга кимнинг тоқати бор?

— Гаплашаверамиз.

— Амалга ошмайдиган ишни гапиряпсиз, қўшнижон.

— Амалга оширадиган — ўзимиз.

— Мен орқага қайтолмайман. Менинг ўз ишим, ўз планим бор.

— Сиз масалага тор қараяпсиз, Сангинов. Маҳаллийчилик дейилади буни. Фақат ўзингизни ўйлайсиз, ҳа.

— Сиз-чи? Сиз ўзингизни ўйламаяпсизми?— Сангиновнинг кўкиш тусдаги қиртишланган ияклари йилтиллаб кетди.— Мени бир бўлимингиздек билиб, ўзингизга тобе қилишга уриняпсиз. Нима ҳақингиз бор? Ишингизни битириб олмоқчисиз! Узини ўйламас эмиш бу киши!..

— Саҳрони комплекс ўзлаштириш, давлат миқёси деган гаплар бор...

— Мени ҳам давлат қўйган, объект учун давлат олдида жавоб бераман.

Бу гапларни тасдиқлагандек бош ирғаб ўтирган Заргаров индамай қолди. Ҳа, бу одам унинг таклифини ўйлаб ҳам кўргани йўқ, гапни эшитиши билан уни янги ташвишларнинг ваҳимаси босди, фикрни мулоҳаза қилиб кўриш ўрнига яқинига ҳам йўлатмай, терлаб-пишиб қийинчиликларни пеш қила бошлади.

Заргаров, «шу билан гап тамом!» дегандек столидаги қалам-қоғозларни йиғиштираётган суҳбатдошини зимдан кузатиб турди-да, яна харита олдида борди. Анчадан кейин яна жойига қайтди.

— Сангинов, одам билан унинг иши ҳақида ҳеч хаёл сурганмисиз?— деди дабдурустан.

— Гап одам ҳақида эмас, имкониятлар ҳақида,— деди Сангинов тундлик билан.

— Йўқ, гап одам ҳақида. Уйлаб кўрганмисиз, одам ўзи қилиши керак бўлган ишдан кўра майдароқ чиқиб қолса, биласизми иш нима бўлади-ю, одам нима бўлади?

— Тагдор кинояларингизга ақлим етмай турибди. Оддий халқ орасидан чиққан хизматчилармиз...

— Яна қайтиб кириш керак ўша оддий халқ орасига,

Ўртоқ Сангинов,— деди Заргаров шартта эшикка йўналиб.

— А?

— Эски буюртмаларингизни орттирмай тулинг, мас-лаҳат,— Заргаров эшикни аста ёпиб чиқиб кетди.

Пастаккина Сангинов катта столи орқасида серрай-ганча қолди, кабинетда Заргаровнинг тўнг овози ҳамон янграётгандек эди.

Бу тўнглик ҳақида Заргаровнинг ўзи ҳам кета-кетгун-ча ўйлади. Ниятининг пучга чиққани-ку ўзи бир хуноб-лик, буинг устига ўринсиз қўполлиги кўнглида ҳам ёқимсиз асорат қолдирди. Нима зарур эди! Кўриниб ту-рибдики, кичкинагина бўлса ҳам, тош ёнғоқ, тиш ўтади-ган эмас.

Аслида, гап Сангиновда ҳам эмас. Бу ўртача бир ва-зифадаги одамни маҳаллийчиликда айблаш ҳам қийин. У шуни биладики, сув ҳозир унинг учун — ҳаёт. Саҳрода ўзи-шунақа: сув — ҳаёт, йўл — ҳаёт, энергия — ҳаёт, газ — ҳаёт... Лекин айрим-айрим олганда биттаси ҳам ҳаёт эмас. Саҳронинг ўз фалсафаси, ўз қонунлари бор. Уларни топиш, яна нимадир қилиш керак. Буни Зарга-ров аниқ сезиб юрибди. Аммо нима? Саҳрода бир объект-ни қуриб, кейин кетиб қоладиган одамлардан бутун саҳро миқёсида, бутун давлат миқёсида ўйлашни талаб қилиб бўладими? Буни кимдан талаб қилиш керак?

Заргаров ўйига етолмай эзилиб, ўтирган жойида худди чўкиб кетди. Бобош унинг бундай пайтлардаги ҳо-латидан хабардор бўлиб қолган, ортиқча гап-сўз билан халақит бермасликка уринар эди. Лекин бу сафар унинг узок йўл ғуборидан бўзарган юзига қараб, ачинди.

— Дарё, Мардонқул ака!— деди қувонч билан олдинга қараб. Улар ўпирилиб ётган соҳилга чиққан эдилар.

Дарё. Саҳронинг азалий сирдоши. У ҳам қум рангида тўлганани, у ҳам саҳродек чексиз ва қадимий. Аммо Заргаровга уларнинг иккиси ҳам келгусида кўп нарсани ўрганиши, билиши, кўп эзгу ишлар қилиши керак бўлган сабий, ҳали бебош бир гўдакдек туюлар эди. Кеч кузда дарё сал ёришган, унда парча булутларнинг акси пайдо бўлган эди. Упирилган қум қирғоқларда саксовулнинг бесўнақай томирлари чиқиб ётарди. Саҳронинг руҳидек, абадий жонидек улўғвор қўзғалиб оққан бўтана тўлқин-

дар, соҳил манзаралари Заргаровнинг ҳам юзини ёритиб юборди.

— Кечувга қўниб ўтамизми?— деб сўради Бобош жонланиб.

— Албатта,— деди Заргаров.

Кўп ўтмай, сахронинг бутун йўллари келиб туташадиган, нураб, ўйдим-чуқур бўлиб кетган қумлоқ соҳилида қандайдир вагонлар, кўчма уйлар, уюм-уюм техника, бетон плита, қувур, тўсинлар, вариллаб юрган скрепёрлар кўринди. Дарёнинг у соҳилида қандайдир қора дуд осмонга ўрлар, сувда эса паромлар салмоқлаб сузар, юкчи баржалар изғир эди. Заргаров ярим чақирим ерни эгаллаб ётган гигант кабель-кран қисмлари ёнида тўхтатди.

Венгрия Халқ Республикасидан келтирилган бу фили маҳмуд техника ва юк ташишда ўнлаб паромларнинг ўрнини босиши керак. Заргаровни безовта қилган нарса шуки, бу азамат барвақтроқ келиб қолган, қурилишнинг унга арзигулик юки яна ярим йилдан кейингина кела бошлайди. Кранни монтаж қилдириб қўяй деса, одам йўқ, бу аҳволда ётса, занглаб қолиши бор. Хуллас, қурилишнинг юзлаб кундалик чалкашликларидан бири Заргаровни бугун бу ерга олиб келган эди.

У нам қумда этигини судраганча тепалар ошиб, қўлмак сувларни айланиб ўтиб, бир қанча вагонларга кириб чиқди, кимлар биландир асабий гаплашиб, ҳаллослаганча қайтиб келди. Бобош гоҳо унинг бундай аҳволини кўриб, кабинада эснаб ўтирганидан уялиб кетар эди.

— Қаерда телефон бор?— сўради ундан Заргаров.

— Нарироқда,— деди Бобош дарров газ бериб.— Машина канали қурилишининг бош узелида.

Беш минут ўтмай, улар чўққайиб-чўққайиб турган оқ қум терриконлари орасидан чиқдилар. Пастда ушоққина земснарядлар дарё ўзанини тозалар, улар пайдо қилган қум чўққилар тагидан оққан сувлар яна ерга сингиб, нарироқда тик қирғоқни ўпирар, яна дарёни саёзлаштирар эди. Заргаров, «эсизгина меҳнат» дегандек бошини чайқаб қўйди-да, телефонга югурди.

Бу — узелнинг прораблар хонаси эди. Унда Заргаров машина канали қурилишининг бошлиғи Сайрамовга дуч келди.

— Телефонингиздан фойдалансам майлими?— деб сўради саломлашгач.

— Машинадамисиз, қўшни?— жавоб ўрнига савол берди Сайрамов. Ундан «ҳа», деган жавобни эшитгачгина рухсат берди:— Бемалол, фойдаланинг, бемалол. Лекин кейин мени 107-пикетга ташлаб ўтасиз-да.

Заргаров рози бўлиб, шошганча трубкини олди. Рангсиз, оқиш юзида аллақандай кўк нуқталар қотиб қолган чуваккина Сайрамов айёр кўзларини қисиб; «Унинг бу ерларда юришида бир гап бор», дегандек чеккароқда қўлларини қовуштириб, индамай турди. Заргаров бўғилиб қичқирарди:

— Волгоградми? Волгоград! Институт директорини чақиринг!

«Қўли етмаган жойи, безовта қилмаган одами йўқ», деб қўйди ичида Сайрамов, Заргаров ҳамон қичқирарди:

— Нерозин керак, нерозин, профессор! Қум кўчяпти, нерозинсиз меҳнат зое кетяпти, қувур ҳам, асфальт ҳам заминсиз. Нима қиламиз? Нерозин керак. А? Кейин саксовул экиб оламиз. Келди, келди, Эстониядан ҳам оламиз. Лекин сизникига кўпроқ ишқибозмиз, Гурьевда кўрганман... Чатоқки, қўяверасиз. Баъзи участкаларда шатакчи трактор ҳам соатига уч километрдан ортиқ юролмаяпти. «Ураган» вездеходида чанг ютиб юрибман, қирқ сўмлик керосиннинг тоннаси уч юз сўмга тушяпти!..

Заргаров профессорнинг жавобидан мамнун бўлиб, раҳмат айтиб трубкини қўяркан, Сайрамовнинг ҳамон ўша ҳолатда турганини кўриб қолди. Қувноқ кайфиятда уни қўлтиғидан олиб, машинага чиқди.

— Қаранг, эстон олимларига ҳайронман, кўчма қумни ухлаб тушида кўрмаган одамлар саҳрода бизга йўл топиб беришяпти. Нерозин ажойиб нарса, қумни таққа тўхтатади.

— Йўл ташвишида юрган экансиз-да?— деди Сайрамов орқага жойлашиб ўтириб. Бобош газ бергач, давом этди:— Бизга мана шу машинадан бўлса, йўлнинг ҳам кераги йўқ эди-да.

— Сиз йўлни қачон бошлайсиз?— сўради Заргаров.

— Бу йил режада йўқ. Бу йилча газ олиб бориб олсак бас.

— Пул борми ахир?

— Нега бўлмас экан!

Бу ерларда қора йўл ўйдим-чуқур бўлса ҳам, Бобошнинг жонига теккан, гилдиракни орқага тортадиган қум қатлами юпқа эди. Машина қаттиқ тебранса ҳам

тез юради. Ҳамма жим. Бобош «хўжайин»нинг ҳаёли яна аллақаяқларга кетганини пайқади. Заргаровнинг юзига нимадир соя солган, қуюқ қоши остида қўй кўзлари ҳаракатсиз бўлиб қолган эди. Анча юртдан кейин у суянчиққа қўлини ташлаб, орқада ўтирган Сайрамовга қайрилди.

— Менга қаранг,— деди у,— одатда ҳар қандай қурилиш йўл солишдан бошланади. Сиз бўлсангиз...

— Ундай қоида йўқ шекилли. Шароитга боғлиқ,— деди Сайрамов қизарган кўзларини пирпиратиб.— Менинг шароитим шундайки, ўзани тозалатмай туриб йўлга эҳтиёж йўқ.

— Кўрдим... тозалаётган экансиз...— Заргаров қовоғини солиб яна анчагача индамай қолди. Кейин яна бирдан орқага қайрилди:— Шундай бўлса ҳам, йўл қурилишини перспективадан бу йилга кўчиролмай сизми?

Сайрамов бир нарсани тушунгандек, кўзларини қисиб қаради.

— Қандай кўчираман? Газ-чи?

— Газ янаги йилга. Барибир эмасми?

— Барибирку-я. Қайтага кўпроқ пул ўзлашади.

Сайрамов бу операциядан Заргаровнинг манфаатдор эканини сезиб, гапни айлантира бошлади. Бу ерда нимадир ютиш мумкин эди.

— Трасса аниқланган, қувурлар бу соҳилда, қандай бўлар экан,— дея мижговланди у. Топография, геодезия ишларини текинга тушириш имкони борлигини пайқади.

— Сизга ҳеч гап эмас, лекин бу билан бизнинг катта мушкулимизни осон қиласиз,— дея илтимос қилди Заргаров.

— Хўп, бундан мен нима манфаат топаман?

— Манфаат шарт эканми, бизга катта яхшилик қилган бўласиз.

— Яхшилик... яхшиликнинг ҳам баҳоси бор, ўртоқ Заргаров, уни ҳам ўз нархига олиш керак...

— Сўтаман денг?!

— Ҳа энди... Яхшилик учунгина эмас, иш деб юриб-миз ахир, қўшни.

Заргаров уни бировдан ҳеч нарсасини аямайдиган қўли очиқ одам, деб эшитган эди. Совхозга олмос парма совға қилганмиш, геологларга ўттизта палата бериб

юборганмиш... Яхшиликни пуллар экан шекилли-да бу хотамтой.

— Ишингизни кўрдим,— деди Заргаров ичидан қайнаб. У дарёдан қумни қирғоққа, қирғоқни эса яна дарёга ағдараётган яроқсиз эски земснарядларнинг ишини хотирлади:— Криловнинг масалидаги Тришканинг ишини қилиясиз; этагидан олиб ёқасига, ёқасидан олиб этагига... Бундай соҳилга Ростов снарядлари керак. Қумни эмас, пулни совуряписиз-ку, тагин манфаатдан гапирасиз-а!

• Эҳтиёткор Сайрамов бундай гапнинг тафсилотига тоқати йўқ, дарров олдини олиб зорлана бошлади. Ростов земснарядлари ҳақидаги талаби Сув хўжалиги министрлигиде қилиб кетгани, йўл ишларини бу йилга кўчириш учун Газ санаот 1 министрлигига, йўллар бош қармасига қатнаш кераклигини гапире кетди. Заргаров ана шунақа «оби дийда»ни ёмон кўради. Бу одамлар ўзларининг ортиқча ташвишга товлари йўқлигини гапирмайдилар-да, худди саҳродаги бу шиддатли оғир ишлар, азим қурилишлар фақат министрлар учун бўлаётгандек, гўё министрликлар фақат ишга халақит бериш учун қўйиб қўйилгандек қилиб кўрсатишни яхши кўрадилар.

— Сиз дадил бўлинг, Сайрамов,— деди Заргаров уни 107-пикетга олиб келиб қўйганидан кейин.— Министрликлар билан мен гаплашаман. Шундай қиламиз: сиз земснарядларингизни йиғиштирасиз. Мен катта кабелькранни монтаж қилишга буйруқ бераман. У ярим йилгача дарёдан барча юкларингизни ўтказиб беради. Сиз эса шу бу йилиёқ шаҳардан то сув кўтариш станциясигача асфальт йўл соласиз. Сизга ҳам фойда, бизга ҳам. Келишдикми?

Сайрамов айёр кўзларини қисиб узоқ ўйлади. У Заргаровдан бундай катта саховатни кутмаган эди, қувончини яширишга зўр бериб, яна чайналди:

— Топографлар топиш керак. Маркшейдерлар йўқ... Йўл... йўл — мураккаб масала.

— Бу саҳронинг бош магистрале бўлади, Сайрамов, унинг энг осон участкаси сизда!— Заргаров букчайиброқ турган қўшнисининг елкасига туртди.— Катта гап бу! Саҳрога одам, техника, маданият, ҳаёт келади бу йўлдан. Тарихий йўл бўлиб авлодларга қолади, Сайрамов! Бу яхшилигингизнинг нархини суриштирмасиз, деб ўйлайман.

Бу кўтаринки, шўх гапдан Сайрамовнинг заҳил юзига ҳам табассум ёйилди. Улар қўл сиқишиб хайрлашдилар.

Олдинда йўлсиз, поёнсиз кенгликлар ётарди.

— Чангит, Бобош!— деди Заргаров машинага сакраб чиқиб.

Унинг ғайратидан руҳланган Бобош ҳам машинани шунақа тезлатдики, орқаларидан осмон баравар тўзон кўтарилди. Бўлмаса, бугун кечгача қайтиб бориш ҳам амримаҳол эди.

— Роса бопладингиз-да!— деди Бобош рулни ўйинчоқдай ўйнатиб.— Ўзи ҳам, қичиган жойини олдиндан қашиб қўядиган эҳтиёткор одамга ўхшайди. Яхшиликни пуллаб юрар экан-а! Оббо хумпар-эй! Сиз ҳам, лекин, сотиб олдингиз яхшилигини.

— 160 километр йўл! Арзимайдими?— деди Заргаров ўзи ҳам ўйга толиб.— Бу — вақт деган гап. Биз вақтни мана шундай мисқоллаб йиғиб, бир жойга жамлаймиз, тигизлаймиз, олтинга айлантирамиз... Имкониётларимизнинг энг охириги чегараларини синовдан ўтказиб...

Заргаров ўзига таъкидлаётгандек ҳамон гапирар, Бобош унинг ҳамма фикрларини тушунмаса ҳам, 160 километр йўлни заёмдан ютгандек қўлга киритиб келишгаётганидан мағрур, машинасини учириб борар эди.

Бу саҳрода энг холи, энг тинч, энг файзли жой — Мария Власовнанинг уйидаги рус печкасининг орқаси. Нимқоронғи, иссиқ, ҳеч ким халақит ҳам бермайди. Сафар азоби шалайим қилиб юборган Заргаров бу гўшада ҳузур қилишни йўлдаёқ ўйлаб қўйган эди. Ярим кечада етиб келишлари билан бир пиёла чойни ичар-ичмас ўша ерга кириб чўзилди. Губанов ҳали хизматдан қайтмаган, Мария Власовна, иш қутиси ёнбошида, чироқни пастлатиб қўйиб, чийратма ипакдан оқ сурпга гул тикар, плитада чойдиш аста гингиллар эди. Заргаров чала уйку аралаш хаёлга чўмди, шаҳардаги ёруғ, озода уйини, Фотима ни эслади, унинг кечки спектаклдан қайтгач, юмшоқ халат кийиб, сочларини ёзиб ваннадан чиқишини кўз олдига келтирди... Шу ҳолатда бир тушига кирса эди.

Кечқурунлари атайлаб ўйлаб ётса ҳам, бирон марта тушига инмабди-я. Унинг ўрнига нуқул «қумчена»да

судраб келинаётган вагонлар, қандайдир идорадаги жанжал, котлован ўпқонлари, карьердаги портлашлар билан босинқираб чиқади...

Фотима ҳам ўйлармикан, тўш кўрармикан ўзининг «водопроводчи»сини? Тентак, Алексейдан бир энлик хат бериб юбормабди. Ўзи қилгиликни қилиб қўйиб, эрининг бош эгиб боришини кутяпти. Шошма, соғиниб, оҳ деганда ўпканг кўринсин, ана ўшанда тавба қиласан...

Заргаров Фотиманинг мана шунақа жингиртоб бўлган пайтларини яхши кўрар эди. Ўзининг бардоши зўрлигидан фойдаланиб, уни аввал ҳижронда қовураб, кейин жазиллатиб бағрига босар, бундай пайтларда иккаласи ҳам эҳтирос ва муҳаббатнинг чегараси борлигига ишончларини йўқотар эдилар...

Заргаров Фотиманинг овозини эшитгандек бўлиб, сапчиб тушди. Кимдир келди шекилли. Худди ўшандай ширали овоз, лекин Фотима эмас. Заргаров ўзидан кулиб қўйди: Фотима нима қилсин? Яна тағин ярим кеча бўлса...

Лекин ким бўлди бу аёл?! Мария Власовна уни айланиб-ўргилиб қаршилади, қувонганидан кўз ёш ҳам қилиб олди чамаси. Яна бирон тутунганларидандир-да. Учраган бир беошённи фарзанд қилиб олишади бу саҳройи чол билан кампир.

Улар ҳақиқатан ҳам она-боладек кукулашар, «очилбсан», «ўша-ўшасиз», дея бир-бирларига хушомад қилиб, қайта-қайта ўпишишар эди.

— Оёқларингни ювиб ол, Азочка, ҳозир иссиқ сув бераман,— деди Мария Власовна ивирсиб. «Аза», қаёқдаги лўлича от... Озодамикин? Ё Зиёдами?

— Вой ўлай!— деб юборди Аза. Шу ондаёқ кафтини лабига босиб индамай қолди. Печка ёнида Заргаровнинг қўпол этиги, аврасиз калта пўстинини кўрди чоғи.— Биров борми?— деб шивирлади.

— Парво қилма, начальнигимиз... Заргаров,— деди Мария Власовна.

Гапни қаранг: бу ерда Заргаров ётармишу улар парво қилишмас эмиш!

— Вой, шўрим, нега айтмадингиз?!— дея ўнғайсизланди меҳмон.— Уйғотвормадикмикан?

— Уйғониб бўпти, тоиндай қотиб ётибди, узоқ йўлдан келган,— деди Мария Власовна барала.— Диванга чиқ, оёғингни йиғиб ўтир, чойга қара...

Тошдай қотганмиш-а! Сахро магистралининг учдан

бирини қуриб келади-ю, ухлаб ётар эмишми! Буннинг устига, Фотиманикига ўхшаган бу ширали овоз...

Улар қанд тишлаб, ликопчадан чой ичишар, бир-бирларига сира тўймай шивирлашар эди. Мария Власовна «жужуқлар»ни сўради. О, боласи ҳам бор экан, товушидан ёшга ўхшаган эди... Тагин битта ҳам эмас... «Жужуқлар!»

— Билмадим, ойижон, нима бўлади-да буларингиз... Мен тарбия қилишни билмайман, боқчага ишониб...— деди Зиёда.

Заргаров негадир ўзинча унга «Зиёда» деб от қўйиб олди. Чиндан ҳам оти Зиёда бўлиб чиқишини жуда истарди.

Уйқусизликдан бу меҳмон унга жумбоқ бўлди: ким у, қаёқдан, нега келди? Ўзи қандайроқ? Овозидай ўзи ҳам ёқимтойми? Эрталабгача кетиб қолмаса тузук эди...

Бир вақт тун тинчлигини бузиб Дмитрий Казимирович кириб келди.

— О-о! Алхимик!— деб қучоқлади Зиёдани, серганлик билан узундан-узоқ сўрашиб кетдилар. Заргаров энди ухлашни хаёлига ҳам келтиролмай ётарди. «Алхимик» дегани нимаси? Лақабими? Ё кимёгарларданми-кан?.. Химкомбинатда иш битмади-да; Сангинов тўнини терс кийиб олди, фамилиясига яраша ҳақиқатан ҳам тош экан. Тош дегандан... Харсанг карьерига, мрамар конига ҳам бориш керак. Анча заиф ташкилотмиш. Лекин у ҳам қўшиллардан бири. У ҳам Заргаровнинг режасига кирган. Саҳродаги ҳамма соҳаларни ягона вужудга, яхлит бир циклга айлантириб, ягона мушт каби жипслаштириб бўлса эди... Бу фикрини ҳали Губановга айтгани йўқ. Айтса, у ҳаммасига илмий тус киргизиб, от қўйиб беради, худо хоҳласа. Губанов уста... Айтгандай, унинг овози эшитилмай қолди? Уй негадир жимжит, қоронғи...

Заргаров ўйларини майин уйқу чулғаб олганини ўзи ҳам билмай қолган эди...

У одати бўйича, уйқунинг энг ширин палласини ўмариб, илк тонг нури билан уйғонди. Бу субҳи содиқда Зиёда деган ном билан кўз очганини ўзи ҳам қайд этиб, қоронғида жилмайиб қўйди.

Ташқарида, бошига совуқ сув қуяётган Мария Власовнадан секин сўради:

— Ҳалиги қизалоғингиз ким?

— Қизалоқ эмас, фан кандидати!— деди у ғурур билан ва Заргаровнинг қўл бошига чўмич билан тўқ эгиб уриб, кириб келди.

Меҳмоннинг оти ҳақиқатан ҳам Зиёда эди. Нонушта ғира-ширада бўлганидан бир-бирларини яхши кўриб ололмасалар ҳам, лекин суҳбатда кўп нарса маълум бўлди: Зиёда Ташкентдан, Фанлар академиясидан экан. Бўлғуси Олтин саралаш комбинатининг лабораториясини барпо этиш учун бир гуруҳ илмий ходимларни бошлаб келибди. Шуларни жойлаб, тинчитиб, шу бугун кечқуруноқ қайтиб кетиши керак экан.

— Группангизга жой тайёр, ҳозир мен сизни у ерга кузатиб қўяман,— деди Заргаров нонуштадан кейин кийиниб чиқиб кетаётган меҳмонга. Зиёда останада тўхтади, бошлиқнинг қоронғида галстук тақимишини, боссунақайроқ, лекин тиришқоқлик билан уришини зимдан кузатиб турди.

Улар пиёда кетишди. Бундай пайтда саҳро тонги саксовул танасининг талх ҳидини ҳавода муаллақ сақлайди. Кун сал кўтарилгач, у бошқа ҳидларга аралашиб йўқолиб кетади. Лекин Заргаров ҳозир ёнида бошқа бир ҳидни, қимматбаҳо атирнинг билинар-билинемас асл хуш бўйини ҳам сизди. Зиёда шаҳарлик бўлса ҳам юзи қуёшда қорайган, Заргаров ўйлаганчалик чиройли эмас, чиндан ҳам лўлидеккина қора, узунчоқ юзли, лекин соғлом, дуркун қиз эди. Жигар ранг сунъий чармдан тикилган юбкаси калтароқ, юганда бақувват оёқларига йиғилиб янада баландроқ кўтарилар, бу эса Зиёдани ёш қизчалардек кўрсатар эди. Қирғиз телпак тагидан кўринган қорача манглай, кўз ёнларидаги яккам-дуккам чиқиқлардан Заргаров тахминладики, ёши ўттизларга яқин...

— Сизни орқаворатдан эшитганман, Мардонқул Заргарович,— деди Зиёда бошини сал қийшайтириб қараб.

— Ҳазимни кўриб ҳафсалангиз пир бўлди, шундайми? Биламан, бунга кўплар айтган. Лекин ходимларингизга ажойиб жой қилиб бераман, кўрасиз.

Зиёда хижолат тортди, катта-катта қадам ташлаётган Заргаровга етиб юришга интиларкан, этагини пастга тортиб-тортиб қўяр эди.

— Мен ундай демоқчи эмасдим,— деди у.— Айтмоқ-

чиманки, кечаси сизнинг ухлаётганингизни билмай... беодоблик бўлди, кечирасиз.

— Овозингиз... таниш туюлди. Қим экан, дейман, бизнинг саҳромизда бемаҳалда юрган...

— Саҳрони бизнинг қўлимиздан олгансиз, ахборотингиз учун,— деди Зиёда. Келиб-кетадиган бир қиз экан-да, деб енгил ҳазил билан гап бошлаган Заргаров бу сўзлардан кейин анча ҳушёр тортди. Автоскрепер ағдариб ташлаган майдонни узоқдан айланиб ўтдилар. Чипта ёпилган тахта дўконнинг орқасида сомсапаз тандирга ўт ёққан, кечаги пиво ҳиди айқир эди.

— Губановларни кўпдан биласизми?— деб сўради Заргаров анчадан кейин.

— Дадам Дмитрий Казимировичнинг қўлида жон берган,— деди Зиёда,— шу ерда, саҳрода...

Урушдан кейинги йиллар эди. Саҳро ҳамон бекорчи «сариф доғ» ҳисобланар, лекин геолог-олимларнинг кўпчилиги унда бениҳоя катта сир яшириниб ётганини тахминлар эди. У пайтлар бу ерда техника жиҳатидан заиф айрим отрядларгина иш олиб борарди. Ана шундай отрядлардан бирига Зиёданинг отаси, атоқли геолог-олим Давронов бошчилик қиларди. Губанов билан улар роса олти мавсум бирга бўлиб, саҳрода минг километрлаб йўл босдилар, тонна-тонна тупроқни ғалвирдан ўтказдилар, қудуқлар, шурфлар қазиб, тақирларни тилкалаб ташладилар, лабораториялардан, илмий баҳслардан ҳориб-толиб қайтар эдилар. Зиёда буни эс-эс биледи. Бир йили ёзда, саратон кези, Чалақудуқ деган жойда Давроновни офтоб уради.

— Офтоб урганда, биласиз, сув керак. Касалнинг бошини, юзини, кўрагини тўхтовсиз намлаб туриш керак. Ичадиган сувлари сарфланиб кетади...— деб ҳикоя қиларди Зиёда,— дадам бўлса, ўзининг бутун вужудини гармсел қақратиб, жазирамада ёниб ётган бўлишига қарамай, Чалақудуқни аниқламасдан кетишга рухсат бермайди. Чунки улар шу куни ўша ерда кварц қатламига дуч келишган экан. Кварц... кўрганмисиз— билмайман, олтин зарралари сепилгандай йилтиллаб туради. Бу — саҳронинг биринчи олтини эди... Биласизми, ўн йиллар давомида изланган хазинадан дарак.

Воқеанинг давоми даҳшатли экани тушунарли эди. Зиёда у ёғини айтолмади. Заргаров унинг товуши товла-

на бошлаганини сезиб, далда бериш учун қўлини қисиб қўйди.

— Дмитрий Қазимирович отам учун менинг олдимда негадир ўзини айбдор сезарди. «Улик саҳрога жон киргизиб, уни бошқатдан кашф этиб, одамларга ҳадыя қилган киши — сенинг даданг... Саҳро — сеники!» дерди. Мени ҳамиша бирга олиб юрадиган бўлди. Чалақудуқ учун жон чекарди. Унинг перспектив район эканини исботлашни дўстининг хотираси олдида эзгу бурч деб биларди, бунинг учун ҳаётини бағишлашга ҳам тайёр эди. Лекин унинг билими етмасди, айниқса, минералогиядан... Мен минералогман. Институтнинг охириги курсидан бошлаб, энг узоқ, олис. экспедицияларда ҳам нуқул у киши билан бирга бўлдим. Дмитрий Қазимирович менга саҳронинг олтини ҳақида ажойиб эртактлар айтиб берарди. Бу ерда кўчиб юрган ерли халқ бир замонлар отининг тушовигача олтиндан қилганлиги, олтинни гўё буғдой сингари шопириб олганликлари, саробни дарё деб қирқ кечаю қирқ кундуз лўкиллаган туюқолдан тойиб-йиқилганда бирдан олтинга айланиб қолгани ҳақидаги ривоятларни ҳали ҳам эслайман. Кейин билсам, булар Геродотнинг эллинлардан эшитган афсоналари экан. Дмитрий Қазимирович Искандар Зулқарнайн топган қандайдир қуш шаклидаги олтин ҳақида ҳам худди ўзи кўргандай гапириб берарди.

— Дарбадар, романтик қидирувчилар эдик, денг?

— Йўқ, энди дадамлар давридаги дарбадар геологлар романтикаси тугаган эди.

— Гапиринг, Зиёда, мени бу ерга олиб келиб қўйишди-ю, олтиннинг қимматбаҳо йилтироқ нарса эканидан бошқа ҳеч нимани билмайман.— Заргаровнинг олима қизга бўлган ҳурмати борган сари ошарди. Уфқда қуёш кўриниб қолганига қарамай у ошиқмади, қадамини секинлатди.

— Нимасини гапирай... Перспектив район аниқлангандан кейин съёмкачилар келади, хариталар тузишади. Яна қудуқлар ковлаб, намуналар олинади, керн анализ қилинади. Районнинг тахминий баҳоси аниқлангунча яна юзлаб тонна тупроқ саноат синовидан ўтади. Лекин бизга энди геохимия, геофизика ёрдамга келган эди. Спектрограмма йўли билан биз бу ерда яна маргимуш ҳам топдик. Маргимушни биласиз, учувчи унсур, у олтинли қатламлар тепасида нурдай таралиб, ҳовурдай жи-

мирлаб ётади, катта олтин концентрациясини шу атрофдан излаш кераклиги аниқ эди. Иш катта бўлиб кетди. Дмитрий Қазимировичнинг ҳаракати билан Самарқандда махсус геотрест очилди. Унинг илмий экспедициялари бизнинг тўғри йўлдан бораётганимизни кўрсатди. Саҳронинг хазинасига дарча очилган эди. Дмитрий Қазимирович... биласизми, у киши ўша йиллари ёш, гайратли, жанжалкаш эди. Фақат амалий тажрибаси бўлган оддий қидирувчидан катта обрўли ташкилотчига айланди. Қоннинг ҳамма бойликлари аниқланмасдан туриб саҳро шароитида олтин саралаш корхонасини лойиҳалай бошлаш ҳақида ҳукумат қарорлари Губановнинг ташаббуси билан чиққан. Бу жуда дадил қадам эди. Одатдаги қидириш ишлари билан ишлаб чиқаришнинг бошланиши ўртасида бўладиган катта жарлик йўқолди, эффектсиз масофа бир неча йилга қисқарди. Биласизми, бу давлатга қанчадан-қанча нақд олтин деган сўз?!

Ажабо, бу қиз Заргаровнинг энг эзгу ўйлари устидан чиқди. Бу аслида Губановнинг ҳам ўз ўйлари экан-ку, Заргаров унга очилишдан ҳайиқиб юрибди!

— Менга қаранг, у киши сизни нима учун «алхимик» дейди?

— Ҳамма гапни эшитиб ётган экансиз-да,— деб кулди Зиёда.

Заргаров узр сўради ва тўсатдан англадики, бу аёлда бирдан пайқаб бўлмайдиган оҳанрабо дилбарлик бор, айниқса, кўзлари билангина кулганида, ич-ичидан нурлангандек чехраси балқиб кетади, упу-элик тегмаган қорамағиз юзларида кулдиргичи шуъладай кўчиб ўйнайди.

— Ҳазиллашадилар...— деди ерга қараб. Кейин тунтирдди:— Бизнинг профессоримиз олтин рудасини сунъий таркиб қилиш мумкинлигини назарий жиҳатдан исбот этган. Лабораториямиз ҳозир шу фаразни амалга ошириш устида ишляпти. Мен... минералоглар группасининг раҳбариман.

— Чиндан ҳам «алхимик» деганча бор экансизлар-ку!..

Зиёда Заргаровнинг кўз ўнгида гўё улғайиб борар, унинг тимсоли шу сирли саҳро билан, унинг афсоналари билан тутшиб кетаётгандек эди.

Бу сарин эрта, бу кутилмаган суҳбат, Зиёданинг

эскидан таниш туюлган ширали товуши Заргаровнинг кўнглидаги аллақандай ғуборларни кўтариб юборди. Одамнинг асрий орзуларига уланган бу дунёда ишнинг кўплиги, армон, дард, чигалликларнинг кўплиги қандай яхши!.. Гоҳо ҳаётнинг эндигина бошланаётганга ўхшайди.

Заргаров Зиёданнинг юзига биринчи марта очиқ, тикка қаради:

— Иксири аъзам, денг! Бундай руданинг лабораторияда таркиб топишига ишонасизми?

— Ҳа.

— Унда юз йиллардан бери масхара қилиб келинган бечора алхимикларни оқлайсизлар-ку!

Зиёда кулди.

— Ҳамма шундай дейди. Лекин ундай эмас...

Афсуски, гаплари бўлинди. Улар қурилиш бошқармасига етиб келган эдилар. Заргаров бўлғуси лабораторияга шу ердан жой бермоқчи эди. Амалда бу кўп қийин бўлди. Қуни билан ҳувиллаб ётгандек кўринган ҳар бир хона, ҳар бир эшик ва йўлакнинг ҳақини таниган қонуний эгаси бор эди. Заргаров муовинлари эгаллаган жойларни, қабулхоналарни сиқиштириб, уч хонани бўшатгунча кун тикка бўлди. Лабораториянинг жиҳозларигина уч-тўрт хонани талаб қилар эди. Заргаров Зиёда билан хайрлашар экан: «Ҳаммаси жойида бўлади, шахсан ўзим шуғулланаман», деб ваъда берди. У хушмуомала, сал паришон эди: Зиёданнинг суҳбатига тўймади, кўп қизиқ мавзулар чала қолган эди.

— Ходимларингизни ўз ҳолига ташлаб кетавермасиз... Сахро сизники, бу ерда нималар қилаётганимиздан хабар олиб тулинг,— деди Заргаров.

Зиёда тийрак қора кўзлари билан кулди ва шу қиёфада Заргаровнинг хотирасига ўрнашиб қолди.

5

Заргаровнинг ўн беш йил аввал ҳарбий ҳисобдан ўчилган алоқачи ЯК-12 самолёти узоқдан оппоқ оқариб ётган харсанг тош карьерлари яқинига қўнди. Саҳрода бу уруш ветерани, унинг кекса моторининг вағиллаши кўпларга синашта бўлиб қолган эди. Заргаров атрофларни кўриб бўлмасиданоқ мраммар конининг директори бир-иккита одамлари билан етиб келди. Директор, Маткаримов деган, сергапроқ, нуқул зорланадиган, афтидан,

ўз ишидан жуда қийналиб кетган нотавонгина бир одам экан. Ориқ елкасида зўрға илиниб турган пиджаги гн-жим, шимида оҳак юқи, Заргаровни хокисорлик билан кутиб олиб, дарров дардларини айтишга тушди.

— Хайрият, ўзингиз келмасангиз ҳам, бизлардан хабар оладиган одам йўқ, дунёнинг бир чеккасида ўз ёғимизга ўзимиз қоврилиб ётибмиз...

Заргаров чой-пойга унамади, карьерлар томон бошлади. Кон бир неча километрлаб жойда зина-зина бўлиб оқариб ётар, текис қирқилган тош қатламларининг ўзи табиатан шундай эканлигига ишониш қийин эди. Заргаров бу бебаҳо бойликларга суқланиб узоқ қараб турди. Лекин Маткаримовнинг чеҳраси очилмаганча ҳам бор экан. Текисланмаган тупроқ устидан қалқиб-қалқиб, буралиб кетган омонатгина тор изли темир йўл кўп жойларда бузилиб, ёнида супадек келадиган мрамар тошлар балчиққа ботиб ётибди. Қонға тузукроқ машина йўли ҳам тушмаган эди — яхлит харсанг ортган шалақ самосваллар пасту баланд, бузуқ йўллардан ғийт-ғийтлаганча эгилиб-букилиб тепаликлар орқасига ўтиб кетишар, пона-парма ишларидаги одамлар тартибсиз имиллашар, меҳнат мароми йўқ, тошкесар арраларнинг ёқимсиз овози бу манзаралар фонид асабга тегар эди. Бунинг устига, Заргаровнинг қулоғи тагида Маткаримовнинг зорланиши тинмасди:

— Ҳалқа аррали тошкесар машиналаримиз етишмайди, ромли станоклар йўқ, олмос тишли арралар сўрадик — қаёқда!.. Дардим айтсам, на ҳабибим, на табибим бор.

— Мрамардан бошқа материаллар ҳам аниқланганми?— деб сўради Заргаров; тошдан тошга сакрар экан, оппоқ, текис тош зиналарда этгидан қумли из қолар эди.

— Доломит бор, чала мрамар, оҳактош бор...— деб тиза кетди Маткаримов.— Оқ, кул ранг, қизғиш мрамар. Агар арралаш усулини такомиллаштиролсак, яна бир неча ажойиб ранг ҳам безаклар олиш мумкин бўларди..

Тошлар ҳақида гапирганда Маткаримовнинг овози ўзгарди, юзига мулойим бир ифода қалқди. Кўриниб турибдики, бу одам тошни жуда севаркан, узоқдаги баҳайбат харсангларга қараб, кон ҳақида, тошчақарликиннинг ҳадисини олган усталар ҳақида меҳр билан узоқ гапирди. Заргаровнинг ҳам унга муносабати ўзгара бош-

лади. Бир фазилати бўлмаса ўзи ҳам шу жойларда тошчангини ютиб юрмасди, хўжалик шу аҳволда экан, бошқалар ҳам унинг барига ёпишиб олгандек бу ерда тутиб туришмасди.

— Мармар — баҳоси йўқ асил тош,— давом этарди Маткаримов,— лекин узоқ шаҳарларга етгунча баҳоси ошиб, қадри тушиб кетяпти. Планни гапирмаёқ қўяй. Кўрмайсизми, ярим кубали монолит блоклар хор бўлиб ётибди. Замоनावий конлар ноль бир кубалисини бошига кўтаради, кўз-кўзлаб сотади...

— Кимга қарайсиз? Маъмурий жиҳатдан.

— Мана бу Қиятогдаги сурма конлари трестига.

— Нима учун?

— Нима учун дейсиз! Қаёқдан билай? Трестдагилар ўзлари ҳам билишмайди уларга нима алоқамиз борлигини. Хабар ҳам олишмайди, ойда-йилда ҳисобот сўраб туришади. Икки йилдан бери узкоколейка қуриб беришга ярашмади. Нима қилайлик, тошкесарларимиз эски мақолни ўзларига мослаб олишган: марказ узоқ, тош қаттиқ, дейишади.

Заргаров конда узоқ юрди. Тошкесарлар билан Чирчиқнинг қаттиқ металлари ҳақида гаплашди, ишчилар посёлкасини айланиб, нуқул мармардан қурилган кичкина музей биносини, унда ҳаваскорлар тўплаган тошлар коллекциясини томоша қилди. Посёлкада аҳоли сийрак, тузук-тузук бинолар бўш ётарди. Ишчилар ошхонасида Маткаримов билан кофени ўзлари қайнатиб ичишди. Заргаровга бу ернинг артезиан суви ёқмади, доломит таъми ортиқроқ экан.

Заргаров кон директорининг гапини зерикмай тинглар, ўзи кам гапирар, нималарнидир қийналиб ўйлар эди. Унинг кон тақдири ҳақида ҳеч нима демаганлиги Маткаримовни тоқатсизланттирарди.

Фақат тушга яқин, самолёт ёнида чарм пилоткасини кияётиб, Заргаров маслаҳат солди:

— Менимча, конни жавоҳирнинг қадрига етмайдиган ношунослар қўлидан тортиб олиш керак,— деди у. Унинг ҳукмига маҳтал бўлиб турган Маткаримов ҳаяжонланиб нимадир айтмоқчи бўлди. Лекин шошиб турган Заргаров бу эзма одамга яна гап бергиси келмади:— Истасангиз, конни мен ўз қарамоғимга оламан. Биз ажойиб шаҳар, посёлкалар, қасрлар, комбинатлар қурамиз, Келгусидаги катта саноат провинцияси барибир конни

гизни ютиб кетади! Мәрмарингиз шу ернинг ўзида санъатга айланади, ушоғигача увол қилмаймиз. Кейинроқ бориб эса, индустриал асосда...

— Барака топинг, қўшни! Мен сизнинг буюк одам эканлигингизни билардим! Сахрога сиз керак эдингиз. Ҳозирги шаҳар мәрмарсиз бўладими; жавоҳир дедингиз, раҳмат, бутун авлодлар олдида савобга қоласиз!— қувончини ичига сигдиролмай жавраб кетди Маткаримов.

Заргаров уни дўстона жилмайиб қараш билан зўрға тўхтатди, «Тош жинниси», деб қўйди ичида.

— Сиз ҳужжатларингизни тайёрланг, далилларингизни иқтисодий жиҳатдан асосланг. Марказда мен ўзим ҳал қиламан бу ишларни.

Самолёт парраги гулдираганда Маткаримов қум тўзони ичида маза қилгандек бир жойда турар, қўнишган елкасидаги эски пиджаги, ғижим шимининг почалари шамолда ҳилпирар эди...

Юзлаб километр жойда сочилиб ётган тахта бараклару кўчма вагонларда, экспедиция базаларидан, чорва қишловларидан қолган қумшувоқ ҳужраларда, қамш томли ертўлаю яккам-дуккам ғиштин биноларнинг деразаларида қизгиш хира чироқлар ёнди, движокларнинг таниш овози ҳувиллаб тинчиб қолган сахро оқшомини бир маромда аллалай бошлади. Ҳали изга тушмаган саросимали оғир иш кундан кейин ёшу қари ўз ётоғида иссиқ чой, кўрпа-тўшак, бекорчи суҳбат, жиз-биз, иштаҳа очадиган таом иси, бир-бирини синаш, танишиш, жойлашиш маънамашалари билан банд эди. Ҳар бурчакда кўч-кўрөн, транзисторлар вағиллаган, янги жойда бу сурону ғивир-ғивирларнинг ўз нашъаси бор. Инсон зоти бир-биринга нақадар ўхшаш, айна пайтда нақадар ранг-баранг... фикри зикри, хулқи, ўйи, руҳи, нияти, ўтмиши, қиёфаси — биронтаси бир-бирини такрорламайди-я!

Дмитрий Қазимирович сершовқин бир баракда, одамлар қуршовида ўтирар экан, мана шуларни ўйлар эди.

Кимдир шўхлик билан «Гранд отель» деб ном қўйган бу ётоқ узун, катта, бесўнақай эди. Уни ҳар ким ўзича бўлиб, бир ерда тахта, яшиқлар билан, бир жойда чойшаб, бўйра билан ажратиб олган. Булар оилалилар ёки болали аёллар. Сўққабошлар эса икки қаватли ёғоч суриларга жойлашишган. Бу ерда асосан бўлғуси шаҳар котлованларида, қарьерда ишлайдиган экскаваторчи,

скреперчи, самосвалчи, бетончи, гиштчи бригадалар турарди.

Аввал гап навбати Ҳожимат деган бир бақалоқ самосвалчидан сира нарига ўтмади. Боши елкасига туташиб кетган, билакларигача қоп-қора жун босган бу йигит гапга уста, қизиқ-қизиқ саргузаштлари билан ҳамани оғзига қаратган эди.

— Гўристонда ит уриштирардик,— деб яна бошлади Ҳожимат.— Ёмон жазавали бўлади-да ит уриштириш. Карта, қимор деганлари бунинг олдида чепуха. Учинчими, гўртинчида ўқийман, денглар, мактабдан тўғри гўристонга қараб кетамиз... Лекин пул йўқ. Бу лавнати ўша вақтдаёқ танқис эди. Бир куни худо ярлақаб қўшнимизнинг қизи кириб, «оповси-оповси» қилиб қолди. Бели хипчагина, эшилиб юрадиган қулинг ўргиясин нарса эди ўзи ҳам. Нозик эди оти, Ноз дер эдик, нозингдан аканг. Бунинг ҳозир айтяпман-да, у вақтда мишиқни бола эдик. Бола эдигу саводхон эди аканг қарағай! Ноз бўлса, нима учун, билмадим, хат-патга уқуви йўқроқ эди. «Битта хат ёзиб бергин, оповси», деб гиргиттон бўлиб қолди. Гапга ўша вақтдаям бурро эдим-да, шунга ёздирсам боплайди, деган-ов. Биттаси жигаридан урган экан, ишқий хат ёзишим керак бўлиб қолди. Бунинг баҳоси бўлак, фаросатимиз етади. Какраз пулга зориққан пайтим. «Уч танга берсангиз, ёзаман», дедим. Қўзи олайиб кетди Нозикнинг. «Унча пулим йўқ, бошқаси топилар», деб чиқиб кетяпти. «Бошқаси сирингизни маҳаллага ёяди», дедим. Қўрқди. Қўнди уч тангага. Ошиқ бўлсанг, чидайсан-да, қаёққа борасан, лаббай?!

Йўталишга мискарлик яхши, мақтанишга — мусофирлик, дегандай, оғзининг таноби қочганча гапида давом этди Ҳожимат:

— Хатни шундай бийронун гирён қилвордимки, бола бечоранинг кўксига тегирмон тоши бўлса ҳам эриб кетган бўлса керак. Янаги ҳафта Нозик яна келди. Ёқмай ўлсин! Лекин ҳар парча хатга нақд уч танга бизга ҳам ёқиб қолди. Постоянний маъшдай гап денг, гўристонга қатнашни йиғиштириб, пулни пахталикнинг астарига жойлайдиган бўлдим, дўмпайган сари кўнглим ўсади. Бир замон нима ҳам бўлди-ю, Нозик кирмай қўйди. Йигит силтаб ташлаганми, ишқилиб, бир кори ҳол бўлганда. Энди нима қиламан? Мўмайгина пулнинг оқиши тўхтаб қолаверадими? Одатдаги ўрганган хатларимдан

яна биттасини ўзим ёзиб, Нозикка олиб кириб сўрадим. «Энди хат керак эмас», дейди. «Ҳо-о, қизиқ бўпти-да!» дедим. «Пулни беринг, бўлмаса сиригизни очаман», дедим. Титраб-қақшаб берди шўрлик уч тангани. Хатни йиртиб ташлади. Шу-шу бўлди, пулга сал зориксам, бир парча хат ёзаману Нозикка чиқамаң. Кейинроқ хат ёзмасдан ҳам чиқаверадиган бўлдим. «Сиригизни очаман», десам, уч тангани қуртдай санаб беради бояқиш. Пахталикнинг астарини анча дўмпайтириб олдим. Нозик эрга тегди-ю, қутулди-да мендан!

— Йиғиштир, ишкамба, мемуарингни!— деди йўлакда катта кески билан карам тўғраётган ошпаз йигитча. Катта қозон учун бўлса керак, хонтахтада кўпикдек уюлиб ётган карамнинг куз даласини эслатадиган ҳиди бутун ётоқни тутган эди.— Шу билан мақтаняпсанми?!— пўнғиллади у қўлида қолган карам мағзини гарч этиб чайнаб. Кейин чўян ҳовончада қайроқ даста билан қора мурч туя бошлади. Саттор деган бу йигитча нимжонгина бўлса ҳам, жуда дадил, мутоибаси ўткир эди.

— Густоҳлик!— деди унинг ёнини олиб кекса экскаваторчи Исмоил ака.

— Бу ерда ҳам топганини туфлаб тугяпти бу, оғир-оёқ хотини бечоранинг топганини ҳам тортиб оларкан,— деди Губановнинг ёнида тикка турган сўлимгина жувон. Унинг майин сочлари қарийб оқ рангда, оти Гита, қаёқдандир Болтиқ бўйидан, дейишади. Губановнинг тиззасида ўйнаб ўтирган ўзидай малла сочли уч яшар боласидан кўз узмайди.

Ҳожиматга гап таъсир қилмасди:

— Тугаман! Нима, мачитга ишлагани келибманми? Хотиним ишлайди, ўзим ишлайман, ниятимиз бор. Бу ерда топмасак қаерда топамиз? Сен, Гита, меннинг хотинимга тил тегизма. Мана, сенинг эринг келаётган экан, шундан шу ёққа нима деб келяпти, айт-чи?

— Мени деб келяпти! Мени деб, эшитдингми!— негандир йиғлагудек бўлиб қичқирди Гита. Уни ташлаб тўрт йилдан бери бедарак кетган эри топиб келаётганмиш. Шаҳарда қидирмаган, пойтахтда хабар олмаган, саҳродан излаб топиб келаётганига кўплар шубҳаланиб қарарди.

— Яхши кўради! Шунинг учун келяпти!— деб такрорлади Гита.

Болани суйиб ўтирган Дмитрий Казимирович эри ке-

лишига шунча қувонган аёлнинг соф туйғусини таҳқирлатиб қўёлмади:

— Пулни ҳамма ҳам яхши кўради, Ҳожимат,— деди у,— лекин энг гўзал ҳисларни ҳам пулга чақиш яхши эмас.

— Гўзал ҳис... Улик саҳрода, бадбўй ертўлаларда, кундузи молдай ишлаб, кечаси тош қотиб ухлайдиган одамларда гўзал ҳисга бало борми? Бу ерда биз пул ишлаймиз, ўртоқ Губанов, яширишнинг нима кераги бор?— сўрининг иккинчи қаватида оёғини осилтириб ўтирган Ҳожимат жойидан тушиб ўртага, шифтда липиллаб турган қизил чироқ тагига келди: «Мана мени кўринглар!» дегандек.

— Ҳалол ишлаб пул топишнинг айби йўқ, лекин сиз...

— Мен билан буларнинг фарқимиз шуки,— деб гапни бўлди Ҳожимат,— мен бу ерга нима учун келганимни очиқ айтяпман. Булар бўлса,— у Исмоил ака билан Сатторни нуқиб кўрсатди,— буларга ўхшаганлар бўлса ўзини-ўзи алдаб, чиройли гапларни гапиришади. Аслида, пул бермай кўринг-чи! Сиз партия ходими, ғоявий одамсиз, тагин ўзингиз биласиз, лекин бизнинг ишимиз — тирикчилик.

— Демак, сизнингча, ғоявийлик фақат партиявий одамларнинг имтиёзи экан-да?— босиққина сўради Губанов.— Ғоявийлик — байрамда киядиган либосдай гап экан-да! Бутун революция, мана бу қурилишлар биров ўйлаб чиқарган нарсалар эмас, биродар. Бу бизнинг борлигимиз, туриш-турмушимиз. Ғоявийлик бизнинг мағизмағзимизда, ҳаётимизда, ишимизда. Бу одамларнинг ҳар бири — саҳрога мағрур бир хитоб, мен сизга айтсам. Ана шу оғир шароитдаги кундалик оғир ишларимизнинг буюк революцион ғояси бор. Сиз эса унда тирикчиликдан бўлак ҳеч нарсани кўрмабсиз.

— Мана, Гита, бу жужуқнинг отасини кутиб ҳаяжонланяпти, чеҳрасига боқ, унинг юрагини айтиб турибди!— деди Исмоил ака.

У гапирганда Саттор қўлламасдан қолмасди. Улар бир-бирлари билан чиқишиб қолган, ота-боладек иноқ, ҳазилкаш эдилар.

— Биз саҳрони ўзгартиряпмиз, сўхтаси совуқ! Одам дунёни гўзаллик қонунлари билан ҳам ўзгартиради. Марксни ўқиш керак, нодон,— деди Саттор. Бу гап кар-

тошка артишга қарашаётган Губановга ҳам нашъа қилди. У ҳам ерга қараб, кулиб қўйди.

— Мана, умрининг маъносини ол, уни нима билан ўлчайсан?— деди Исмоил ака, тамакидан сарғайган бармоқларини боланинг олтин сочлари орасида ўйнатиб.— Хўш, пул биланми?

— Умр мазмунли бўлиши учун нимадир қуриш керак. Мен мана шу қоидани биламан.— Бу гапни ҳозиргача китоб ўқиб ўтирган Вайнштейн деган кўзойнакли, жингалак соч йиғит айтди. Уни бу ерда Эйнштейн дер эдилар, ўзи салкам гнженер, негадир, тўртинчи курсдан ўқишни ташлаб келган; нуқул физика дарсликларини ўқиб ётар; «Физика — фанларнинг подшоси, унинг тарихи — гоълар драмасидан иборат», дер эди.

— Бир китоб ўқиганман,— давом этди у,— жуда яхши, беозор, мулойим бир одам ўлиб қолади. Танишлари ўйлаб-ўйлаб, уни нима билан хотирлашни билмайдилар. Кейин биттаси девордан марҳум қоққан михни топади. Ундан шу битта мих қолган экан...

— Мих... Биз бўлсак йўл қурамиз, сув келтирамиз, карьер очамиз, комбинат қурамиз, шаҳар яратамиз...— бармоқларини битта-битта эгиб санади Исмоил ака. Гитанинг малла сочли жажжи боласи ҳам бу гапларга тушунаётгандек, қариянинг қорайиб қотган бармоқларига тикиларди.

— Шундай шаҳар курсак эдики,— Саттор тепасидаги қизғиш чироққа қараб хаёл сурди,— унда ёмон одам ҳам, касалликлар ҳам бўлмаса, ҳамма ёш, бахтли бўлса...

— Ҳой, утопист, сен Кампанеллани биласанми?— деб сўради Вайнштейн Саттордан.

— Йўқ.

— Қаранг-а! Ваҳоланки, у буюк философ. Бу ерда бўлса, бир ошпаз бола хаёлида «Қуёш шаҳри»ни яратиб ўтирибди.

— Кулма! Сен Эйнштейн бўлганда, мен Кампанелла бўлсам ёмонми?— Саттор катта тоғорада артилган картошкани бошига кўтариб ташқаридаги ўчоқбошига чиқиб кетди.— Мен ўзим, шунақа, яхши, камтарин одамман...— дея ҳазиллашди остонада, одати бўйича. У доим шунақа деб ҳазиллашар, лекин аслида тўғриси ҳам шу эди. Ҳамма уни оққўнгил, камтаринлиги учун яхши кўриб қолган. Қайтиб кириб гуруннга яна қалов ташла-

ди. Яхши суҳбатга қўшилмай, тепада тамаки тутатиб ётган Ҳожиматга кўзи тушди.

— Саҳрони обод қилармиз, шаҳар ҳам барпо этармиз, лекин баъзиларни одам қилолмаймиз шекилли-да.

— Нега?— деди Исмоил ака,— шаҳар тушсин-чи. Шароитни ўзгартираман, деб юриб одам ўзи ҳам ўзгариб қолади, ҳа!— Мўйсафид бирдан сакраб ўрнидан турди.— Ҳой, бандан ғофил! Сен картошкани карамдан олдин солвордингми?

— Ҳа, нима эди?

— Эзилиб кетади, ношуд жиян!

— Эзилмайди.

— Эзилади, тирранча.

— «Тирранча» деманг, мунча бақирасиз, битта карам шўрва бўлса пишади-да, шунга ҳам шунча оҳу вовайло, ота гўри қозихонами?!

— Карам шўрванинг аҳамияти зўр,— деди Вайнштейн, нарироқдан гапга аралашиб,— карам шўрва тужайи «Потёмкин»да қўзғолон кўтарилган.

Узун ётоқнинг нариги бошигача кулги янгради:

— Бор, қара, эзилиб кетмасин,— деди Исмоил ака қотиб куларкан.

— Ҳа, мана шундай бақирмай гапиринг-да, бир оғиз яхши гапингиз бизга амри вожиб.— Саттор тўғралган карамни чойшабда кўтариб яна чиқиб кетди.

— Бизнинг мастураи даврон қелсин-чи, худо хоҳласа сен тирранчани кранга ҳайдайман.

— Хотинингизни олиб келмоқчимисиз?— деб сўради Дмитрий Қазимирович.

— Ҳа. Дарвоқе, бизнинг кампир ҳам, худонинг амри билан, православнийлардан, булғор қизи. Истра Дмитриевна. Ана унинг карам шўрвасини ичсангиз! Урушнинг охирги йили эди. Мен буни қўлга туширдим, десам, у мени асир қилган экан, биргалашиб қайтиб келдик.

— Чиройлимиди?— деб сўради Губанов.

— Ўзимизга яраша эди-да!— деб мўйловини бураб қўйди Исмоил ака.— Лекин фарзанд турмади, Дмитрий Қазимирович. Шунинг учун мана бунақа ўсмир болаларни кўрсам, тенгқуридай бачкана бўламан-қоламан.

— Бачкана эмас, иноқ денг. Омон бўлсангиз, балки шуларнинг орасидан ўғил ҳам топиб оларсиз.

— Шукр, юрибмиз...— негадир гапга чап берди Исмоил ака.— Бу дунёда йўқдан бор бўлмас экан, бор-

дан йўқ бўлмас экан. Бормиз-ку, ишқилиб, йўқолмасмиз ахир.— Исмоил ака ўзини юпатиш учун доим шу гапни ишлатарди: «Бордан йўқ бўлмайди, йўқолмасмиз ахир».— Хўш, Дмитрий Казимирович, ўзингиз нечага кирдингиз?

Губанов икки қариянинг шунчаки суҳбатига ҳорғингина қулоқ солиб ўтирган ёшларга қаради. Улар ундан бирон нарса кутар эдилар чоғи:

— Нима десам экан?— деди Дмитрий Казимирович.— Ёшни агар йиллар билан ҳисобласак, сиз билан биз ҳали ёшмиз. Ернинг бир айланиб келиши — бир йил. У ҳамма учун бир хил айланади. Лекин одамлар унда ҳар хил яшайди. Уруш давридаги ҳар йил — икки йилга ҳисобланади. Агар саҳрода ўтган йил ҳам иккитага ўтса, мен ҳозир тахминан бир юз йигирмага кирдим.

Ёшлар кулиб юборишди-ю, дарров жим бўлишди.

— Дмитрий Казимирович,— деди Саттор остонада ўтирган жойидан,— бу саҳрода биринчи олтин топган сиз экансиз, шу тўғрими?

— Нима десам экан?— Губанов ҳар вақт гапини мана шундай деб бошларди-ю, лекин аслида нима дейиш кераклигини жуда яхши билар эди.— Олтинни биров қумга кўмиб кетган бўлса эканки, уни қидириб юриб топиб олсанг. Йўқ. Аввал олимлар унинг қаерда қандай пайдо бўлиш қонуниятларини очишади. Олтин борлиги назарий жиҳатдан аниқлангандан кейингина иш бошлангиз.

— Қандай топгансизлар, айтиб беринг, Дмитрий Казимирович?

— Битта мен эмас, биз кўпчилик эдик. Кўп йиллар давомида минглаб одамлар кезиб чиққан бу саҳрони,— деди Дмитрий Казимирович,— мен сизларга биргина оқшом ҳақида ҳикоя қилиб берай. Давронов деган ўртоғим бўларди, олимлардан. Шундай ўжар, шундай шаддод эдики, олишиш, тишлашиш бўлса, сотиб оларди, қум бўронми, очлпк-ташналикми — нима билан эканлигининг аҳамияти йўқ, жиққамушт бўлиб олишса бўлгани. Қаерда даҳшат, ўт-олов, ўлим бўлса, ўша ерга бош суқар эди. Бир гал, мана шунақа куз пайти эди, группамиз қумда адашиб саккиз кун юрди. Ейдиган нарсадан фақат қанд қолган. Ҳар кун эртадан кечгача нуқул қанд еймиз. Кўзимизга заҳардек кўриниб қолди. Ушандан бери ҳали-ҳали қандни кўрсам, кўнглим озади. Биров қирс этиб

қанд тишласа, миямгача зириллаб кетади... Сув йўқ, ҳолдан тойдик. Давронов бўлса, йўл қидириш ўрнига, тобора жаҳаннамнинг ичкарасига бошлайди. «Қанд энглар, бунақанги ширин ҳаёт ҳамма вақт ҳам бўлавермайди», дейди. Уласи бўлиб, тилимиз танглаймизга ёпишиб зўрга судраляпмизу ҳазилнинг вақтини топганини қаранг! Йўқ, кейин ўйласам, қисматнинг зайли билан мана шу саркаш ўжарлиги бизни буюк хазинага бошлаб келган экан.

Қош қорайганда узоқда гулхан кўринди. Шунинг севинчи биланоқ баъзиларимиз йиқилиб қолдик. Бир-биримизни судрашиб, ўша ерга бир амаллаб етиб бордик. Бу кичкина ўчоғи билан буюк саҳрога жон киргизиб, биз каби адашганларга нажот бериб ўтирадиган бир кекса қўйчивон ўтови экан, чўпон ёнида куюнчак кампири-ю, сўпоқ бошли чўлиқ невараси. Биздақаларни кўп кўрган шекилли, дарров гўштни яшириб (оч одам бирдан ютқиқиб еса, ўлиб қолиши мумкин), ҳаммамизга икки қошиқдан шўрва ичирди-да, ётқизди. Чол сеҳрлаб қўйдими — билмадим, шундай қотибмизки, эртасига қуёш тиккага келганда чўлиқ бола итини вовиллатиб, осмонга милтиқ отиб иккитамизни аранг уйғотибди.

Саҳронинг шўр сувига қўй сутидан томизиб, ширчой ичганмисиз? Унинг олдида қайнатма шўрвангиз ўтаверсин, Сатторвой. Кампир меҳмон қиларди. Чол суҳбатини аямас эди. У бизга энди худди ўзи ясаб олган одамлардай қарар, чалажонларни тирилтирди-да. Қумтовдан олтин қидирганларнинг қисматидан бир оз киноя билан кулиб ҳикоя қиларди. «Бу эски гап, яхши одамлар экансизлару, лекин бари бир тополмайсизлар», дегандек. Худди кутганимиздек, чол афсона бошлаб юборди. Баъзилар мудрашга тушди, биз бу саҳрода афсонани кўп эшитганмиз, мен ўзим юздан ортиғини ёзиб олганман, ҳаммаси олтин ҳақида...

Лекин чолнинг гапи Давроновни ҳушёр торттирди. Қўйчивондан сўраб чеккан сероҳак носни пуркаб ташлаб, ёнбошлаб олди. Чол ўзининг бобосидан эшитган қадимги бир воқеани гапириб кетди.

Бобоси ҳам мана шу Қумтов атрофида қўйчивон бўлган экану ўзига тўқ — ўтовлик, қудуқли, туяли экан. Қунлардан бир кун унинг ўтовини қора тортиб, ҳоли хароб бир одам саҳродан чиқиб келибди. Қарийб яланғоч, соч-соқоли ўсиб, қоқсуяк бўлиб кетган, дармонсиз бўлса

ҳам, туянинг калласидай катта қора тошни елкасида кўтарганча гандираклар кириб келганмиш. «Девона дарвиш экан, ақлдан озибди», деб ўйлабди қўйчивон. Лекин тикилиб қараса, мусулмон эмас, тил билмайди. Нима қилиш керак? Саҳронинг эзгу бурчи — ким бўлса ҳам адашганга сув бериб, йўл кўрсатиш. Қудуқ томонга бошлабди. Аттанг, хато қилган экан, шўрлик сув тўла пақирга ёпишибди, ҳай-ҳайлаганига қарамай, тортганга, сўкканга, тепганга қарамай, ютақиб ичармиш. Ичиб тутатибди-ю, йиқилибди. Кейин сургалиб бориб, қумда ётган қора тошни қучоқлаганча жон берибди бечора...

Чол шўрлик нима ҳам қилсин, қудуқдан нарироққа бориб қабр қазибди-да, ерлабди телба меҳмонини. Марҳумнинг на отини, на зотини биларди, бирдан-бир билган нарсаси шуки, кўтариб келган, у қучоқлаб ўлган қора тош бояқиш учун жуда ҳам ардоқли. Шунинг учун ўша қора тошни марҳумнинг сағанасига қўйибди...

Замонлар ўтади, кекса қўйчивон ўрнига унинг наваралари қолади, саҳрога қулоқ эшитмаган хабарлар, гоҳо харобали бўронлар, гоҳ хайрли муждалар келади, лекин қора тош қабр устида қаққайганча ҳамон тураверади.

Бир пайт қудуқ ёнига катта қарвон келиб тўхтади. Қарвонбоши чақмоқ саллалди, назари совуқ одам, жуда шошарди, мешларга сув тўлатаётган туякашларни қамчиларди. У мусулмон бўлса ҳам қудуқнинг эгасига куни бўйи бир оғиз сўз айтмайди. Лекин шомдан олдин айланиб юриб, қабрни кўриб қолади. Сағана тошни қайириб олиб, у ёқ-бу ёғини айлантиради, тирнаб қарайди-ю, югуриб қўйчивоннинг олдига келади. Тошни қаердан олганини сўраб бақира бошлайди, таҳдид солиб, айтишни талаб қилади. Қарвон аҳлида дув гап, шивир-шивир тарқалади: «Олтин! Олтин!» Қўйчивон бу тошни мана шу жойга кўмилган номаълум одам олиб келганини ортичиб айтиб, омон қолади. Қарвонбоши бир неча кунгача одамларни зир югуртириб, атрофни остин-устин қилган билан ҳеч нарса тополмайди. Нимадандир хавотирда, талвасада бўлган қарвонбоши ҳеч нарса тополмай, охири қуруқ жўнаб кетади.

Ҳикояга берилган одамлар кўп чекишиб, баракни тутунга тўлғазилган эди. Дмитрий Казимирович бош устида муаллақ турган қуюқ тутунни қўли билан ҳайдаб, давом этди:

— Халоскоримиз айтган афсона Давроновни оёққа

тургизиб юборди. У атрофин тоза текширттирди: жой, рельеф ҳикоядагига мос келарди. Лекин на қабр, на сағана тошидан ном-нишон бор. «Тошни карвонбоши зар ҳошияли хуржунига солиб кетган», деди қўйчивон.

— Кейин нима бўлди, Дмитрий Қазимирович, кейин?

— Кейин нима бўларди? Давронов билан биз икки йилгача ўша ердан кетмадик. Чунки ҳалиги қора тош захда қолган кварц парчаси эканини фаҳмлаган эдик. У албатта, узоқдан келмаган. Чиндан ҳам, Қумтовни айлапиб, икки чақиримча келадиган бир жарликда туб қатламлар — гранит, унинг устида бақувват кварц томирларга дуч келдик. Аввал бу томирни яна йўқотдик. Ўша йили саратонда офтоб уриб дўстим Давронов ҳалок бўлди... Лекин бир неча километрлар нарида томир яна қалқиб чиқди. Унда ҳар хил хол-хол сариқ зарралар йилтиллаб турарди. Уткирроқ йилтиллагани — пирит, оралигидагилари — олтин.

Ҳазинага олиб борадиган сўқмоқни мана шундай қилиб топганмиз. Ўшандан кейин ҳам қанча мушкул воқеалар бўлди. Бу Давроновга ўхшаган неча-неча ажойиб юдамларнинг ҳаётингина эмас, иниларим, неча-неча йиллар, қанча-қанча эҳтирослар, неча-неча тирик жонлар, азиз умрлар...

— Неча йил бўлди шу воқеага?

— Ун икки йил.

— Вой-бў! Ун икки йилдан бери олтин ерда ётибдими?!— дея кўзларини катта очди Саттор.

— Пандавақи-ей,— деди ётган жойидан Ҳожимат,— миллион йилдан бери ётибди, нима ҳам қилар эдинг?

— Гап мана шунда, йигитлар, нимадир қилишимиз керак,— деди Губанов.— У оёқ остида узоқ ётмасин, десак...

— Нима қилиш мумкин?

— Нима қилиш мумкинлигини қурилишимизнинг бошлиғи Мардонқул Заргаров биладиганга ўхшайди. Мен кўриб-сезиб турибман. У ҳозир шу ўй билан уйқудан воз кечиб юрибди. Мен у билан маслаҳатлашиб, оқиба-тини кейин сизларга албатта айтаман.

— Йўл топиш керак, нима десангиз, биз тайёرمىз!

— Гап шундаки: бизга давлат олти йил муддат берган. Агар бу ишни бир ой олдин битирсак ҳам, анча-мунча яхлит олтин деган сўз. Биласизми, биз — олтин яратувчилармиз!

Бу гап давомида ҳамма Губановнинг атрофига йиғилиб келган, ҳатто Ҳожиматнинг ҳам катта ёввойи кўзлари пирпираб, манглайда тер доналари қалқиб қолган эди.

— Бир ой эмас... шунча норғул йигитлар туриб-а? Бир йил олдин тугатиш керак,— деди Гита.

— Йўқ, гап билан бўлмайди бу, биродарлар,— деди Исмоил қария,— ўйлаш керак. Менга қаранг, парторг, бу гапни халойиқ билиши керак. Бунга қизиқмаган одам бўлмайди, ҳа. Еш бола эмасмиз. Ҳар кимнинг, ҳар бригада, ҳар участканинг ўз ўйи бўлмаслиги мумкин эмас. Экскаваторчиларнинг фикрини мен сизга ўзим айтаман.

Губанов овқатга турмади.

— Йўқ, мен борай. Маша холанг ҳам бугун борш қилмоқчи эди, яна хафа бўлиб ўтирмасин,— деди ўрнидан туриб. Уни ўраб олишди: «Бизнинг борш бошқача бўлади!» деб қисташди. Бу юмшоқ, мулоҳазали одамга ётоқдагиларнинг меҳри ошиб қолган эди. Губанов ҳам зинани пайпаслаб ташқарига чиқар экан, ана шу одамлар билан танишганидан мамнун эди. Бу оқшом катта хамирга ачитқи тушди. Эртага шу ғулув шабадаси йўлчиларга, карьердагиларга, ЛЭПчиларнинг дала базаларига, газ қузури трассасига, бетончиларга, уй-жой қурилиши комбинатининг котлованларига, топографларнинг лагерларига, автогаражларга, саҳро бағрида мўр-малахдек ўрмадаган одамларнинг ҳаммасига етиб боради. Губанов азамат бир вужуднинг эзгу бир ўй билан салмоқли тўлғанишини кўз олдига келтираркан, ҳали бу ўйнинг нимадаң иборат бўлишини билмаса ҳам, кўкси кўтарилиб, ўзида қудратли бир куч сезди.

Жонажон саҳро туни. Яйдоқ аёз, изғирин. Юлдузлари ёт бўлиб қетган пастак осмон. Оёқ остидан учган қум яккам-дуккам қовжираган гиёҳларга урилиб шитирлайди, узоқ шимолдан келган кеч куз шамоли иссиқ манглайга намхуш қоқилиб, асабларга ором беради.

Саҳро ҳам оромда. Эртага бу чексиз қоронғилик узра яна қуёш кўтарилади. Каттакон қуёш...

6

Бошқарма тонгданоқ арининг инидай гувиллаб қолган эди. Заргаровнинг ҳам бугунги эртаси катта қувонч билан бошланди. Телефонда у Свердловскдан илгари

бирга ишлаган ўртоғини топиб олди. Монтажчи инженер Сандро Мкртчян Заргаровнинг ўзига ўхшаш беҳаловат, зеҳни ўткир рационализатор, монтаж ишларининг тенги йўқ устаси эди. Заргаровнинг ундан умиди катта, саҳро шароитида мураккаб монтаж ишлари муддатини қисқартириш учун фақат Сандро керак эди унга. Лекин ошнаси ҳадеганда унайвермади.

— Дайдиликни ташлаб, ўтроқ бўлиб қолдим, еттига болам билан сенинг саҳронгда нима қиламан,— деб терс туриб олди, кейин трубкани ҳовучига қамаб:— Маро иккиқат,— деб шивирлагани эшитилди.

— Саша, Саша,— деди Заргаров ялиниб,— катта гап бор, келганинда айтаман, мактабдагиларни қолдириб, ичкиналарингни етаклаб келавер, оғайни, мен борманку, қачондан бери саҳродан қўрқадиган бўлиб қолдинг?

— Нима ўзи, арзийдиган нарсами?— сал ён бергандай сўради Сандро.

— Олтин саралаш комбинати. Мана, макети рўпа-рамда турибди. Оламда кўрилмаган ноёб нарса,— деди Заргаров севиниб.— Назаримда, сенсиз бўладиган иш эмас.

Қисқаси, инженер Мкртчяннинг ўжарлиги синди. Синмаса ҳам, ҳар қалай, нозик жойидан дарз кетди. Хотини Маро билан маслаҳатлашиб кўришини айтди-ю, лекин Заргаров биледи — бу унинг розилиги эди. Чунки Мароси ўзидан ҳам яхши, хуллас, дўстнинг илтимосини ерда қолдирадиган одамлар эмас. Заргаров катта бир ишни битиргандек, кафтларини бир-бирита ишқаб, ташқарига чиқди-да, машинага ўтирди.

У яқинда саҳрода пайдо бўлган меҳнат колонияларидан хабар олмоқчи эди. Бу колониялар, Заргаровнинг илтимосига биноан, бошданок асосий объектларга яқинроқ ерларга жойлаштирилди, маҳбусларнинг кўпчилиги, айниқса, шартли озод қилинганлар қаттароқ коллективларга яқин жойларда, сал-пал аралашиб ишласа, бу уларнинг келгусидаги тақдирига яхши таъсир қилади, деб ўйларди Заргаров. Уларга бошдаёқ «инсон» деб қараш, ишонч билдириш, саҳронинг қайта туғилаётганини кўзларига рўйност кўрсатиш — ўзларининг ҳам қайта туғилишига сабаб бўлади, деб қаттиқ ишонарди.

Соқчилар унга честь бериб, ичкарига ўтказишди. Ҳозир ҳамма ишда эди. Лейтенант формасидаги ёшгина

комендант унга чўзилиб кетган тахта сўриларни кўрсатди. Хувиллаб ётган ётоқлар руҳга аллақандай таъсир қиладиган; бефайз, уларнинг бу қадар кўплигини, бу қадар бир ҳиллигини кўриб, шундай кенг саҳрода ҳам одамнинг юраги сиқиларди. Қиличини яланғочлаб қиш келяпти, тахта деворларнинг тирқишидан қаҳратонда ғуриллаб совуқ кирса керак... Заргаров пешонасини тириштириб, бир оз айланди-ю, ҳозирча бир нарса деёлмай, печкалар қурдириб беришга ваъда қилиб, тезда қайтиб чиқди. Бундай бекордан-бекорга табиати хира бўлишини ўйламаган эди у. Одам боласига ҳайрон бўласан. Дунёда шунча беҳисоб хайрли ишлар, шунча чексиз кенгликлар, чорлагувчи йўллар туриб, бирдан-бир азиз умрини руҳий зулматга дучор этади. Энди кўпчилиги тавбасига таянган-ку... Лекин инсонлик қадрига ачинасан.

Мана, улар уй-жой қуриш комбинатининг арматураларига бетон қабул қилишяпти, гишт ташишяпти. Бир қарашда оддий ишчилардан фарқлари йўқ. Аммо дилларини зил бир мусибат тимдалаётгани юз-кўзларидан барибир билиниб туради. Бу мусибат бардошга айланадими, пушаймонгами, аламзадаликками — кимга боғлиқ?..

Заргаров тор изли терим йўл қурилишида ишлаётган маҳбуслар орасидан ўтди. Булар касб-корига қарамай, ёппасига оғир қўл ишларига қўйилган эди. Кузнинг шамолли кунни, чанг кўтарилган, гоҳо трасса бўйлаб ёғоч оёқда ёзғи эслатиб югургандек кучсиз гирдибод буралиб ўтади. Заргаров дилидаги чиркин ғашликни гоҳо қўпол ҳазил билан, гоҳо беҳаё сўкинмиш билан хаспўшлашга уринган бу одамларнинг кир юзларига зимдан қараб қўяр, уларнинг ўйларини билгиси келар, баъзан эса улар, у ўйлагандек, шунчаки «тавбасига таянган нотавао шўрликлар» эмас, тақдири чигал, табиати мураккаб, ҳатто «хатарли шахслар» бўлиб кўринар эди.

Заргаров қумда этигини сўдраб, чанг-губор ичида нафаси тикилиб, трассанинг охирироғига етганида, нақ қулоғининг тагида қаттиқ занг чалинди. Устунга осилган рельс бўлаги хунук титраб янграр эди. Шу пайт соқоли ўсиқ, қулоғи чиноқ бир маҳбус елкасидаги бетон шпални гурс этиб ташларкан, Заргаров унинг кўзларини алланечук йилтиллаб, чақмоқдек чақнаб кетганини пайқади. Яна бир қараса, у ерга тикилганча ёни билан

турар, қотиб қолгандек эди. Заргаровнинг юраги «шув» этиб кетди. Қандайдир мойга беланган қўли билан пешонасини сидириб, ўша томон бир интилди-ю, у ҳам тўхтади. Манглайда кир бармоқнинг изи, жойидан силжиёлмай тикилиб тураркан, ҳалиги одам кескин қайрилиб, жўнаб қолди. Заргаровни ҳам ўша томон юришга нимадир мажбур этди. Баданига совуқ тер қалқиб чиққан, кўнгли алағда эди. Ҳалиги одам нарироқ бориб, жазирама қумга қоқилган ёғоч столлардан бирида, шериклари қатори тушлик кута бошлади. Заргаров ўша томондан айланиб ўтди. Маҳбуслар: «Хой галстук, бизнинг ёвфондан татиб кет!»— дея хахолаб кулишар, Заргаров эса ҳалиги одамнинг кўзини излар эди. У одам ҳам буни сезди, лекин алюмин товоғидан бошини кўтармади, Заргаров унинг кўзидаги сирли йилтиллашнинг нима эканини билолмади, жўнаб кетди.

Бу йилтиллаш унинг кўнглида ёқимсиз бир ғашлик қўзғаган эди. Агар ўша ўйлаган одами бўлса, бу ялтиллаган совуқ қасос тиги бўлиши ҳам мумкин. Наҳотки ўша бўлса? Қотил...

Заргаров ҳеч қачон бунақа довдирамас эди. Қадами тезлашиб бораётганини сезиб, ўзини босишга уринди, галстугини ечиб, бўйинларини сидириб артди. Тусмоли ўринсиз, ўшанинг ўзи! Заргаров уни таниди. Қулоғи чиноқ, юзи тунд, қошлари туташиб кетган... Айбдор... «Айбдор Мамат Яҳёев!» Лоп этиб номи ҳам ёдига тушди. Заргаров уч кунлик суд давомида бу номни эшитавериб, юраги безиллаб қолган эди ўшанда.

Ажабо, қисматнинг ўйинини қаранг. Ўзи шафқатсизлик билан етти йилга кестириб юборган одам энди ҳар куни ёнгинасида юрадими? Унинг хаёлида нималар бор? Танидимми?

Бошлиғининг бугунги аҳволига Бобош ҳам ҳайрон. Маслаҳатли гаплари бор эди, айтолмади. Ишдан кейин ётоғига олиб бориб қўйди ҳам, ундан бир оғиз гап чиқмади.

Заргаров бугунги чиройи ҳеч кимга ёқмаслигини ўзи ҳам биларди. Лекин нима қилсин, Мамат унинг хаёлидан нари кетавермади. Унда ёлғиз қолганида, айниқса, хунук хаёллар ёпирилиб келиши турган гап. Бошқа кечалари Фотима, бугун эса — бу...

Ҳамма хаёлларни қувишга қарор қилди. Совуқ сувда ювинди, чироқнинг пилигини кўтарди. Электр линиялари

трассасининг схемасини қўлига олди. «ЛЭП» деб ёзилган эди унинг тепасида. ЛЭП... зап беўхшов сўзлар ўйлаб чиқаришади-да. Кеча бу схемани бош инженер қўлидан олган эди. Биринчи қарашдаёқ унда бир иллат бордек кўринди кўзига. Кечадан бери дам қўлига олади, дам қўяди, нимасини ўйлаш керак эди — сира тополмайди.

Яна фикрини бир жойга тўпловмай, кўнгилсиз жилмайиб қўйди ўзича. Қизиқ. Ўзининг бу аҳволи ўзига нашъа қилиб кетди. Шунча катта, масъул ишлар, ўйлар бодидан ошиб ётса-ю, қаёқдаги бачкана ваҳималардан кутулолмасал..

Дарҳақиқат, нима учун у бу ишлар билан шуғулланиб юрибди? У қурувчи бўлса! Нега ҳар нарсадан ташвишга тушавериши керак? Унинг ҳам ўз руҳий лимити бор, уни бениҳоя кенгайтира олмайди-ку...

Лекин ҳалиги Мамат чиноқ ҳақидаги хира хаёл яна ёпишиб келаверди. «Айбдор Мамат Яҳёев!» деган хитоб янгради қулоғида. Бу ҳукм эълон қилган суд раисининг овози эди. У кунларни эслаш ўзи даҳшатли. Заргаров қаттиқ туриб қотилни шафқатсиз жазолатишга эришди-ю, охирги кунни суд залининг йўлагига унга тасодифан рўпара келиб ғалати бўлиб кетди. Икки соқчи орасида ўтиб кетаётган сочлари қирилган ёшгина йигит, ўша Мамат Яҳёев, орқасига қайрилиб қичқирди: «Ёш умрни хазон қиляпсиз. Севган қизим бор... Қўрқмайсизми? Мен тирик қайтаман-ку! Сизни бир кўриш учун жонимни жабборга бериб бўлса ҳам тирик қайтаман-ку!»

Заргаров бу сўзларни эслаб, назарида, сочларининг томирларигача музлаб кетгандек бўлди. Қотил у пайтларда ёш эди, ҳозир етилиб, давангидай бўлибди, суяклари бузуқ, қошлари туташ... Суд вақтида нимадандир умидвор, ҳар замонда истехзоли жилмайиб қўйгувчи эди. Ҳозир бунни ҳам унутганга ўхшайди, хира кўзи совуқ чақнайди...

Одамзодга хотира нега керак экан-а? У бўлмаса нима бўларди? Хотира бўлмаса, ўтмиш бўлмаса, фақат келажак, келажакка интилиш бўлса! Бунга рози бўладиганлар кўп топилар эди. Мана, масалан, ўша Мамат... Унга у ўтмишнинг нима ҳожати бор? Хотиралар уни ёмон йўлга бошлаши мумкин, холос.

Заргаровнинг ўзи учун-чи? Йўқ, унга ҳаммаси ҳам керак. Ўтмиш ҳам, келажак ҳам. Ундан ташқари ҳам

яна нимадир керак унга. Одамлар белгилаб берган рамкага барибир сиғмайди. Негадир ҳамма нарса тор. Ҳатто саҳро ҳам... Бу ерда ҳам унинг ҳаёти негадир жўшмай турибди. Ниманидир ёриб чиқолмай бўғилиб ётибди. Мана бу бемаъни ёлғизлик кечалари, бачкана ўйлар...

— Бас қилиш керак... Бас қилиш керак!— дерди у қоронғида тўлғаниб.

Уч ярим ойдан бери биринчи марта ўз уйи атрофида пайдо бўлди. Панжара орқасидаги печак гуллар тонг қировидан ерга қапишган, деразаларда чироқ йўқ эди. Заргаров чарм курткасининг чўнтагидан калитни чиқариб, эшик олдида бирпас тўхтаб қолди. Юзида ширин хаёлнинг майин жилваси бор эди: у эски гапларни эсига солмайди, юракни кенг қилади. Ҳозир уйқуда ётган бўлса керак, иссиққиналигича шундоқ қўлига кўтариб олади-да, бағрига босиб, ўпиб, чақчақ билан ҳамма ғуборини кўнглидан кўтариб юборади. Ешлигида шундай бўларди. «Нега мунча бедарак кетдингиз», деб хотини зарда қилар, уришар, юзига шапатилар, у бўлса ҳамон тўймай билакларидан, елкаларидан ўпар, қизартириб юборар эди. Буни унутиб бўладими? Бунинг учун жаҳл устида айтилган унча-мунча гапни эшитмасликка олиши ҳам мумкин-ку?

Заргаров эшикни шовқинсиз очди. Уй қоронғи, пардалар туширилган, катта тошойна, стол, китоб жавонларида қалин чанг. Заргаров хонадан хонага югурди. Ётоқда ҳам ҳеч ким йўқ, сербар каравотда жойнинг тахи бузилмаган. Заргаров оҳор ҳиди келиб турган чойшабларнинг тонгги оқиш совуқ рангига қараб, юраги ҳам бир зумда ҳувиллаб қолгандек туюлди.

Қаёққа кетган бўлиши мумкин каллаи саҳарлаб? Театрда тунамайди-ку?.. Қанғиллаган қўрадек қаровсиз ётган уйда Фотиманинг овози янграб кетгандек бўлди: «Мен тирик беваман...», «Соянгизга айланиб қолдим...», «Елкаси яғир ҳаммолсиз!..»

Заргаров икки қўли билан қулоқларини беркитди. Уша — кўнглида нимадир қаттиқ дарз кетган хосиятсиз оқшом бутун қутсизлиги билан кўз олдида гавдаланди. Тавба, бу қандай азоб бўлди! Ҳақорат, кечириш, сўғиниш, изтироб, алам, ҳижрон, қўмсаш, бардош... ҳаммаси жиндаккина шодлик учунми? Қани ўша, ўша ҳам йўқ-ку? Ким айбдор? Ҳаммасига ўзи! Ўзи айбдор! Хотин

олдингми — ҳароратинг билан ардоқлагин-да, Бу бемехрликка ким чидайди, хотин шўрликда нима гуноҳ... «Ут билан ўйнашяпсиз, мен ҳам тирик жонман...» Бу гал шивирлаш эшитилди қулоғига, Бу ҳам Фотима, унинг оловли нафаси қулоғига тегиб ўтгандек бўлди.

Заргаров саҳро чанги сингган этиги билан ғира-шира, бўм-бўш хоналарда қизил гилам устида у ёқдан-бу ёққа юрарди.

«Хотин олдингизми — иссиқ қучоғингизда ардоқланг».

«Унда хотин бўлиш жуда осон, жўн иш бўлиб қолади-ку, Фотима?»

«Осон, қийин деган сўзларга нима бор? Муҳаббат бу. Муҳаббат осойиш, фароғат, севинч бағишлаши керак эмасми?»

«Осойиш, фароғат!.. Ҳа, агар хотин фақат хотин бўлса. Лекин у бунинг устига дўст ҳам, маслакдош ҳам, қанот ҳам бўлса-чи?»

«Бировнинг қанот-қуйруғи бўлиб юришда бахт борлигига шубҳа қиламан».

«Бировнинг... Қисқаси, менга хотин бўлиш мушкул ишга ўхшайди...»

Заргаров кейинги ўйини барала-овоз чиқариб айтди. Қараса, девонага ўхшаб, сал бўлмаса ўзи билан ўзи гап-лашяпти. Шартта эшикка қараб юрди. Жиндак ором илинжи билан келган уйдан ҳориб-чарчаб кўчага чиқди.

Совуқ, туманли эрта. Асфальтга ҳам хазон ёпишган, йўлкаларда қатнов энди бошланаётган эди. Этик, плаш кийгаң, қовоғи солиқ одамга лаблари кўкарган мактаб болалари салом бериб ўтди. Бу ер саҳро эмас, ўйингми ҳам ўйлаб улгуролмайсан — кўча тугаб қолади. Йўлка-ма-йўлка юриб, бир жойда бошини кўтариб қараса, Шоаҳмад Аббосовнинг эшигида турибди. Қайси бир шайтони-лаъйн бошлаб келди бу ерга? У ўйига ҳам келмаган эди-ку? Тўғри, туманда сал жунжикиб қаёққадир қадам ташларкан, миясининг аллақасеридан Алексейнинг қиёфаси йилт этди, унда унинг Фотимани қаердадир Шоаҳмад билан кўрганлиги ҳақидаги гапи ҳам кўнглининг бир чеккасида ғимирлаб қўйган эди. Лекин Заргаров зинҳор бу ерга келишни ўйлаган эмас, Фотимани шундай пайтда ана шу даргоҳда топниш ҳақида ўйлаш чиркин, пасткашлик бўларди...

Заргаров шундай деб ўйлади-ю, ё ўйлаганча бўлмадими, хуллас, подъездга кириб кнопкани босганини ўзм

ҳам билмай қолди. Энди фурсат ўтган эди. Дарвоқе, қайтишнинг нима кераги бор? Узоқдан келганида уйи берк бўлган одам бир собиқ мактабдошининг эшигини қоқолмайдими? Ёки йирик қурилиш бошлигининг область ижроия комитети раисидан зарур юмуши бўлмайдими?

Эшикни Шоаҳмад Аббосовнинг ўзи очди. Очди-ю, кутилмаган меҳмонга сира ҳайрон бўлмасдан, қучоқлашиб кетди. У пижамада, режими бўйича тонгда туриб ювинган, кийинган, «Шипр» ҳиди анқиб турар эди. Аббосов жуда режимили, батариб одам: кунига тўрт маҳал овқат, тан-соғлик учун кундуз ҳам бирпас мизғиб олиш... Шу одатларини ҳеч қанда қилмайди.

— Фотима уйда йўқ экан, ҳозир қайтиб кетадиган эдим, баъзи маслаҳатли ишлар эсга тушиб...— дея, келишига дарров расмий тус беришга уринди Заргаров.

— Ҳа, улар гастролда, кечагина кетишди. Қани, ечининг, зап келиб қолибсиз,— деди Аббосов ивирсиб. Хизматкор кампирни чақириб нималардир буюриб юборди.

Заргаров ўзидан-ўзи мулзам бўлиб, ўтириб қолди. Ҳар йили шу ойда гастролга кетишини билар эди-ку! Бу қандай эси пастлик бўлди? Бекордан-бекор изтироб... Яна бу ерга кириб келиш? Айниқса, кирганида остонадаёқ беихтиёр у ёқ-бу ёққа кўз югуртирганни эслаб, ўзига нафрати келди.

— Сиз овора бўлманг, Шоаҳмад Аббосович, икки оғиз гапим бор, холос...— У ўз аҳволини яширишга, хижолатдан қутулиб олишга ошиқарди. Лекин қутулолмас, бунинг устига шайтон унинг кўнглига яна номуносиб ўйларни солар эди; дарвоқе, намунча ҳамма нарасадан хабардор? «Кечагина кетишди...», «Ундоғ-мундоғ...», хотиним ҳақида менга изоҳ беради...

— Шошманг энди, озиб-ёзиб бир келибсиз, нима десаңгиз, ҳаммасини гаплашамиз...— деди Аббосов ичкари хонадан. Хоналар ёруғ ҳам эмас, қоронғи ҳам. Шафтоли гулли дарпардалар орқали тушиб турган эрталабки қуёш нуриданми, қандайдир бурчаксиз, бахмал ғилофли мебелларданми, ҳамма нарса мулоим, юшоқ туюлар эди. Уй ёғсининг ўзи ҳам, оқ ёқага галстук тақиб, янги костюмда юм-юмалоқ бўлиб чиқиб келди. У ўрта бўйли, капалак мўйлов, сочи топ-тоза қирилган, юзи қизил,

юмалоқ, оғзи тўла тилла тиш, чеҳрасида ўша-ўша табас-сум. Заргаров унинг болалигидан бери бировга қаттиқ гапирганини билмайди. Ҳеч қачон ҳаяжонга ҳам эрк бермас эди. Ёшлик чоғлари ишқу муҳаббат билан дард чекканини ҳам эшитмаган. Қизлар уни яхши кўришарди-ю, у парво қилмасди. Заргаровнинг назарида, у ёшликни, худди ширин шарбат ичгандек, шавқ билан, шошмасдан ичиб юборди. Камдан-кам иккиланди, баҳсларга эса бош қўшмасди. Кейинги йиллар саҳрода юриб, улар кўп ҳам кўришмай кетишган эди, ҳали ҳам ўша-ўша экан. Шоаҳмад Табассум...

Заргаров ичида кулиб қўйди. Бу кўнглини ҳам бир оз очди.

Собиқ мактабдошини охири марта у бундан икки йил аввал кўрган эди. Ушанда дўсти пул-буюм лотереясида гиламми, хлодильникми, ишқилиб, нима ҳам ютган, димоғи чоғ, чеҳраси худди чақнаб тургандек кўринган эди. Ҳозир ҳам шу. У ўзи бир умр шундай яшади, қачон қарасангиз, худди ҳозиргина заёмдан бир нима ютгандек, юзида табассум порлаб туради.

Аббосов ҳамма нарсаи ўртача, ҳар жиҳатдан мўтадил, ҳар томонлама омади келган одам эди. Бирор нарсаи кўп ҳам эмас, оз ҳам эмас. Болалари ҳам учтагина, улар ҳам оталаридек қип-қизил, соғлом, ҳозир катта бўлишиб, ҳаммаси ўз бахтини топиб кетган. Хоналари ҳам учтагина, шинам. Маоши ҳам кўп эмас, оз ҳам эмас— баракали.

Икки-уч йил аввал узоқ касал бўлиб ўлиб кетган хотинининг хотираси ҳам уни унча қийнамади. Тақдир ҳамиша унинг вақтичоғлигининг ғамини еб юргандай эди.

— Бирпас ўтирайлик, қиттак-қиттак қилайлик, ахир?!

— Йўқ, жуда барвақт.

— Ахир бирга ўқиганмиз, бир партада ўтирардик. Мени бўшанг топиб, баъзан дўппослаб ҳам қолардингиз, ёдингиздами?

— Ҳа, анча тузук дўппослаган эканман, кўрдингизми, қандай катта амалдор бўлиб кетдингиз!

Икковлашиб кулдилар.

— Масала бундай,— деди Заргаров бирдан муддаога кўчиб,— бир жойда мўмайгина олтин ўмаришнинг хонаси келиб қолди, Шоаҳмад Аббосович.

— А?— Аббосов терилган қошларини учуриб, бир қизиқиб қаради-ю, гапнинг ишдан бошланганини пайқагач, меҳмонни дастурхонга етаклади.— Хўш, хўш?— чой қуяркан, диққат билан қулоқ сола бошлади.

• Заргаров ўз режаларини батафсил гапириб берди. Сахродаги ҳамма йирик қурилишларнинг бошини қўшиб, ақлу тадбир билан иш кўрилса, баъзи лойиҳаларни, муддатларни, объект навбатларини бошқатдан кўриб чиқиб, бошқармалар, министрликлар билан келишиб, параллел ишларни, ортиқча сарфларни камайтирилса...

Аббосов худди ўз жонажон фикрларини таниб роҳат қилаётгандек, мастона тебраниб тинглар, «Жуда соз», «Албатта-албатта», деб маъқуллаб қўяр эди. Унинг бир одати бор: биров гапирганда жуда таъсирланиб, аллақандай имо-ишоралар билан гапга жўр бўлади. Масалан, борди-ю, уруш даҳшатлари ҳақида гап кетса, панжалари билан юзини тўсиб, муҳаббат ҳақида гап кетса, кўрсаткич бармоғини лабига босиб, ширин жилмайиб қулоқ солади.

— Жуда ажойиб экан-да бу режаларингиз, дўстим!— деди у зарҳал нозик пиёлаларда чойни янгилаб.— Дарҳақиқат, кўп ишлар қилса бўлади. Қаранг-а.

Бу Аббосовнинг одатдаги тайёр, шавқли-завқли гаплари эди. Лекин ҳозирги вазиятда Заргаров шундан ҳам хурсанд бўлди. У давом этиб, баъзи бошлиқлар билан учрашганини, аввало Сангиновнинг қаршиликлари, кўрсатган далилларини ҳикоя қила бошлади.

— Сангинов денг?! О, худбин-эй! Лекин у ҳам ҳақли, мен сизга айтсам, унга ҳам қийин,— деди Аббосов.

Заргаров Сайрамов билан бўлган гапларга ўтди. Мармар конидаги директор билан тил топганини ҳам тавсифлаб берди. Бу шартлашувлар ҳар томонлама фойда келтириши, айниқса, вақтдан ютишга имкон беришини мамнуният билан таъкидлади.

— Ҳа, ҳа, вақтдан ютиш айниқса муҳим: бунинг аҳамияти катта,— дерди Аббосов. Таниш исмларни эшитганда ёқимли жилмайиб қўйишни ҳам унутмасди.

— Лекин булар ҳаммаси, маълумки, ўз-ўзидан бўладиган иш эмас, Шоаҳмад Аббосович,— деди Заргаров,— бу йўл билан боришга қарор қилсак, жуда кўп ташкилотларни, анчагина одамларни безовта қилишга, баъзи одатий кўрсатмаларни, лойиҳаларни бузишга, дурустига баҳсларга аралашушга тўғри келади. Таъвишли иш.

— Ташвишли, ташвишли,— деди Аббосов,— сергалва иш бошлабсиз...

— Шу туйфайли область ижроия комитетидан баъзи илтимосларимиз бор. Энди ўзингиз ҳам қўллаб-қарашиб юборсангиз.

— Албатта, албатта,— деди Аббосов. Унинг ҳузурига илтимос билан келган ҳар бир кимса хурсанд бўлиб кетиши керак. Бу — қонун.— Мен бугуноқ муовинларимга эслатаман, қани, дастурхонга қаранг.

Дастурхонда ҳолва, новвот, мураббо... нуқул ширинлик. Заргаровнинг буларга унча ҳуши йўқ, шундай бўлса ҳам чимчиб ўтирар, таомгагина эмас, гапга ҳам ҳафсаласи совий бошлаган эди. Аббосов у қўйган масаланинг бутун миқёсини тушунмади шекилли. Тарозининг шайинидек, нуқул оғир томонга босади. «Муовинларимга эслатаман...» Муовинлар қуршовида яшашнинг ҳадисини олган раҳбарлар бўлади-да. Бу уларнинг ўзларига ҳам қулай, муовинларига ҳам. Юмшоқ шляпаларининг сербар соявони остида доим соя-салқин...

Заргаров гапни давом эттиришдан наф тополмай, диван тепасига қоқилган расмли гиламга — кўлда сузаётган оққушларга тикилиб қолди.

— Зўр-ку!

— Тушунарли,— деди Аббосов,— одам қийналиб ўтирмайди. Ё сиз ҳозирги учбурчак-тўртбурчакларни яхши кўрасизми? Мен кўрдим Пикассо деганини ҳам, бош қотиришга арзимамайди...

Заргаров индамади.

— Кўзингиз киртайиб қолибди, ўзингизни қийнаб қўйибсиз, Мардонқул,— деди Аббосов меҳмоннинг озиб, унниқиб кетган юзига астойдил ачиниб тикиларкан.— Дам олиш керак, бу дунёнинг гами деб ўлиб кетамизми энди, барибир ҳамма ишни ўзингиз қилолмайсиз.

— Биз қилмасак, ким қилади?..— ҳорғин сўради Заргаров. Асосий мавзудан чалғиб кетган бекорчи гап уни яна ҳам чарчатмоқда эди.

— Жамоатчилик қилади, халқ қилади!— деди Аббосов қулочини ёзиб.— Ажойиб халқимиз бор! Мен доим халққа таянганман. Унинг қудрати олдида сиз билан биз нима эканмиз? Биз унда бир зарраимиз, мен сизга айтсам.

— Зарра...— Заргаровнинг товуши пастлашиб кет-

ди.— Шамол учирган томонга қараб учаверишимиз керак, денг?

— Нега энди?— юмшоқ табассум билан аллалаб гапирди Аббосов.— Учиш эмас, яшаш керак. Яшаш учун туғилади инсон боласи.— У ўрнидан туриб, гиламни юмшоққина босиб буфет олдига борди.— Эллик граммдангина қуяман. Яхши коньягим бор, чарчоғингиз чиқиб кетади.

Ичдилар. Ҳақиқатан ҳам ютуми яхши экан, Заргаров тетик тортгандек бўлди.

— Яшаш яхши, ҳеч ким қарши эмас,— деди у,— лекин ишни ким қилади?

— Э, Мардонқул оғайни,— уй эгасининг ҳамма тишлари ялтиради,— сиз билан бизнинг даражамизда ишни одам эмас, амал қилади.

— А?

— Ҳа, ҳа, мартабамиз қилади. Мана, ўзингиз шундай дабдабали ишларни қўзғаб, ҳаммаёқни алғов-далғов қилиб юрибсиз. Бошлиқ деган номингиз, мартабангиз бўлмаса, бунинг қайси бирини қила олардингиз?

Заргаров тансиқ коньякдан сал гангиган калласи билан ўйлаб қараса, тўғри гап, катта ишга — катта ҳуқуқ керак. Лекин Аббосовнинг гапига негадир ғашин келди.

— Амалга миндик — ағанаб ётаверамиз, денг?

— Қизиқсиз...— хафа бўлмади Аббосов.— Менинг ишим шу мартабамнинг зил-замбил юқини кўтариб юриш, бу — оғир иш.

— Ҳа, Мономахнинг шапкаси оғир, дейишади руслар.

— Ҳа-да! Оғир бўлмаса, уни ҳамма ҳам кўтариб юрар эди. Бинобарин, жиндак ёнбошлашга ҳам ҳаддим сиғади. Чунки менинг мартабам номи билан у ёқда қанча ишлар битяпти!

Заргаров столга эгилиб ўтирган жойида патак қошини уйиб, ичига чўккан кўзларини сузганча Аббосовга пастдан қаради.

— Неча йилдан бери шунақа?..

— Қанақа?

Заргаров унинг ҳайрон бўлганини сезмагандек, коньяк қўйди, яна эллик грамм ичиб қўйди.

— Кечирасиз,— деди кейин,— мен фалсафангизни тушунмадим. Сиз билан биз нима бўлдик энди шундай

қилиб? Амал дўпписи қўнқайтириб қўйиладиган кетмон дастами? Ё полиздаги қўриқчими?

Аббосов яйраб кўлди. Унинг очиқ табассуми худди қалқондек, баҳсга астойдил кириб, гапини қайириб ташлашга сира йўл қўймас эди.

— Мен, масалан, ўзимни кичкина одам демайман, — беозор давом этди у. — Баъзилар бор, жавобгарлик талаб қилсангиз, «Мен кичкина одамман», деб қутулиб кетади.

— Жуда тўғри.

— «Катта одам» ким? Одамни амал «катта» қилади. Одамни табиат яратади-ю, лекин шахс бўлиб етишиш ўзимиздан.

— Жуда ҳам тўғри, — такрорлади Заргаров. У ширакайф эди.

— Сиз билан биз шахс бўлиб етилгунча, обрў орттиргунча қанча заҳмат чекдик, энди обрўимиз бизга хизмат қилсин. Бизнинг номимиз билан катта ишлар битади.

— Тўғри айтдингиз, келинг ичайлик! — Заргаров суҳбатдошига маъносиз қаради. — Бизнинг номимиз билан ҳамма иш битади, ғам еманг, — у охириги рюмжани ичиб юборди-ю, гўё иши битгандек, гўё бу ерга фақат нонушта қилгани келган кишидек, плашини кия бошлади. «Менинг дўстим жуда кўп турли амалларда юриб кўрди, фақат инсонлик мартабаси насиб қилмади унга!» — дея ўзича тўнғиллаб декламация қилди.

— Нима дедингиз?

— Йўқ, сиз бугун — амал ҳақида гапирдингиз. Ёзувчи Александр Герцен ҳам бу ҳақда яхши айтган. Шу эсимга тушиб кетди, — деди Заргаров чиқаётиб. Улар хайрлашдилар. Заргаров нотаниш одамга қўл бергандек, кўзини пирпиратиб юзига тикка қаради. Шоаҳмад Аббосовнинг табассуми қандайдир бениҳоя, орада ҳеч гап ўтмагандек, беғубор эди.

Дарҳақиқат, нима гап ўтди? Ҳеч нима. Нега бўлмаса, бу беозор суҳбатдан, бу аъло коньякдан, бу илиқ табассумдан кейин Заргаровнинг кўнглини шу қадар оғир гашлик чулғаб олди? Сангинов билан уршиб чиққанида ҳам бундай бўлмаган, қайтага енгил тортган эди.

Заргаров ичкиликдан кўрди. Бўшаштириб, дилни хири қилган ўша. Ойлаб оғзига олмаган нарсани нима қиларди ичиб...

Дмитрий Казимирович Заргаровнинг эски ЯК-12 самолётини рус эртақларидаги жодугар миниб учадиган ўзиучар «супурги»га қиёслаб, «кампирнинг супургиси», деб куларди. Бошлиқ «супурги»да учганда Бобош пақ-қос бейш қолади. «Газик»ни идоранинг соя томонига қўйдиди-да, қизлар ётоғига жўнайди ёки самосвалчилар атрофда ўралашади.

Заргаров бугун ҳам кетди. Совхозга. Жалпақова билан холодильник қуришмоқчи. У Тўмарис дегани худди саҳро қирғийи, ўтдек ёпишадиган жувон экан, бошини айлантириб қўймаса-да бошлиқнинг. Бобош шу хавотирини айтганида, Мария Власовна уни ўқлов билан туширишига сал қолди.

Огзингга қараб гапир, у сенга ўхшаган енгилтак эмаски, бўш қолди дегунча қизлар ётоғига ғизилласа!

«Бўш қолди дегунча» эмиш... Бўш қолиш ҳам гапми? Мана бугун куни билан тентирайди...

Лекин ҳалиги гапдан кейин қизлар ётоғига эмас, карьер очаётган самосвалчиларнинг олдига борди. Бобош бу азамат машиналарнинг қудратига қойил қолар, уларнинг чанг тўзғитиб гувиллашини, темир кузовларнинг ўнлаб тонна юк остида салмоқ билан тебраниб келиб ағдарилшини, одам бўйи бақувват филдиракларининг худди танк сингари саксовул буталарини босиб, ўр демай, қир демай, тикка ошиб ўтишини завқ билан томоша қилар эди. Афсоналардаги ҳўкизсимон ҳайвонларга ўхшаш бу темир махлуқлар бир жойда тепаликни олиб ташлаган, бир жойда жарликдан йўл очган, карьер бўладиган жойда эса экскаваторлар, скрепер ҳам бульдозерлар билан бирлашиб, еру осмонни баб-баравар тўзонга фарқ этган эди.

Бобош қудратли нарсаларни, мана шундай жаҳаннам тўполонини, одамларнинг «буюк сариқ дев» билан (бу ҳам Дмитрий Казимировичнинг гапи. У саҳрони шундай деб атайди) олишувини яхши кўради. Шу ерга келса, ўзининг «Газик»и ўйинчоқдек кўриниб кетади кўзига. Заргаров ҳам унинг бу ерларда кўп тентирашини яхши билади, шунинг учун отини Бебош қўйган. «Газик»ни титиб юборгудек учириб кетса:

— Ҳай, Бебош, яна ўша ёққа бориб келдинг дейман-а?— деб қўяди.

Бобош бугун самосвалчи Ҳожиматнинг ишига ағра-йиб қолди. Бу бақувват одамнинг ишда-ўзига ҳам, бошқаларга ҳам шафқатсизлиги мана шу қудратли машинада ишловчилар учун энг ярашадиган сифатлар бўлиб кўринарди назарида. Ҳожимат жонида қасди бордек, ҳолдан тойгунча ишлар, гапирса ҳам, фақат пул ҳақида гапирар эди. Унинг машинасига хизмат қиладиган экскаваторчилар ёки курак тутган бир-иккита маҳбус тамом безор бўлган, Ҳожимат ҳаммасини бир нафас дам бермай, бурини ерга ишқаб ишлатар, ўзи бўлса сира чарчамас, ортиқча гаплашиб ўтиришга ёки бевақт чекиш, айронпайрон ичишга йўл қўймас эди. Иш вақтида унга гап қотгани безиллаб туришарди. Фақат Қултой деган маҳбус ундан кўрқмасди.

— Червонни қаёққа босяпсан, Ҳожимат, ростингни айтавер, тегмайман,— дерди Қултой.— Умримда пул ўғирлаган эмасман, ерда ётса ҳам олмайман, менга юқмайди.— Сочлари кирпи тикандек, кўзи олазарак, оёғи калта бу кўса йигит ҳам кўпроқ пул ҳақида гапиргани учунми, Ҳожиматга ёқиб қолган, бўш вақт топганда фақат шу билан гурунглашар эди.

— Айтсанг-айтмасанг пулни босамаң, Қултой, шундан шу ёққа бекорга келибманми, яхши тўлайди бу ерда,— деди у тушликдан кейин арзон махоркани катта қилиб ўраб. Улар иккаласи ҳам овқатга унча ўч эмас, махоркага зўр берар эдилар, ёнларига яқин бориб бўлмас — буруқсиб турарди. Бу бадбўй ҳидга Ҳожиматнинг хотини бечора қандоқ чидайди, Бобош ҳайрон.

— Илғари қаерда ишлардинг?— сўради Қултой.

— Автобусда.

— Тўқсон сўмгами? Туф!— Қултой сарғайиб кетган тамаки қолдигини туфлаб ташлади. Улар машина соясида ёнбошлаб ётар эдилар.

— Уша ерда ҳам топардик, кўп эмас, лекин тирикчилик қилса бўларди,— деди Ҳожимат тамакисини буруқсатиб.

— Қанақа қилиб?

— Одамда эс деган нарса бўлиши керак. Аҳмоқ ҳам-аҳмоқдан кўпи йўқ эди,— деб ҳикоя қила бошлади Ҳожимат.— Шофёрнинг аҳмоғига илиқ гап керак, йўловчидан — раҳматнома, маъмуриятдан — ёрлиқ... Уни илиқ гап иситади. Мени бўлса, оғайни, ўзинг биласан, фақат

червон иситади, ҳа.— У чўнтагига уриб қўйди.— Эрталаб саккизу ноль-нолда ҳамма аравалар бекатда бўлиши керак, хўш... Мен ҳам паркдан чиқаман керилиб. Диспетчер илжайиб қолади: «Саломат бўлсинлар». Чиқаверишда кодекслар осиглиқ — «Энг яхши контроль — шофёрнинг виждони!» Албатта! Контроль ёнимда, қаяққа ҳам шошаман? Ўт кетибдими! Графикдан икки минутгина кечикиб, шошиб етиб бораман бекатга. Йўловчи хурсанд — унинг ғамини еб шошпман-да. Энди бу ёнига мундоқ бўлади, ака: графикдан чиқдингми — билет сотиб ўтиришга вақт йўқ. Вақт ғанимат, вақт бизнинг бойлигимиз, бинобарин, йўловчини ўтқизу жўна. Йўловчи бўлса ҳалол, унга билет керак. Йўловчи ҳозир шунақа, билети бўлмаса, қийналиб кетади. Мана билет, сумкада қаппайиб ётибди. Лекин ҳозир билет йиртишга вақтим борми, график бузиляпти ахир! Тушадиганлар чақани ликопчага ташлаб тушиб кетаверади. Ҳалол одам сенинг ҳам ҳалоллигингга ишонади.

Ҳожимат яна махорка ўради.

— «Яшасин, ҳалол аҳмоқлар», дерди бизнинг бир бошчимиз, — деди Қултой. — Лекин ликопчангдан ўргилдим, бундан гадойлик яхши-ку?!

— Тўғри, танга-чақа, лекин тирикчиликка яраса бўлди-да.

— Бу ерда ўша ҳам йўқ.

— Бу ерда керак эмас. Бу ерда елканинг яғири билан топамиз. Мен тегирмон тошидек чидамлиман.

— Тўнгакдайман дегин! — Қултой калта оёғи билан тамакисини эзгилаб ўрнидан турди.

Бобош бу бақувват одамларнинг назари пастлиги, ибтидоий тушунчаларидан таажжубланиб, гапларига ағрайиб қулоқ соларди. Уларнинг маънавий дунёси бу азамат машина билан қилаётган ишларига сира ҳам мос келмаслигига боши қотиб, атрофларида ўралашаверди. Тушликдан кейин кабинага чиқиб, бирпас ўтиришга ижозат сўради. Уйдек келадиган баланд кабина, кузовни ағдариш механизми, ҳар замонда вағиллаб, дам чиқарадиган пневматик тормозлар, оғир бошқариш системаси уни жуда қизиқтирар эди. Ҳаммасига дарров зеҳни етиб, туппа-тузук уларга қараша бошлади. Текин шерик Ҳожиматга ҳам маъқул эди.

Бу юришда Бобош кўп нарса ўрганди-ю, ҳалиги Қултойнинг мудҳиш одам эканлигини ҳам билиб олди. Ўзи-

нинг айтишича, у туғма ўғри, онаси қамоқда туққан экан... Угай отаси уни: «Туйнукдан тушадиган ўғри қиламан», деб, болалигида симоб ичирганмиш, лекин бу Қултойнинг ўсишини тўхтатмабди, сал пакана қилиб қўйибди, холос.

Қултой уйдан қочиб, Сибирда геологлар отрядида юкчи бўлиб юрганни мақтаниб гапирди. Лекин отряддагиларнинг ҳар бирини номуносиб гапларга булғаб таърифлади.

— Уша сен айтган ҳалол махлуқлардан эди ҳаммаси,— деди Ҳожиматга қараб,— бир кампирни деб мени отряддан ҳайдашди, хумпарлар.

— Кампирга осиладимиз одам...

— Кампир деб, жудаям кампир эмас эди-ю, лекин каттароқ хотин, бир жонсўхта эди... Таҳқир қилган эмишман. Хотин зотига нима кераклигини мен билмайдигандек...— Эслаб кетди Қултой.— Топадиган олтиннинг билан оч бўрига ем бўлларинг, дедиму жўнаб қолдим. Ҳемири йўқ, йўл билмайман, Сибирь катта, қаёққа бораман? Ун олти кун деганда чивинга таланиб, ўлар ҳолатда ётсам, бир қари овчи устимдан чиқиб қолди. Чайласи одам оёқ босмаган бир жилғанинг лабида экан, тўнғиз мойи, ов гўшти еб ётавердим... Чол: «Бўлди энди, иззатингни бил, кет», деса ҳам, кетмайман, ҳалиги отряддагиларни ўйлайман: улардан қандай ўч олсамикан, деб...

Қултой бу гапларни кечқурун, овқатга кетаётганида гапириб қолди. Гап қизиқ эди, Бобош ҳам эргашди. Қуёш уфққа чўккан, Қултойнинг беўхшов сояси калта оёқлари ортидан тушовдек эргашиб сургалар эди. Унинг саргузашти овқат ейдиган тахта бостирма остида ҳам давом этди. Сахро уфқига ёйилган шафақ пачоқ алюмин товоқларни ҳам қизилга бўяган эди.

— Чол хўмраяди-ю, лекин овқатимни беради. Сибирликларнинг одати шунақа — меҳмон ашаддий душмани бўлса ҳам оч қўймайди. Семириб кетдим. Ётаверсам бўларди-ю, бир уни жилға бўйида юриб, узоқдан бир дарвешми, девонага кўзим тушиб қолди. Бошида катта соявонли қалпоқ, юзига чивиндан тўр тутган, найнову нимжонгнә. Жарликдан ўтиб кетди, узоқдан кузатиб қолдим. Бир саргаштаи сарсари экан-да, десам, иккинчи кунни яна ўша. Яна ёлғиз юрибди. Ерга қарайди, қўлидаги дафтарга бир нималарни ёзади, тўнгакка ўтириб, илжайганча дарёга тикилиб туради. Беш кунгача кузат-

дим. Ҳалиги отрядимизнинг бошлиғи ҳам шунақа телба эди: куни билан юрарди, дафтарига бир нималарни ёзарди, лекин илжаймасди, чунки ўн ой мобайнида олтиннинг заррасини ҳам тополмаган эди. Тополмайди ҳам, менинг қарғишимга қолиб баттар бўлади ҳали... Лекин мана бу нимжон хунаса бир нарсанинг устидан чиққани аниқ эди. Унинг яккаш бир жойда айланиб, дафтарга алланималарни ёзиши, ёлғиз ўтириб илжайишлари бежиз эмас. Омади келган қурумсоқ бўлмаса, инсон зоти оёқ босмаган бу жойларда ёлғиз яшириниб юрармиди? Олтин топган бу бадбахт. Мен бир нарсанинг устида узоқ бош қотириб ўтирмайман. Режам жўн бўлади, лекин тез пишади. Билдимки, бу ҳезимкаш нима топган бўлса — ҳаммаси дафтарига ёзилган. Уни қўлга туширсам, бутун хазинанинг номаи аъмоли меники, бунинг устига, ҳалиги аблаҳлардан қасдимни ҳам олган бўламан. Бир куни кечқурун жилға ёқасидан тошга бориб ўтиришини кутдиму яланг оёқ бўлиб, орқа томонидан секин яқинлашдим. Қимир этмай ўтирибди, хумпар, сойга тикилиб. Одам боласи қизиқ-да, сойда нима бор, жонингни ўйламайсанми! Қалпоғи устидан қўрғошин каскет билан бир «сўйпасам», шилқ этиб тушди. Мен ўйлагандан ҳам нимжонроқ нарса экан, занғар. Тавба, шу ҳолинг билан тайгада нима қиласан-а?! Қош қорайиб қолган, эгилиб қарасам, ҳамон йилтиллаб ётибди баччағарнинг кўз қорачиғи, ўчмабди лаънати! Майли, дедим, азонгача барибир тугайсан. Дафтарни олдим у жўнадим. Чолнинг чайласига келгунча ўпкам оғзимга тиқилиб кетди. Бадбахтнинг дафтари қўйнимда оловдай ёнади дегин. Тезроқ чироққа солиб қарасам...

Косалардаги қизиллик энди қотилнинг бармоқларига тушган эди. Бобош туриб кетишини ҳам билмади, ўтиришини ҳам. Қултой назарида бирдан қари одам бўлиб кўринди, кўса юзида ажинлари чуқурлашган, боши катта, бежо кўзи қонга тўлгандек эди. Нима биландир мақтаниб, аянч заифлигини яширишга уринадиган, қутсиз қисматини тан олган маҳкум, қўрқинчли одам ўтирар эди Бобошнинг рўпасида.

— Чироққа солиб қарасам...— деб давом этди у, — кўзларим қамашиб кетди. Қаёқдаги бир қўнғизнинг сураги... Рақамлар. «Оёғи ўттиз икки миллиметр», «мўйлаби...» уҳ...— Қултой ичидан қалтираб сўкинди.— Ҳозир тепасида бўлсам яна бир туширардим хунасани! Табиат-

шунос эканлар махсумча! Шундан шунча жойга қўнғиз қидириб борибдилар! Э...— у яна болохонадор қилиб сўкинди.

Кейин ўша кечасиёқ чолнинг чайласидан ғойиб бўлгани, қайсидир шаҳарларда дайдиб юргани, сохта олтин безаклар билан чайқов қилгани, қайси қизни қандай қилиб қўлга туширгани ҳақида узоқ гапирди. Энди буларнинг Бобошга қизиги йўқ эди. Фақат, сеҳрлангандек унинг кўзларига қараб ўтирган Ҳожиматгина бир оз ўзгарган овоз билан, сизлаб, одатдагидан мулойимроқ сўради:

— Қ-қамоққа-чи, бу ерга қандай тушиб қолдингиз?

— Э, чепуха!— деди Қултой қўл силтаб.— Ҳа, айтгандай, қулоқ сол, бу ҳам қизиқ бўлган,— дея Ҳожиматнинг халтасидан тамакни ўрай туриб яна бошлади.— Бир куни жуда пулга зориқиб қолдим. Кечқурун хиёбонда битта олифтадан, пул бер, десам, йўқ, дейди. Пальтони еч, дедим. Тахи бузилмагангина жерси пальто экан. Лекин қарасам... пальтонинг тагида кўкраги тўла калодка. Жавдираб турибман, дегин, кўзим ола-кула бўлиб кетди, қўлимда пальтосини бир латтадай ушлаб қолибман, нима қилишимни билмайман. У бўлса қалтирайди... Одам боласи қизиқ. Фронтда жонини аямабди-ю, бу ерда...

Шунча гапга оғзини очиб қулоқ солган Бобош шу ерга келганда чидамади. Четроқда, тўнқарилган курси устида оёқлари орасидан ерга қараб ўтирганча, босиқ товуш билан Қултойнинг сўзини бўлди:

— Сен махлуқ буни тушунармидинг? У ерда одам жонини аямаган бўлса, у — Ватан учун! Бу ерда бўлса сен бу жонни бир... латта туфайли...

Урндан туриб кетган Бобош алюмин косада қолган совуқ ёвғонни Қултойнинг башарасига шартта сениб юбормоқчи бўлди-ю, яна ўзини босди. Секин қайрилиб, бостирмадан чиқиб кетди.

Шундан кейин у ўша атрофга қадам босмайдиган бўлди. Бир воқеа юз бермаганда пулпараст Ҳожиматни ҳам, ўша пасткашни ҳам зинҳор кўрмоқчи эмас эди.

Ун беш-йигирма кунлардан кейин, қор аралаш ёмғир эзиб турган расво бир рутубатли ёқшомда Заргаровни жанжалли объектлардан олиб қайтаётган эди, шу ерда тўхташга тўғри келди. Заргаров комендант вагонига кириб кетди-ю, одатдагидек анча ҳаяллаб қолди. Куни

билан рулда аъзойи бадани увушиб кетган Бобош ўша бостирмага кирди. Энди бу бостирма эмас, ёнлари бордон билан тўсилган узунроқ ошхона, атрофлари қамиш билан ихота қилинган, нарироқдаги қурилишларнинг чироғидан хирагина ёришиб ҳам турар эди. Ошхона совуқ, бўм-бўш, чириган карам иси анқиётган ўчоқбошисидан идиш-товоқларнинг тарақ-туруғи эшитиларди. Бобош «хўжайин»и қайтиб чиққан-чиқмаганини билиш учун ташқарига юрди. Заргаров кўринмасди, шундан кейин ошхонанинг муюлишига биқниб, кута бошлади.

Қамиш бўғотдан шариллаб сув оқар, ғира-шира ёруғликда ёмғир томчилари муз доналардек совуқ туюлар эди. Бобош ошхона деворининг у бошида бир шарпа илғади. Заргаров эмас, унинг сал букчайган новча гавдасини Бобош бир чақиримдан танийди. Бу қандайдир кичкина, бесаранжом кўланка эди. Бобош кўнглига аллақандай хаёллар келиб, муюлишда қимир этмай турди. Соя яқинлашиб келаверган сари яна ҳам кичик, жонсарақ кўринди, юзига қизғиш нур тушди. Ажаб, қиз болаку! Ошхонанинг хизматчиларидан бўлса керак-да. Бобошнинг таранг асаблари бўшашиб, енгил тортди-да, бекордан-бекор хавотир олганига ўзидан-ўзи маъюсгўна кулиб қўйди. Энди у ҳалиги жонсарақ қизга эрмак таллаб томошабиндек қараб турарди. Қиз жажжигина, толма бел, юпқароқ кийинган, жунжикиб, орқа олдига аланглаб келар эди. Бобош ҳазиллашгиси келиб, бир қур сўз отмоқчи ҳам бўлди. Лекин қиз овчидан қутулган қуёндек олазарак, дам орқасига, дам қамиш тўсиқлар томонга аланглаганча шошиб келарди. Қалтирагандек кўринди Бобошга. Юзи ғира-ширада яхши кўринмас, калта сочи ҳам кўзини тўсиб тушган эди. Совқотибди шекилли, бечора. Тўрт-беш қадам нарида бир тўхтади, кейин орқасига қараб қочмоқчи ҳам бўлди. Лекин яна келаверди. Аланглаб келиб бирдан Бобошга ўзини ташлаб, уни қучоқлаб ўпа бошлади. Эси чиқиб кетган Бобош аввал қучоғидаги бу жажжигина гавдани нима қилишини билмай, бўйнига ташланган билакларидан ушлади. Юзида қизнинг юмшоқ совуқ лабларини сезгач, беихтиёр қимирлаёлмай қолди. Қиз бағридан аллақандай атир аралаш хонаки ҳидлар келди. Бобош унинг юзини кўрмас, лекин оёқ учида турган нозиккина қоматини вужуди билан сезар эди. Қиз нам сочлари аралаш ёноғини унинг юзига қўйиб, яна қаёққадир аланглади. Гангиб

қолган Бобош ҳеч нарса англамай, бўшашганча турарди, қанча вақт ўтди — билмайди; эсини йиғиб, худо етказган бу ғаниматни таваккалига бағрига босиш хаёлига келгунча бўлмай, қиз уни бирдан тарк этди-ю, жўнаб қолди.

— Кечирасиз... — деди нарироқдан пичирлаб.

Бобош оғзидагини олдиргандек анқайиб қолди. Қиз узоқлашиб, қоронғида бояғидай безовта шарпага айланди. Епирай, тикка туриб туш кўряптими?! Лекин бунинг туш эмаслигини у аниқ биларди. Ловиллаб кетган вужудини совутиш учун бўғот тагидан чиқди. Ёмғир аралаш тушаётган қор учқунлари юзида эриб, унга ҳузур бағишлар эди.

Лекин бу қандай сир бўлди? Бу қанақа қиз? Уни ёмон қиз, дейишга кўнгли чопмас эди, чунки... чунки... ундай бўлиши сира мумкинмас. Бу жажжи, нозик қомат, бу илиқ нафас, нам сочларининг ҳиди... Кутилмаган, билмаган, астойдил кўрмаган бир зот ҳақида дафъатан бундай дейиш ғалати-ю, лекин бу юзсизликда қандайдир, хор бўлган ибо, бегуноҳ қўрқув, ноилож орсизлик кичкина бўлса ҳам ўтли журъат билан эзгулик ҳам бор эди.

Бобош унинг орқасидан бормади. Сўрамоқчи эди, ҳаммасини билмоқчи эди. Лекин негадир бормади, чақирмади, сўрамади. Бусиз ҳам алланечук роҳатда эди у. Уни барибир топади-ку, билади, ҳаммасини сўрайди, яхшилаб юзига қарайди... Булар ҳаммаси олдинда. Эртаги кунларни сезгандек, юраги орзиқиб кетди.

Шарға ҳам кичрайиб борарди. Бирдан нимадир шитирлади, синди, шув этиб шўр тупроқ тўкилди. Қиз ёруғ тушиб турган бир жойга етганда кимдир қамиш тўсиқдан ошиб, рўпарасига тушди. Бобош хавфни аниқ сезди, ўз жони хавфда қолгандек, ўша томон интилди. Тўсиқ бўйлаб борди.

Не кўзи билан кўрсинки, қизнинг рўпарасида турган — Қултой калла эди. Унинг катта сўпоқ боши чироқ ёруғида тебранди. Қиз қочмади, кўрқишни йиғиштириб қўйди шекилли. Улар эски танишларга ўхшарди. Бобош бирдан англадики, қиз мана шу махлуқдан қутулиш учун, танитай ўтиб кетармикан, деб Бобошга ёпишган. У бир чеккада тўхтади. Фақат қизга бир нарса қиладиган бўлса... Жойлашиб қоронғида писиб турди.

— Зумраша! Худога шукур, олам тор! — Қултойнинг

оғзи қулоғида эди.— Толемдан ўргилай, сени кечагина туш кўрувдим-а!

«Зумраша»си қамиш тўсиққа бошини тираб ҳўнграб йиғлаб юборди. Кейин бирдан йиғини йиғиштириб, пўниса қилган бўлди:

— Қўйворинг, дод соламан!..

Қултой пинагини ҳам бузмади.

— Шундай типирчилашингга борман-да, офатижон... Уктам қаерда?

— Онамда. Уни унутинг, онам барибир болага яқин йўлатмайди!— деди «Зумраша».

— Унисини кўрармиз. Узинг қалайсан?

— Мени ҳам унутинг!

— Сени унутиб бўлармиди, Зумраш! Менга қара, бизни бир-биримизга худонинг ўзи рўпара қияпти, қовоғингни очсанг-чи? Омадимдан ўргилай, яна бирга-мизми?

— Қочинг йўлимдан, кўрарга кўзим йўқ!— Қиз ўтиб кетишга интилди. Қултой бепарво, йўлида тўнгакдек қо-тиб турарди. Лекин энди ялинишга тушди:

— Зумраш, муддатим оз қолди, шундай режаларим борки, етти ухлаб тушингга кирмаган. Қўғирчоқдай қилиб қўяман, нима топсам сеники, Зумраш, кафтимда кўтариб юраман...— Қултой паст, йўгон овоз билан шошиб гапираркан, қизга яқинлашиб келарди. Билагидан ушламоқчи бўлганида қиз пичоқ тигини кўргандек сесканиб чекинди:

— Йўқ, жирканаман! Ҳазар қиламан!..

— Зумраш!..

— Мен нафратимни қаёққа қўяман, ахир! Важоҳатингиз чиркин!— Қиз, бурун катаклари учиб, ўзини бошишга уринди.— Келинг, келишиб олайлик: йўлимни тўсмай-сиз. Безор қиладиган бўлсангиз, жонимга қасд қиламан. Боринг!

Қултойнинг чироқ ёруғида тебраниб турган нам юзи чўчигандек ўзгариб кетди.

— Йўқ, жонидан, сиз унисига шошманг. Қилтанг-пилтанг қиладиган бўлсангиз, зарур бўлиб қолганда унисини ўзимиз тўғрилаймиз!

— Аблахлигингни биламан. Лекин кўрқмайман! Қўрқмайман сендан!.. Майли, ўлдир!— ёшли кўзлари чақнади қизнинг.

— Шошманг, дедим-ку, буниси қочмайди. Менинг

бой берадиган нарсам йўқ, акаси, бой бериб бўлганман. Улармон ҳўкиз болтадан тоймайди. Бошқа гапни каллангдан чиқар, сен меникисан, тамом, оби дийдани йиғиштир! Истасам, гул қиламан, истасам — кул.

— Қўйвор!..

— Ерга кирсанг қулоғингдан, осмонга чиқсанг оёғингдан тортаман... Айтгандай, оёқчаларинг...— Қултой қизнинг лойга буланган эски ботинкаларига қаради. Қўйнидан анчагина пул чиқарди.— Мана, яхши боти олиб кий. Еки жажжигина сахтиён этикча олиб кий-да, сариқ мойдай сўлқиллаб, дўндиқ бўлиб юр...

«Зумраша» чиндан ҳам анча юпун кийинган, қулоғидаги шиша исирга худди бир парчагина чайнамай-шимингдек йилтиллаб турар, ўзи ёмғирда жунжикиб, бутун вужуди қалтирар эди.

— Қўйворинг,— деди у пулни лойга сочиб юбориб. Энди унинг овозида аянчли ёлвориш оҳанги эшитилди:— Мени иккинчи кўрмайсиз, менинг ҳам жонимдан бўлак нарсам йўқ. Сиздан қутулиш учун ўша жондан кечишга ҳам розиман...— У шундай ҳўнграб, титраб йиғлай бошладики, Қултой яна бир нима дейдиган бўлса, Бобошнинг сабри тугаган эди. Лекин Қултой бирдан шол бўлгандек, жойида туриб қолди, кичкинагина, букчайган, жунжиккан қиз қоқина-сурина кетиб борарди. Шапкасининг соябонидан, юзидан, бурнидан, елкаларидан томчиллаб сув оқаётган Бобош у кўздан йўқолгунча жойидан жилмади. Қултой ҳам лой аралаш пулларни йиғиб олиб, оёқ остидаги ниманидир жаҳл билан тепди-да, шалаб-бо, шумшайганча орқасига қайтди.

Заргаров ҳануз кўринмайди. Бобош кабинага чиқиб, ҳозиргина кўз ўнгидан ўтган ғалати воқеа таъсирида ҳамон ўзига келолмай ўтирарди. «Зумраш...» Лақаб бўлса керак. Лақаб бўлса ҳам чиройли эшитиларкан. Бобош уни такрорлаб, калласини чайқаб қўйди. Кичкинагина бир вужуднинг бошида қанча даҳшат. Қамоқда бўлгани етмаган, тагин бу шумшукнинг ваҳшиёна таъқиб... Уни албатта бир кўриб гаплашиш керак. Бу чиркин махлуқ унинг ҳимоясиз заифлиги билан, қора қисмати билан ўйнашиб, завқ топаётганга ўхшайди, бунақада бир кунмас-бир кун бошига етиши, бутунлай нобуд қилиши ҳеч гап эмас...

Оёқ товуши эшитилди. Ёмғир энди паққос қорга айланган эди. Бобош, Заргаров ҳам келиб қолди, деб

деразадан бош суққан эди, Қултойнинг мис товоқдек башарасига дуч келди.

— Ҳа, брат. Тойчоғинг шуми ҳали?— деди кабинанинг брезент сиртини шапатилаб. У деразадан бош суқди, товушида боягина бўлиб ўтган фожиали гапдан асар ҳам йўқ эди.— Чақки эмас, ишнинг қанттагини топибсан! Хўжайин бир жойга кириб кетади — сеники таралабеод. Чиқса, елдириб кетасан, бўлмаса ўтираверсан баришнадай ўзингни ойнага солиб. Баъзан кечгача...

Бобош унинг тиржайган башарасига тирсағи билан бир туширса, «Зумраш» учун ҳам, ўзи учун ҳам савобга қоларди-ю, ўзини яна босди. Қултойнинг чакаги тинмасди:

— Самосвалда тупроқдан боши чиқмай, яғир бўлиб кетган аҳмоқлар ҳам бор. Ҳожиматга ачинаман, пул деб юриб, бир кун иш ўпкаси узилиб ўлиб кетади. Мен мана бунақанги ишда пул бермаса ҳам ишлардим. Юр деса — юр, тўхта деса — тўхта, каллани ишлатмайсан, роҳати-жон, — у яна кабинани шапатилаб қўйди.— Қандингни ур, азамат!

Бобош тишини тишига қўйганча ўзини зўрға тийиб турарди. Бу аблаҳнинг сўзлари унга шундай алам қилдики, агар у маҳбус бўлмаса, кучи етмаса ҳам муштлашарди ҳозир.

— Менга қара...— деди Қултойнинг жаврашларига жавоб учун бошқа гап тополмай, — ҳалиги қиз ўзини бир нарса қилиб қўядиган бўлса, сени тутиб бераман.

Қултойнинг кўзи чақчайди.

— Қаёқдан эшитдинг?— Улар кўз тикишиб анча жим туришди.— Тўхта, тўхта... Ё донлашиб қолганмисан?

Бобош моторни юргизиб юборди. У Заргаровнинг оёқ товушини узоқданоқ таниган эди. Қултой, гапи бўғзида қолиб, бўзарганча деразадан калласини олди. Мотор гувиллаши орасида:

— Аристонларнинг ишига бурнингни суқма, хўпми! Яхшилиқча айтаман...— деб, бензин дудига кўмилганча орқада қолиб кетди.

Йўлларни юпқагина қор қоплаган излардагина қум қизариб, фара шуъласида таёқдек тикка кўринар эди. Заргаровнинг боши кўксига эгилиб тушди, юзи ҳорғин, салқи. Бобош бу одамга ҳам ҳайрон: бир оғиз гапи билан-ку олам-жаҳон иш битеди, идорасида ўтириб буюраверса ҳам бутун саҳрони ҳаракатга келтириб туриши

мумкин. Йўқ, кечаю кундуз тиним билмайди, бошида доим ғалва, ҳамма ундан безовта, қўли етмаган, оёғи тегмаган жой йўқ...

— Шу чиқит пастқашлар билан шуғулланиб юргангизга ҳайронман, Мардонқул ака,— деди Бобош,— ашаддий бандитлар ҳам бор экан орада...

— Бор, бор,— деди Заргаров,— ўз хотинни уриб майиб қилган, ўғри-тўғри, бегуноҳ... Ҳар хили бор. Алексейдан эшитишимча, бир-икки йил яшаб, олтинга йўл топиш умидида юрганлари ҳам йўқ эмас экан...

— О-о-о!..

— Чиқит...— деб қўйди ўзича Заргаров.— Биласанми, Бобош, табиатда чиқит бўлмайди, мен сенга айтсам. Ҳамма нарса ишга солинади. Айниқса, бизнинг замонда чиқит йўқ. Илгари, мана, ғўза пўчоқ — бари ёқилар эди. Ҳозир буларни «яшил бойлик» дейишади. Ҳамма нарса бойлик. Ҳатто гўнг ҳам... энди, ўйла: одам нима учун чиқит бўлар экан? Кишининг ўзигина эмас, ҳаётининг ёки ишигина эмас, қувончи, ҳусни, ахлоқи, севгиси, ўлими — хуллас, ҳамма нарсаси одамлар хизматида бўлиши керак.— У Бобошдан ҳам кўра бу фикрни ўзига маъқуллаётгандек гапирар, тўғрироғи, бу тўғрида ошкора ўйламоқда эди. Бир оздан кейин яна давом этди:— Нега шуғулланасиз, дейсан. Сен Дмитрий Қазимировичдан сўра. Ҳар бир ёмон одамнинг ҳам, мана шу саҳроникига ўхшаш, олтин томири бўлади, дейди у. Ана шу томирини топиш керак. Бўлмаса увол кетиши мумкин.

Бу гап, Бобошга ёқди. Масалан, ўшалар орасида «Зумраш» ҳам бор. Бобош у шўрликнинг айбини билмайди-ю, лекин бугун унинг ўша «олтин томири»ни ушлаб кўргандек бўлди. Бор унда, албатта бор...

Лекин Қултой калла... Унинг қизга қилган пастқашликларидан ҳам кўра, ўзига айтган гаплари борган сари алам қиларди Бобошга. «Ишнинг қанттагини топибсан», дейди-я. Келиб-келиб шу бандитдан мақтов эшитадими?! Бу қандай бўлди?..

Шу жумбоқ, шу ғашлик Бобошга чангагини солиб ёпишиб олди. Заргаровни уйига олиб бориб қўйиб, ётоғига келиб ётди ҳам Қултойнинг кабина деразасидан тиржайиб турган башараси кўз ўнгидан кетмади. «Юр, деса — юрасан, тўхта, деса — тўхтайсан, каллани ишлатмайсан, роҳатижон!» Бу, нима, бировнинг кетидан юрган дастёр эканми? Заргаров катта давлат хизматини

одо этмоқда. Лекин Бобош-чи? Бу — унинг хизматида. Бамисоли, унинг бир қўли ёки бир оёғидек. Бир шахснинг хизматида... Йўғ-э, у оддий шахс эмас, ахир. Лекин, шундай бўлса ҳам. У ишламаса, бу ҳам йўқ-да. Унда яшашининг, умрининг мазмуни нимадан иборат бўлди? Бутун бир одамнинг, бутун бир гражданнынг умри! Кимгадир батамом, тобе, қарам. Кимнингдир бир қисми. Бир аъзоси... Епирай, даҳшат-ку, Заргаровнинг ўзи буни ҳеч ўйлармикан? Наҳотки, ҳалиги ярамас ҳақ гапни айтган бўлса? Йўқ, у Бобошга ҳасад қилади. Келиб-келиб шундай бир ифлос ҳасад қиладиган ишда юрибдими ҳали?

8

Заргаров саҳродаги ишларнинг миқёсини яхши тасвирлаб берди. Бош пудратчи бошқармадан ташқари, ўнлаб қурувчи ташкилотлар келиб жойлашгани, қурилиш кранлари, оғир автопоездлар, кучли портлашлар саҳрони асрий уйқусидан уйғотиб юборгани, ҳозир бу ерда баъзи кунлари юз минглаб маблағ ўзлаштирилаётгани, ана шу азамат механизмнинг ҳамма мурватлари бир маромга солинмаса ёки жиндай хато кетилса, бу жуда қимматга тушиши мумкинлигини салмоқ билан гапириб, бутун улуғвор манзарани ҳамманинг кўз олдида намоён қилди-қўйди.

Конкрет-конкрет масалаларни муҳокама қилишга ўрганган бюро аъзолари, Ҳайдаровнинг ўзи ҳам аввал бу катта гапларнинг қаеридан ушлашни билмай турдилар. Ҳайдаров ўн тўққиз йилдан бери обкомнинг биринчи секретари, асаблари чарчаган кекса одам эди. У умр бўйи пахта билан шуғулланган. Бюро аъзолари ҳам кўпроқ ранслардан, пахтакор районларнинг секретарларидан иборат бўларди. Улар ҳосилдорлик ёки шўр ювиш масалаларини жуда амалий, билагонлик ва расамади билан муҳокама қилишарди. Ҳозир эса бюрода кўпроқ қурувчилар, Заргаровга ўхшаган «кит»лар ҳам ўтирибди. Лекин уларнинг қулочга сиғмайдиган катта, сира кўрилмаган, янги, мураккаб масалаларини ҳам қандайдир конкретлаштириб, амалийроқ муҳокама қилиш керак эди. Илмоқ ўзидан-ўзи чиқиб қолди. Ишчи кучларни қабул қилиш ва жойлаштириш масаласига келганда, бюро аъзолари Заргаровни саволга тута бошладилар.

Сахро қиши қиличини қайраб келяпти, посёлкалар қурилиши бошланмаган. Унинг ўрнига бинокорлик комбинати солинаётганмиш, шунча машаққат билан сафарбар этилган контингент тарқаб кетса нима бўлади...

— Тўғри, қурилишнинг адресига айрим шахслардангина эмас, бутун-бутун бригадалардан ҳам ариза келяпти,— деди Заргаров шошмасдан.— Турар жой йўқлиги сабабли биз уларни олиб келолмаяпмиз. Лекин, ўртоқлар, бу — келажакнинг жуда катта индустриал провинцияси. Бизга посёлкалар эмас, катта, обод шаҳар керак. У, ахтимол, ҳали янги область маркази бўлиб қолар...

Сангинов қаттиқ ажабланганини билдириб, Ҳайдаровга қараб қўйди. Секретарнинг ҳам қовоғи уюлиб тушган эди. Заргаров давом этди:

— Ҳозир келган қурилиш коллективларининг деярли ҳаммаси ўз эшелонлари билан коммуникацияларга жойлашган, сув, газ, йўл энергия трассаларида. Биз ҳар бир муваққат объектда посёлка қуролмаймиз. Умуман, кўп нарсаларни бошқатдан кўриб чиқишга тўғри келади, ўртоқ Ҳайдаров. Мен ўтган йили туркман нефтчилари шаҳрида бўлдим. Улар менга енгил қурилмалардан атиги икки ҳафтада монтаж қилинган цехларни кўрсатишди. Кенг, ёруғ, баҳаво бинолар. Бу уларга жуда арзон тушибди. Бизнинг лойиҳаларимизда эса кран кўтаролмайдиган шундай темир-бетон сўлақмонлар мўлжалланганки, уларни монтаж қилишга на пул етади, на муддат. Кўп хусусда айрим мўлжалларимиз бор, умуман, менга бир оз эринлик беришларингизни сўрайман.

— «Эркинлик?» Обкомданми?— деди кимдир. Бу луқма Ҳайдаровни ҳам ўйлантириб қўйдими, у энгагини ушлаб столга бош эгиб ўтирарди. Энгагининг чапроғидаги катта сўгал соқол қиргандагина эмас, унга умуман халақит берса керак. Кўпинча, айниқса ўйланиб қолганида, қўли нуқул ўша сўғалига югурарди.

— Лойиҳалар масаласида ҳали ҳам анчагина бемаслаҳат ишлар бўлибди,— деди Ҳайдаров қоғозлари орасидан ниманидир қидириб.

— Ўзбошимчаликлар, деб атайвериш керак...— деди Сангинов. Ҳамма, ҳатто, шу ерда ҳам ором олгандек бамайлихотир ўтирган Аббосов ҳам, «Сенга нима бўлди?» дегандек, Сангиновга қараб қўйди.

— Муддатни тежаш учун журъатлироқ лойиҳалар керак, ўртоқ Ҳайдаров,— деди Заргаров.

— Мана,— деди Ҳайдаров излаган қоғозини топиб.— Мана бу ЛЭП лойиҳаси нега ўзгариши керак? Юқори вольтли линияни юз километр наридан олишни таклиф қилаётганмишсиз?

— Буни энергопроектдагилар яхши тушуннади, ўртоқ Ҳайдаров. Лекин ортиқча ташвишдан қўрқишяпти. Камчиликларини бўйинларига олиб, лойиҳани қайта тушишдан кўра, сизга шикоят ёзиш уларга осонроқ шекилли-да. Мен ундай линияларни кўрганман. Бунинг мураккаб ҳисоб-китоби бор. Гап шундаки...

Гап шундаки, доимий токни узоққа олиб бориш арзон тушади; унга иккитагина сим, оддий устунлар керак. Ўзгарувчан токни олиб бориш учун эса мураккаб конструкцияли симёғочлар, уч қатор сим талаб қилинади. Шунинг учун линияни узоқдан бўлса ҳам, випрямитель бор жойдан, яъни доимийга айлантириб олиб келиш фойдали.

Лекин Заргаров ҳозир бюрода буни тушунтириб беришга имкон топмади.

— Гап шундаки,— деб унинг фикрини бўлди Ҳайдаров,— умуман, шикоятлар кўпайиб кетяпти. Министрликларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳоллари ҳам...— Секретарь жилмайиб жимгина ўтирган Аббосовга савол назари билан қаради.

— Махсус монтаж ишлари министрлиги билан Геология министрлиги...— деб аста, беозор товуш билан эслатди Аббосов.

— Ҳа, бундай ҳоллар ҳам бизнинг шаънимизга... Эртага яна уларга ишимиз тушади.

— Ўртоқ Ҳайдаров,— гапни бўлди Заргаров,— гап министрликлар ҳам бошқармалар ўртасидаги муносабатларнинг янги системаси ҳақида кетяпти. Ҳозир ҳамон эскича, уларнинг ҳар бири ўз ноғорасини чалаяпти.

— Кечирасиз, биз бу ерда министрликларнинг ишини муҳокама қилаётганимиз йўқ, ҳурматли Мардонқул Заргарович...— Шоаҳмад Аббосовнинг табассум билан айтган бу танбеҳи Заргаровни гангитиб қўйди. Бу энди этагини ушлаётган қандайдир асосий фикрнинг белига тепган эди.

— Биз одатдаги йўлдан бормоқчи эмасмиз,— дея давом этди Заргаров.— Бунда на бирор шахс учун, на давлат учун хавф-хатар бор. Сарфланган маблағнинг

қопланиши хавф остида эканини била туриб, яхши ўрганилмаган районларда катта комплекслар қуриляпти. Биз-чи? Биз нега журъат қилмаслигимиз керак?— Заргаров гапирарди-ю, лекин фикри қандайдир чувалашиб кетганини, айтадиган асосий гапи бу эмаслигини пайқаб гузар, асабийлашар эди. Асосий фикрни қидириш, топиш ўрнига, бюрода ўзини қўллаши мумкин бўлган бирорта одамни изларди. Эшикка яқинроқда кичкинагина бўлиб ўтирган Тўмарис Жалпақовага кўзи тушди. Бу — чўрткесар, олов, адолатли хотин. Наҳотки қўлламаса? Заргаров фикрларининг асосий, катта фикр эмаслигидан қийналган ҳолда давом этди:— Мана, чорвадорлар билан ҳам тўқнашиб қолдик. Гоҳ яйловларни бузишга тўғри келади. Лекин, қоракўл ҳам олтин, дейишяпти. Улар ҳақли. Нима қилиш керак? Ўзлаштирдим, деб саксовул экиб кетавериш билан иш битмайди. Бу ер инсон яшайдиган жой бўлади, метил спирти билан сирка кислотасидан тортиб автомобилгача шу ерда чиқадиган бўлиши керак. Саҳрони комплекс ўзлаштириш масаласи...

Ҳайдаров қаламини пиёлага уриб гапни тўхтатди. Заргаров ишни пачава қилиб қўйганини англади. Миясининг қаерларидадир ётган бу майда гаплар нега лоп этиб юзага чиққанини ўзи ҳам билмайди. Улар асосий гапни бегона ўтдек босиб, яшириб қўйган эди. Бунинг устига, ҳалидан бери бесабр ўтирган Сангинов аини шу пайтда сўз сўраб қолди.

— Биз бу ерда қандайдир прожектёрлик билан тўқнашиб турибмиз, ўртоқлар,— деди у дўнг пешанасини рўмолча билан сидириб.— Заргаров ҳамиятбозлик қилиб, бюро аъзоларининг диққатини кун тартибдаги муҳим масалалардан, ўзининг хато ишларидан, ножўя хатти-ҳаракатларидан четга олиб қочишга бир неча марта уринди, кўрдинглар. У ишда ҳам худди шундай, ўзининг кундалик бевосита вазифаларидан эмас, кибри ҳаво билан хўжаликларимизни айланишдан бошлади, ўзини худди обком секретари ўрнида билиб, бизга кўрсатмалар беришга уринди. Бюро бошлади. Қўшни шаҳар, кон, совхоз ва қурилиш бошлиқларининг бирига пўписа қилиб, бирини алдаб, бирига ўз қурилиши ҳисобидан енг ичида нимадир узатиб, уларни ўз манфаатига кўндиришга ҳаракат қилди.

— Ўртоқ Ҳайдаров, мен бу ибораларга изоҳ берили-

шини истардим,— деди кутилмаган гапдан эсанкираб қолган Заргаров.

— Изоҳни берамиз,— деб давом этди Сангинов,— мендан планларимни ўзгартиришни талаб қилдингиз, қўрқитмоқчи бўлдингиз, маҳаллийчиликда айбладдингиз. Сабр қилинг, гапни бўлманг. Сайрамовга кабель-кран бериб, нимадир ундирдингиз, мрамор конининг директори Маткаримовнинг бўшанглигидан фойдаланиб, лақиллатиб, юқори ташкилотларга шикоят ёзишга кўндирдингиз. Қонни ўз қарамоғингизга олиш мақсадида. Сизга қолса, ёлғон-яшиқ, тўғри-нотўғри воситалар билан ҳаммамизни ўзингизга бўйсундириб олсангизу ҳаммамиз сизга хизмат қилсак! Уртоқ Ҳайдаров, бу ишларнинг қайси бири коммунист раҳбарнинг шаънига тўғри келади? У бизнинг бутун режаларимизни бузаяпти. Иш қилгани қўядими-йўқми? Давлат планларимизни ўз манфаатига мослашга кимнинг ҳақи бор? Бировнинг савоби билан жаннатга кирмоқчимиз?

«Жаннат сизга буюрсин. Афсуски, савоб дегулик ишингиз йўқ», Заргаров бу ўйни кўнглидан қувди. Ўзини оғир тўтиб, босиқ жавоб қилди:

— Уртоқлар, нима учун мен ўзимга алоҳида йўл солишим керак? Нима учун-мен ўзимга алоҳида сув олиб боришим керак? Нима учун мен ўзимга алоҳида газ йўлию алоҳида электр линияси қуришим керак? Ахир шу ишларни менинг жонажон қўшнилари, ўз ўртоқларим ҳам қиляпти-ку? Еки сиз бошқа бир давлатда яшайсизми, ўртоқ Сангинов? Биз ягона, бир бутун организм эмасми? Нега ўз давлатимизни ўзимиз талон-торож қилишимиз керак экан? Саҳрода айрим-айрим объектлар қуриш эмас, уни комплекс ўзлаштириш ҳақида гап кетаяпти-ку!

— «Комплекс», деганингиз қуруқ гап,— деди Сангинов,— биз ҳар ҳил министрликларга қараймиз. Уларнинг ҳар бирининг ишини қайта қуришни фақат сиз элашингиз мумкин...

Бу кинояга ҳеч ким, ҳатто Аббосов ҳам кулмади. Заргаров эса парво ҳам қилмади.

— Худди мана шунинг учун ҳам масала обкомда муҳокама қилинганда,— деди у,— бунга партия ташкилоти бошчилик қилиши керак.

— Обкомга кўрсатма бериляпти...— яна пичинг қил-

ди Сангинов. Унинг бу тариқа енгил-елпи учуриқлари заифлик эканини сезган Заргаров ҳужум қилди:

— Сиздек ҳар бир «қирол» ўзича яшайверса, саҳрони қачон қўлга оламиз? Янги иқтисодий район ҳосил қилиш ҳақида гап кетяпти...

Ҳайдаров сўғалини эзғилар эди. Заргаров яна ўз айбидан, бугунги масаладан гапни четга олиб қочяпти, деб ўйлади у. Назарда, территориал комплекс, бўлғуси иқтисодий район, катта индустриал провинция сингари узоқ келажак ҳақидаги баландпарвоз гаплар Заргаровга ўзининг ноҳўя хатти-ҳаракатларини хаспўшлаш учун керак эди. Ҳақиқатан ҳам ҳукуматнинг миллиардлари билан ўз бийлигини оширишга, иккинчи обком бўлиб олишга уринмаяптимикиан бу?

— Сиз... фикр билдирмадингиз, Шоаҳмад Аббосович?— деди Ҳайдаров ўз ўйларига далил излаб.

— Мен нима ҳам дердим?..— мулойим жилмайди Аббосов.

— Бюро аъзосисиз-ку.

— Уртоқ Заргаровнинг ўзлари ҳам бюро аъзоси... Лекин бизнинг фарқимиз шуки, биз иш ҳақида ўйлаймиз, Заргаров эса... раҳбарлар ҳақида. Бошлиқлар, министрлар ва ҳоказо. Лекин у киши учун, умуман, яхши раҳбар йўқ.

— Сиз учун ёмон раҳбар йўқ, олам гулистон, илжаийиб тураверасиз!— деб юборди Заргаров. Лекин шу ондаёқ ўзининг бундай енгилтаклик билан луқма ташлаганидан пушаймон бўлди. Умуман, ишни ўзи пачава қилди. У ўйлаган катта ўйлар қаёқда-ю, бу гаплар қаёқда! Нима бўлди ўзи? Асосий гап юзага чиқмади-ку, уни ҳеч ким тушунмади-ку? Ҳамма нарса пароканда. Тайёрланиб келса бўлмасмиди? Оддий масала эди-ку! Ё бу ўринда ҳам шу «оддий» деган рамкага сифмадимми?

Энди Ҳайдаров гапирарди. Унинг кексаларча салмоқ билан қилган ўгитлари аввал Заргаровнинг қулоғига кирмади. У асабий, ўзининг аламли ўйлари билан банд эди.

— ...Сиз муддат, муддат дейсизу,— эшитилди секретарнинг овози,— тайёр лойиҳаларни рад этиб, кундалик ишларингизни бошламай, хомхаёллар билан ҳамма муддатларни ўтказиб юборяпсиз. Сиз масъул одамларнинг қўл-оёғини боғлаб, бир-бирига тобе қилиб қўймоқчисиз. Сангиновнинг плани барбод бўлса, кейин бунинг жаво-

бини сиздан сўраймизми? Мана, ўзингиз графикларни ҳозир издан чиқарибсиз, иш барбод бўлса, буни Сайрамовга тўнкаймизми? Еки министрларни айблаймизми? Йўқ, Заргаров. Менимча, қароримиз шундай бўлиши керак. Область партия комитетининг бюроси сизни биринчи галда қаттиқ огоҳлантириб, бугундан эътиборан ўзингизнинг бевосита ва кундалик вазифаларингизни бажаришга...

Қаттиқ огоҳлантириш... Қаттиқ огоҳлантириш... Заргаровнинг қулоғида фақат шу сўзлар янграб, секретарнинг товуши узоқдан эшитилгандек, бошқа гаплари шу сўзлар жарангига кўмилиб кетмоқда эди.

Заргаров қарор овозга қўйилаётганда ўзига келди. Қўллар кўтарилмасдан туриб, бир нима дейиш, гапириш, тушунтириш керак эди. Нима дейди? У тайёр эмас. Айтмоқчи бўлган гапи бирдан қаердадир — жуда узоқда, ўзига ҳам жуда кўп, катта кўриниб кетди. Борди-ю, ҳаммаси чиндан ҳам хом хаёл бўлса-чи?..

Бу ўйлар қийноғида ўтирганида бир-бир кўтарилаётган қўлларга кўзи тушди. Мана, гапга аралашолмай ўтирган икки раис, ёшгина бир завод директори... Кейин Сангиновнинг қоп-қора жундор қўли. Бир узоқ районнинг секретари ўз қоғозлари билан овора, бугун унинг ўз масаласи бор. У ҳам бир нарса ёза туриб, чап қўлини кўтарди. Кейин майингина ҳаракат билан бош узра чиқиб келган Аббосовнинг қўли... Столнинг охирида Жалпақова.

— Мен қаршиман,— деди у. Ҳамма қўлини тушириб ўша томонга қайрилди?

— ...Хўш? Нега?— деди ҳайрон бўлган Ҳайдаров ҳам анчадан кейин.— Бўлмаса нима учун индамай ўтирдигиз? Тушунтиринг.

— Билмайман.

Ҳамма кулиб юборди.

— Майли, кула туринглар-чи...— деди Жалпақова.

Чарчаб, кайфияти бузилиб турган Ҳайдаровнинг бу аёлнинг одатдаги қўрслигига жаҳли чиқди.

— Топишмоқнинг нима кераги бор, ўртоқ директор? Бюро бу.

— Бўлар экан-да,— деди аёл,— бюрода ҳам гоҳо бўлар экан... Менимча, Заргаровнинг ўзи топашмоқ. Қани, сиз уни биласизми? Графикни суриштирдигиз, лекин

Ўзини билмайсиз. Мен ҳам билмайман. Шунинг учун қарши овоз бердим, ёзиб қўйинглар.

Ҳамма мажлисни тугаган ҳисоблаб, аллақачон ўрнидан туриб олган эди.

— Қизиқ...— деди Ҳайдаров.— Лекин бу аҳволни ўзгартиролмайди. Мажлис тамом, ўртоқлар.

Тарқалдилар. Чиқибоқ ҳамма ўзини папиросга урди. Бирпасда тутун босиб кетган йўлакдан тез ўтиб, эшикка яқинлашиб қолган Жалпақова орқадан Заргаров келаётганини сезиб, қадамини секинлатди. Лекин Заргаров тўхтамади.

— Қўйинг, нима қилардингиз,— деди Тўмариснинг елкасига қараб,— мен ҳеч қандай топишмоқ эмасман. Мен нўноқман, холос.

У ўтиб кетди.

Кўчалар лўй, табиати хира, зах қиш кечаси ҳам унинг дйлидек қоронғи, рутубатли эди. Ҳеч ким билан гаплашгиси келмади, ёлғиз қолишни, фақат ёлғиз қолишни истар эди.

Бугун уйда қолиб Фотима билан бафуржа гаплашишни мўлжаллаган эди. Энди, йўқ, бу аҳволда бориб бўладими! Бу аҳволда, аксинча, ишни паққос бузиб қўйиши мумкин. Нима дейди, хўш? Ичига чироқ ёқса ёришмайди-ю, ширин гапни қаёқдан олади. Фотима билан гаплашиш учун ҳозир бошқа ҳамма нарсани унутиши керак. Унинг кўнглида бўлса қаёқдаги ўйлар, ҳислар чувалиб ётибди: ўзига нафратми, пушаймонми, кимнингдир тубанлигими... нима бўлса ҳам ҳаммаси чиркин, чиркин. Унутиш, ёлғиз қолиш, қаёққадир кетиш, тун қўйнида йўқолиш керак...

Қаёқларда юрганини билмайди, ярим кечадан сўнг, Қумтовга жўнаб кетди.

Уни яқин орадан келаётган гўнғир-гўнғир овозлар уйғотиб юборди. Аввал дабдурустан ўзининг қаердалигини ҳам билолмай, ён-верига қаради. Билса, йўлчилар пикетидаги ўзининг ўша ёғоч ҳужрачаси, дераза негадир ланг очиқ. Энди ёдига тушди: тонг қоронғисида бу ерга машина сўраш учун рацияга кирган эди, эски креслода жунжикиб ўтириб, ухлаб қолган экан. Овозлар қаёқдан келяпти? Заргаров баданида қалтироқ сезиб, ўрнидан турди, деразани ёпиб қўйиш керак, Бобош эснаб кўзини йиртиб йўлга чиққунча ҳали анча бор шекилли.

Ҳароратсиз қиш қуёши уфқни энди қизартира бошлаган эди. Дераза тагига борганида ҳалиги овозлардан бири таниш туюлди. Заргаров деразани ёпиш ўрнига, бехтиёр тинглаб қолди. Булар тонгда ишга олиб чиқилаётган маҳбуслардан экан шекилли, улар нима қилиб бу ерда юришибди? Бирин оҳакка беланган кийим-боши билан тачкага чўкиб ўтирибди оёқларини осилтириб. Иккинчиси, кунгайда деворга суянган. Заргаров шунисининг овозини таниди. Бу ўша чиноқ Мамат Яҳёев эди. У, одатича, кам гапирар, аҳёнда бир «хинг-минг» деб қўяр эди.

Нима гап? Бу ерда нима қилиб туришибди ўзи? Бошлиқнинг шу ердалигини билишадими-йўқми? Креслода ўтирганча ухлаб аъзойи бадани қақшаб кетган Заргаров, боши ғовлаб, ҳеч қандай қарорга келолмади. Тураверди.

— Қўй, Қултой, бу гапларингни...— деди Мамат ерчизиб. Заргаров унинг ёнгинасида эканини сезиб, дераза ойнасида қорасини кўриб турибди.

— Юрагингга қойилман шунча гапни ичингга сиғдириб юрган!— деди Қултой оёғини силкиб. Яна анча индамай қолишди. Қизғиш қуёшининг заиф нурлари баданларига хуш ёқар эди чоғи. Мамат миждовланиб яна нимадир дея ғўнғиллади.

— Аммамнинг бузоғи экансан!— деди Қултой.

«Бундан бошқа галва йўқми бошингда», деб нари кетмоқчи эди, кейинги сўзини эшитиб, яна тўхтади Заргаров. Қултой давом этди:

— Бераман деса қулига — келтириб қўяр йўлига, дейди. Худонинг ўзи рўпара қилиб турибди-ю...

Бунисининг гапи аниқ эшитилди. Лекин наригисининг нима деб ғўнғиллаганини илғаб бўлмапти. Гап нима ҳақида ўзи? Буларнинг ҳам ўзларига яраша муаммолари бор экан шекилли-да. Мамат яна миждовланди, гази борга ўхшайди-ю. Қултойдан ҳайиққанидан айтолмапти.

— Мен сенинг ўрнингда бўлсам, аллақачон асфалософилни қилардим...— Қултой яна тачкадан оёқларини ликиллатиб гапирди:— Қимлиги билан нима ишим бор? Мен кекни ичимга сиғдириб юролмайман. Қасос кўнглини тинчитади, оғайни.

Заргаров бадани нам тортиб, девор тагидаги скамейкага ўтириб қолди. Шартта олдиларига чиқиб борсамми-

кан? «Мана мен ўша фалончиман», деб? Йўғ-э, нима ҳожати бор улар билан пачакилашишнинг? Бу гапларни тингшаб туришнинг ўзи шаънига номуносиб! Бошқа ташвиши йўқми, обкомдаги гаплардан ҳам боши шишиб ётибди...

Негадир бадани жунжикиб кетяпти. Уйқусизликдан. Уйқу бўлмади. Уст-боши ҳам ёнжимланиб кетибди...

Бунгача ташқарида тўда-тўда маҳбуслар, кейин ишчилар ҳам шовқин-сурон билан трасса томон ишга ўтиб кетишди. Ҳалиги иккисининг ҳам овози ўчди, қўшилиб кетишган бўлса керак. Бу орада моторни вағиллатганча эрталабки тинчликни бузиб Бобош ҳам етиб келди. Заргаров ўзини бир оз тетик сизди. Ҳозир уйга боради, иснади, соқол қириб, ювиниб, иссиқ чой ичгандан кейин ўйлар нима ўй бўлса...

— Кетдик,— деди Бобошни ерга ҳам туширмай.

Лекин тетиклиги зўрма-зўраки эди, Бобош дарров сизди. Бунинг оддий толиқиш эмаслигини ҳам пайқадди Бобош. Шунинг учун уч кундан бери ўйлаб, оғиз жуфтлаб юрган гапларини, ўзининг дардларини айтмади ҳозирча. Бошлиқнинг ичига чўкиб кетган кўзларига, соқоли ўсиб қорайиб турган ёноқларига хавотир билан қаради. Боши оғиб кетяпти, ухлаб қолмаса бўлгани. Машинада мудраса, Бобош ачиниб кетади...

— Сизга хат бор, Мардонқул ака,— деди у бошлиқни бир гап билан алаҳситиш учун.

— Хат?! Қанақа хат?

— Шаҳардан. Келин оймдан бўлса керак, сизнинг фамилиянгиз...

Заргаровнинг ҳорғин юзига қон югурди. Кўзлари йиғлагандагидек ялтиллаб, жонланди:

— Қани, ҳайда-чи, Бебош. Олиб кета қолмабсан-да? Хатни айтаман.

— Кеча келарсиз, деб ўйлаган эдим. Эсипастлик қилиб, эшик тирқишига суқдим у қайтиб ололмадим...

Бобош уни қувонтирадиган гап топганидан хурсанд, эзиб ҳикоя қила кетди. Лекин бу гаплар энди Заргаровнинг қулоғига кирмас эди. Фотима, Фотима... Ахир ёзибди-да! Худди Заргаров ўйлагандек бўлиб чиқди: соғиниш жигаридан ўтиб кетганда ўзи ялиниб келади, демаганмиди! Бир оз қаҳри қаттиқлик қилди-ю, лекин майли. Унинг ўзига шафқат қилишяптими? Фотима ҳо-

зир унинг аҳволини кўрсайди, ичидаги гапларни билсайди...

Йўқ, билмагани ҳам яхши. Кеча уйга кирмагани тузук бўлган экан.

Заргаров сўлғингина жилмайиб қўйди. Бундан оғзи қулоғига етган Бобош олдида хижолат тортиб, ўйга толди: бутун вужудим билан саҳрони севаман, безовта, жанжалли, миқёсли ишларни севаман, деб юрса, бутун вужуди билан атиги шунчаки оддий бир хотинни, Фотимасини севаркан... Зиёни йўқ, ҳаммаси жойида бўлади. Уртоқ Ҳайдаров билан ҳам ҳали гаплашади. Чорасиз иш йўқ.

Қизариб чиққан қуёш юзини аллақандай ғалаёнли, серҳаракат булутлар тўсди. Бирини шаклини тез ўзгартириб, қуёш юзини сал очай деганда бошқа бири, яна ҳам қалин, яна ҳам қўнғироқ тусдагиси келиб, унинг ўрнини эгаллар, саҳронинг поёнсиз саҳнидаги шуъла-соя далғови дилга ҳаяжон солар эди.

Заргаровнинг руҳи енгил тортди. Эрталабки ўйлари, ҳалиги икки ярамаснинг гапи, уни тингшаб тургани, дилидаги ваҳима — бари ҳозир ўзига эриш туюлди. Вужудидан азоблар, уйқу ғафлати тамом аримаган пайт эди шекилли-да, чала тушдек гап...

— Келдик! Сиз энди дам олинг, Мардонқул ака. Мен бир жойга бориб келаман, хўпми?— деди Бобош.

— Ҳў, ўйинқароқ!— Заргаров шўхлик билан унинг елкасига туртди.— Эрталабданоқ қизларни ишдан қўйма,— деди кўз қисиб, ўз ётоғи томон шошаркан.

Йўл-йўлакай чўнтагидан калитларини олди. Омонатгина тахта эшикни очиш билан хат шип этиб ерга тушди. Заргаров уни қўлига олгач, адресига қарамай, қоронғи йўлакда бир зум тўхтаб қолди: Фотимадан эмас, бошқа бировдан бўлиб чиқишидан кўрқар эди.

Йўқ, хат Фотимадан эди. Заргаров уни столга қўйди. Юраги ҳовлиқмади, қайтага ажойиб бир осойиш топди, нега ҳаяжонланиши керак экан, у уйдан, хотинидан хат олди. Одатдаги гап. Оёғи увушганини эслаб, кечадан бери ечилмаган этигини торта бошлади. Уй исиб кетган эди, форточкани очди. Олдин чойни ҳам плитага қўйиб, чойнакнинг ёқимли, синашта вишиллашига қулоқ солиб, бемалол ўтириб хат ўқимоқчи эди, йўқ, сабри чидамади, конвертни олиб йиртди. Дераза ёруғига солиб, пайпоқчан тикка турганча ўқий бошлади.

Хатда одатдаги мурожаат ҳам йўқ, дуон салом ҳам, тўппа-тўғри аллақандай мулоҳазадан бошланган эди: «Турмуш биз ўйлагандан кўра мураккаброқ бўлиб чиқди...» Заргаровнинг аллақаери жимирлаб кетди. Хатни бир ўқидими, икки ўқидими — кўзи тиниб боши айлана бошлади. Ҳалиги тетик хушчақчақликлар сунъий, ирода зўри билан бўлган экан шекилли, ҳаммаси бехосдан йўқ бўлди-қолди. Чиркин ғашлик, асабий ҳорғинлик бирдан яна вужудини чулғаб олди. Заргаров юмшоқ шиппагини қидириб тополмади. Қаравотига келиб ўтирди. Хатни эҳтиёт қилгандан икки қўллаб ушлаган, худди ҳали ўқимаган, яна ўқиса бошқа маъно чиқадигандек эди. Каравот турган жойга ҳали ёруғ тушмаганми ёки кўз олди қоронғилашганми — бу сафар жуда қийналиб зўрға ўқиди, ўқиди-ю, тинкаси қуриб кетди, бошини қўллари орасига олиб, мажолсиз узоқ ўтириб қолди. Фотимани кўз олдига келтиришга уринар, лекин сира келтиролмас, нуқул хатдаги сўзлар қулоғи остида янграб эди: «Турмуш биз ўйлагандан кўра мураккаброқ бўлиб чиқди. Мен сизни ҳеч нарсада айбламайман. Тақдир шу экан шекилли. Бизнинг ҳаётимиз ҳеч қайси жиҳатдан бут бўлмади. Ҳали кеч эмас, уни ўзгартришга менинг ҳали имконим бор. Тушунарсиз. Узоқ ўйлаб, ўтмишни шартта қирқиб ташлашга узил-кесил қарор қилдим. Талоқ ҳаётимни юборинг. Буни ноз-истиғно ёки бошқа у-ўу деб ўйламанг. Лекин нима деб ўйласангиз ўз ишингиз, менинг учун энди бунинг фарқи йўқ. Мен сўраган ҳужжатни кечиктирмай юборинг. Суд учун керак. Илтимос, ўти-наман, талаб қиламан... Кечирасиз, Фотима».

Фақат мана шу охириги «кечирасиз» деган сўздагина Заргаров билган илгариги Фотиманинг жиндак илиғи бор эди. Қолгани ҳаммаси ёт. Ёт! Бегрна! Совуқ, даҳшатли... Бир парча қоғоз ҳам одамнинг вужудини шундай музлатадими? Ё кечаги, эрталабки гаплар ҳаммаси бир бўлиб... Бало-қазо бир-бирини бошлаб келади, деганлари шу экан-да...

Заргаров ёруғлик борлигини унутгандек, қоронғида зўр бериб хатга тикиларди. Наҳотки Фотиманинг ўз қўли? Хатда-ку ўз қўли, лекин умуман, бу ишда бировнинг қўли йўқмикан? «...Менинг ҳали имконим бор. Тушунарсиз». Бундай шафқатсиз худбинлик қаёқдан юқди унга? Йўқ, йўқ, бу Фотима эмас. Нима қилиш керак? Бундай пайтларда нима қилинади?

Заргаров ҳали қаёққа боришини билмаса ҳам, шошиб этикларини кийди. Шарфини бўйнига ўраб, ҳовлига чиқди. Машина ҳам, Бобош ҳам йўқ эди. Кимнидир топиш керак. Кимни? Топса нима дейди? «Хотиним ташлаб кетяпти, ёрдам беринг», дейдими? Бунча аянч...

Лекин у ҳамон елиб борарди. Бобошнинг ётоғига қараб кетаётганини ўзи ҳам энди фаҳмлади. Ҳа, шаҳарга тушиши керак, Фотимани кўриши, гаплашиши керак. Шу бугуноқ! Ҳозир!

Лекин ётоқлар ҳувиллаб ётарди. Заргаровнинг ҳовлиқиб тақиллатишига четан остида ётган каттакон теват эрнинигина иккита ҳуриб қўйди, «Ҳамма ншда, сен нима қилиб юрибсан?» дегандек.

Ҳақиқатан, у нима қилиб юрибди? Бориши керак, кўриши, гаплашиши, тушунтириши, ялниниши... керак. Ялниниши? Заргаров тўхтаб қолди. Нега? Нега ялниниши керак? Гаплашишга муҳтож бўлса, аввал ўзи бир оғиз маслаҳат солса бўлмасмиди, қиз бола эмас. «Узоқ ўйлаб, узил-кесил қарорга келдим» дебди. Энди Заргаров унга тушунтирадими? Еки алдаб-авраб ниятидан қайтарадими? Суймаганга бориб суйкаладими?..

Заргаров гандираклаб орқасига қайтди. Калласида ҳеч нарса йўқдек, кўкси ҳам, бутун вужуди гўё бўмбўш. Қасридир қаттиқ зирқиради. Кеча тушдан бери туз татиغان эмас, кўкрагининг пастиди нимадир узилиб тушгандай пастга тортар эди.

Эшикни ёпишга ҳам мажоли келмай, ўзини каравотга ташлади.

— Бормайман!.. Бормайман!..— деб икки марта такорлади-ю, ҳушсиз уйқу чангалига тушди.

9

Заргаров одатдагидек ншга боради-ю, уйқусираб ўтириб ё тентираб юриб, қайтиб келади. Гоҳо жуда барвақт қайтади, гоҳо жуда кеч. Қурилишда нималар бўлаётганидан беҳабар, қўли ншга бормайди, кунлари қандайдир туман ичида ўтаётгандек. Кечалари уйқуми, босинқирашми, аллақаёқдаги чувалган ҳазин ўйлар қийнайди уни, бу ўйлар орасида эса ҳар сафар Фотима қалқиб чиқади-да, рўпарасида туриб олади. Заргаров тонгга яқин сал тўлғаниб тинганда унинг тиниқ, қорача бадаинини кўкси билан сезади-да, совуқ терга ботиб ўрнидан

туриб кетади. Бориб, остоидаги пақирдан совуқ сув ичади...

«Дунёда энг ёмон кўрган одамим!»— дейди ҳамон хотинини кўз ўнгига кўриб. Лекин шу ондаёқ кўнглининг қаеридандир акси садо келади: «Дунёда энг яхши кўрган одамим...»

Касалликдаги босинқирашга ўхшаган бу хаёллар гоҳо бирдан кўтарилиб, кундалик тирикчиликнинг оддий бир юмуши тиниқ эсга келади. Эртами-индинми Фотимага барибир сўраган ҳужжатини юбориши керак, пайсалга сололмайди-ку? Юбормасдан, батафсил бир хат ёзиб кўрсачи? Бутун қалбини, бутун ўйларини тўкиб солса! Йўқ, раҳм-шафқат уйғотиш ёки Фотимани фикридан қайтариш мақсадида эмас, қийналган юракни бир оз бўшатиш учун. Ушанда зора эркинроқ бир нафас олиб одам қатори оёққа турса. Бу азоб юкини қачонгача кўтариб юради?

Заргаров шундай бир хат ёзадиган бўлди. Шошмасдан, ҳеч нарсани яширмасдан, бутун ўйлаганларини, бутун дарду хаёлини батафсил ёзади, майли бир неча кун тер тўкса ҳам.

У хатни бир неча кунгача бошлаб олмай юрди. Кечалари ёзганини кундузи йиртиб ташлар, кечқурун ишдан келганида эрталаб ёзиб кетган варағи столда стимчадай мунғайиб ётган бўлар эди, у эсингдами, бу ёдингдами...

Йўқ, бу чучмал гаплар кетмайди. У хатни шунчаки кўнгилчанлик учун ёзаётгани йўқ.

Лекин бу ёзилмаган хат унга яна бир азоб бўлди. Нима деб ёзса ҳам кўнгли тўлмас, ҳеч қандай сўз тўғри келмас эди. Чунки ҳали у нимага бундай аҳвол юз берганини ўзи билмасди. Ўзика билмаса, Фотимага нима деб ёзади?

Шу ҳафталарда Заргаровнинг авзойидан огоҳ бўлиб юрган Дмитрий Казимирович бир куни тонг бўзармай, унинг уйига кириб келди. Заргаров қоронғида бурканиб ётар эди. Дмитрий Казимирович атайлаб этигини гурсурсурсураб, томоқ қириб кирди. Лекин уй эгаси уйғоқ эди. Меҳмон дераза пардаларини тортиб, унинг киртайган кўзларини, соқол босган заҳил юзини кўрди.

— Нима, тобинг қочдимми?

— Йўқ, соппа-соғман,— деди Заргаров жонҳолатда ўрнидан тураркан,— қурилишда нима гап?

— Соппа-соғ эканлигингни кўриб турибман, гапни

чалғитма,— деди Губанов кулдон тўла сигарет қолдиқларини деразадан улоқтириб.— Қурилишда иш илгаригича, обкомда нималар қилиб келганингни ҳали ҳеч ким билмайди.

— Дмитрий Қазимирович, мен...

— Ҳозир гап бунда эмас,— деб унинг сўзини бўлди Губанов.— Қани, ўрнингдан тур, начальник ҳам шунақа бўладими, ювин, таран. Мария Власовна қуймоққа чақирди.

Партия ташкилотчиси обкомдаги кўнгилсиз гапларни батафсил эшитган, лекин Заргаровнинг кўнглидаги тубсиз зимистоннинг ҳамма пастқам бурчакларини билмас эди. Шунинг учун унинг ранги рўйини кўриб ҳайрон бўлди. Заргаров эса бу аҳволини яширишга уриниб, ювинди, қиринди-да, пиёда йўлга тушганларида имкони борича ҳазиломуз иборалар билан Фотиманинг «илтмоси»ни, кейин унга ўзининг муносабатини сўзлаб берди. Губанов унинг «ҳазил» сўзлари ўзига арзонга тушмаётганини, ич-ичини таталаб чиқаётганини сизди, бир нима деёлмай қолди. Шу-шу уйига етгунча бир оғиз сўз тополмади.

Мария Власовна уларнинг келишидан беҳабар, ҳозиргина Бобош билан Алексейни қуймоқ билан сийлаб жўнатган эди, «Қайнанаси севган йигит экансизлар» деб, яна жизиллатиб товага мой солди. Бир зумда ликочаларни тўлатиб иссиқ қуймоқ келтирди, чой қўйди, столни гир айланиб, сергаплик билан қистаб сийлади.— Шунда ҳам эркакларнинг гапи қовушмаганини кўриб, «ишга кетяпман»га тушди. У ертўлама-ертўла юриб, ёшлардан ўқилган китобларни йиғиб, аллақайси вагонда кутубхона очган, ҳар куни эрта туриб «ишга» жўнар, кечгача ўша ерда қолиб кетар эди.

Мария Власовна чиқиб кетгач, уй ичи анчагина жимжит бўлиб қолди.

— Ҳҳаа...— деди Дмитрий Қазимирович кўксини бўшатиб.

Анчадан бери ичига иссиқ кирмаган Заргаров мойли қуймоқдан кейин бўшашиб, бошини кафтларига олиб ўтирар эди.

Шафқатсизсан ўзингга, Мардонқул, ҳаётинг ўта шиддатли...— деди Губанов анчадан кейин.— Бунга ҳар қандай хотин ҳам чидайвермайди.

Аммо менинг ҳам ардоқли ҳисларим, эзгу ўйларим

бор эди. Барини йўл-йўлакай оёқ ости қилди...— Заргаров бош кўтармай гапирди.— Гап балки чидамда ёки менинг дайдилигимда ҳам эмасдир. Эҳтимол, орада муҳаббатнинг ўзи бўлмагандир. Айрилиқ, ахир, ишқни пиштади, дейдилар. Бизнинг ҳижронларимиз эса уни со-вутибди... Ойлаб, йиллаб бир-биримиздан узоқда яшаш балки ҳижрон эмас, совуқликнинг ўзи бўлганмикин... Ундай десам, мен уни доим соғинардим, кўмсардим. Ҳозир ҳам... Шу кунларда ўзим ҳам тушунмайман, ҳеч қачон бундай аҳволга тушган эмасдим. У-чи, кўксида қиттак қўр қолган бўлса шу ишни қилармиди?

Дмитрий Казимирович, темирдек бақувват, ғайрату журъати битмастуганмас деб ўйлаб юрган бу одамига биринчи марта чинакамига раҳми келди. Бошида шунча ғалва, зиммасида бир дунё юк, бир дунё ғам, масъулият кўтариб келаётган одамни илон чаққандек бўлибди. Қанақа ғаламис экан бу хотин...

У оғриқни ўз кўксида сезгандай ўрнидан туриб кетди.

— Ешлик чоғи, гул фаслида севмоқ-севишмоқ осон,— деди у тор уйда асабий юриб,— эпласанг, сен мени мана энди сев! Ешлик кучларимиз, ҳусну тароватимни дашту саҳроларда қолдирганимда, бор-йўғимни одамларга бериб бўлганимда сева бил!

Унинг қадамидан пол ғирчиллаб, орага чўккан жимлик яна ҳам нуқулай, бесабр кайфият касб этар эди. Губанов ўзи ҳам ўйлаб қолди: «Кимга дўқ қиляпман? Уларнинг нозик ишларига суқулаётган бўлмай тағин?»

Лекин, қараса, Заргаров бошини тутиб олибди. Кўзларида маъноли ифода. У энди қандайдир чалкаш, маъжум руҳий қийноқлардан қутулгандек, тиниқ ўй сура бошлаган эди.

— Дарвоқе, яхши кўришнинг ўзигина кифоя қилмайди шекилли...— деди у.

— Гап шунда-да,— қувватлади Дмитрий Казимирович,— одамлар борки, бир умр бир-бирларини яхши кўрадилар. Севгиларини қийнчиликлардан, синовлардан авайлаб-ардоқлаб, четлаб олиб ўтиб, беташвиш, фароғатда кун кечирадилар. Сен бўлсанг ўшандай тутаб-биқсиб яшай олмайсан. Сенга ўхшаганлар учун севганга яраша унда ёниб кул бўлган маъқул.

— Унчалик эмасдир, ошириб юбордингиз,— деди Заргаров совуқ чой ҳўплаб.— Лекин Фотима билан биз ҳаёт ҳақида ҳам, муҳаббат ҳақида ҳам, бошқа кўп нар-

салар ҳақида ҳам ҳар хил ўйлайдиган кишилар бўлиб чиқдик, бу рост. Уша хатини олганимдан бери бир воқеа ҳаёлимдан кетмайди. Биласизми, менинг «водопроводчи»лик тажрибамда... хотиним мени «водопроводчи», дер эди,— ерга қараб маъюс кулди Заргаров,— менинг тажрибамда бир ҳодиса бўлган. Саҳрода биринчи марта газ қувури ётқизганимизда узоқ участкада жуда катта авария юз берди. Ҳар замонда қувурлар уланган ердан ўт чиқиб, трассани аланга қоплар эди. Ҳамма ҳайрон, сабабини сира тополмаймиз. Ўт олавергач, бориб-бориб осмонга ўрлаган катта ёнғинга айланди. Одамлар ҳаёти учун хавfli бўлиб қолди. Бир неча ой овора бўлиб, компрессорларда газни зўрға тортдик, олов ўчди. Ўчди-ю, яна ёнмаслигига ишончимиз йўқ. Кейин, мутахассисларнинг аниқлашича, ҳалокатнинг сабаби нима экан денг? Участкада кимнингдир бепарволиги билан диаметри икки хил қувурлар пайвандлаб кетилаверган экан. Бирини кенгроқ, бирини торроқ... Фотима билан бизнинг авариямиз ҳам шунга ўхшамайдими?

Бу ўхшатиш Губановга жуда маъқул тушди. Жуда нашъа қилганидан пиқиллаб кулди, Заргаровнинг елкасига туртиб қўйди:

— «Водопроводчи!» Жуда топдинг лекин!— деди завқ билан.— Сизлар ҳақиқатан ҳам икки хил калибрдаги одамларсиз. Ҳалокатнинг сабаби ҳам шу миқёсларингизда.

— Калибр... миқёс...— деди Заргаров ҳам ҳорғин жилмайиб.— Мен сизни бирор маслаҳат берарсиз десам...

— Маслаҳат... Одам қаридими — демак, насихатгўйликдан бошқага ярамайди. Сизларнинг тушунчаларингиз шунақа. Майли, сен айтгандай бўлсин, мана сенга бирдан-бир маслаҳат: ҳозироқ бориб ётасан. Рангинг заъфарон, қандайдир бир дарднинг нуқси уриб қолибди.

Заргаров чиндан ҳам эти увушиб, зўрға ўтирган эди.

— Қари билганини пари билмас,— деди «қарилик» мавзуида ўчакишиб.— Ҳозир ётаман. Лекин шу ерда, сизникида. Майлими?

Губанов унинг кўзларидаги хаста бир йилтиллашни янада яхшироқ пайқаб, унга шу ернинг ўзидаёқ жой тақлиф қилиш эсига келмаганига ўқинди: ахир унга ҳозир илқ хонаки бир вазият керак, суҳбатдош керак...

Заргаров печка орқасидаги ўзи яхши кўрган жойга кириб чўзилди.

— Сизга раҳмат, Дмитрий Қазимирович, ичимга чироқ ёқса ёришмаётган эди, сиз билан гаплашиб анча енгил тортдим.

— Бас, дамингни ол.

Шундай дедию ўзи чиқиб кетолмади, уни қандайдир чала-ярим ўйлар чирмаб олаётгандек эди. Самоварнинг патнисга тушган чўғидан тамаки тутатди. Бирдан хумори тутгандек, узун-узун, мириқиб тортиб анча ўтирди. Кейин остонага бориб-кела бошлади.

— Мардон...— деди анчадан кейин, сени,— ухлаяпсанми?

— Сиз унда пахса лой тепяпсизу, уйқу келармиди...— деб ҳазиллашди Заргаров. Аслида уйқу уни печакундан бери тамом тарк этган эди.

— Менга қара, нима дейсан, ўша кунни обкомда бўлган воқеанинг ҳам сабаби ўша эмасмикан?

— Нима «ўша?»— бир нимадан кўрққандек дарҳол сўради Заргаров.

— Ўша... калибр, миқёс.

— У катта гап. Ҳазиллашманг. Нима деганингиз?

— Ҳазилнинг нимаси! Калибр масаласи ҳам жуда катта гап, мен сенга айтсам.— Дмитрий Қазимирович печканинг бу томонида ўтирар, суҳбатдошининг ҳам бу гандан ҳушёр тортиб каравотга ўтириб олганини кўрмас эди.— Сен, ётавер, дамингни ол. Менинг жаврашларимга эътибор қилма.

— Гапиравернинг.

— Ҳалитдан бери шу гап калламдан чиқмайди. Сенинг сарфони территориял комплекс усулда ўзлаштириш, ҳозир тўққиз министриликнинг тўққиз томонга тортиши, турли гавкаларга бўйсунадиган субподрядчиларнинг жонга теккани ҳақидаги гапларнинг авваллари менга ҳам эриш туялган эди. Буни ё ҳовлиққанидан, ёки асабийлигидан гапиряпти, деб ўйлардим. Энди тушунидимки, ҳақиқатан ҳам иш бу тариқа давом этиши мумкин эмас. Ана шу катта мураккаб территориял ишлаб чиқариш комплекси бир жойдан туриб бошқарилиши керак. Замона талаби шу. Бу амалга ошса, биз директив муддатни камида икки йилга қисқартира оламиз. Буни қатъийроқ қилиб, юқорироқ идоралар олдига қўйиш керак. Мен коллективда юриб, узил-кесил қарорга келдим.

Заргаров негадир индамай қолди. Йўқ, у уйқуга кетган бўлиши мумкин эмас.

— Заргаров, эшитяпсанми?

— Бу гапларни печканинг орқасида ўтириб гапириш осон,— деди секин Заргаров,— сиз буни бюрода гапиринг эди.

— Биласанми, сен бюродан хафа бўлмаслигинг керак. Улар ҳам ҳар йили саҳро ўзлаштириб юрган одамлар эмас. Область қадимдан пахтакорлик ўлкаси. Анъаналар ҳар ишда ҳам дарров ўз бийлигинга қўйиб беравермайди. Сенинг гапларинг уларга томдан тараша тушгангандек кўринган бўлиши мумкин.

— Мен ҳеч нима деёлганим йўқ.

— Ана, кўрдингми, бу ҳам бор. Бунинг устига... каллибр. Биласанми, Сангиновлар ишчан одам, лекин каллибри бўлак. Ҳар кимнинг ўз объекти, ўз плани, ўз масъулияти. Ахир ҳамма вақт шундай бўлиб келган: бу ерда биров қудуқ ковлайди, биров мол боқади, биров канал қазийди... Ҳозиргидек миқёс ҳеч қачон бўлган эмас. Бутун саҳро миқёсида ҳали ҳеч ким ўйлаган эмас. Ҳатто Ҳайдаров ҳам. Унинг областида одатдаги ишлар ҳам бошидан ошиб ётибди...

— Тўхтаг энди, Дмитрий Қазимирович, жуда гапга тушиб кетдингиз,— Заргаров печь ортидан чиқиб, унинг ёнига, скамейкага келиб ўтирди.— Нима демоқчисиз?

— Энди орқага қайтиш мумкин эмас, демоқчиман.

— Мен қаттиқ огоҳлантириш олдим-а? Уни нима қиламан? Қалибрим катта, деб обкомга қарши бораманми?

— Энди орқага қайтиб бўлмайди,— деб яна такрорлади Губанов.— Участкаларда, трассада сенга орқа қилиб катта машмашалар тайёрланыпти. Муддатни қисқартириш масласини барибир қўямиз.

— Бу бошқа гап-ку ахир.

— Йўқ, бошқа гап эмас, ўша гап: саҳрода бегона ташкилот йўқ. Асосий ишлар, айниқса йирик коммуникациялар биргаликда бажарилиши керак. Мен мутахассислар билан ҳисобладим: Сангинов ҳеч қандай шикастсиз бизга олти ой бериши мумкин. Сайрамов — тўрт ой, ЛЭПнинг янги лойиҳаси — яна тўрт ой... Бизнинг даврда бундай резервларни қўлдан чиқариш нодонлик бўларди. Барини жамғариб келаверсак, камида икки йил чўнтагимизда! Бутун бир комбинат осмондан туш-

гандай, давлатга текин ҳады қилинади. Ҳаммаси фақат бошқаришни такомиллаштириш ҳисобига! Территориал яқин объектларнинг кенг миқёсдаги ўзаро кооперацияси ҳисобига!

— Бу нутқни бир-икки жойда машқ қилдингиз дейман-да?

— Бўлди, униси ҳам бўлмади эмас.

— Уйқуни қочирдингиз.

— Қочадиган уйқу бўлсайкан сенда.

— Бу гаплар менинг уйқумни энди ўғирлаётгани йўқ.

Булар одамни жинни қиладиган гаплар. Лекин айтишга осон. Тушунадиган, тушунгандан кейин кўнадиган одамни топинг сиз. Сангинов икки диаметрли қувурини қучоқлаб дод солади. ГФРдан олиб келган эмиш! Бу фикр-ни мендан бошқа одам кўтариши керак экан. Мени манфаатдор шахс деб билишяпти.

— Чап бермоқчимисан? Фикр биздан — мана олинглар! Шунақами? Фикрни мен ҳам айтаман, букчайиб қолганим билан. Сен уни амалга ошир! Ушанда замонавий одам бўласан. Калибр!

— Отимни «калибр» қўясиз шекилли?

— Сенинг калибринг ҳақиқатан ҳам катта. Сен одатдаги андозаларга сиғмайсан. Ҳеч қайси жиҳатдан. Ҳатто, мана... муҳаббатда ҳам.

Губанов яхши кўрган бу одамни мақтайман деб унинг ярасига тегиб кетганини билмай қолди. Дарров гапни бошқа ёққа буришга шошди.

— Бюронинг огоҳлантириши масаласига келсак, гап бундай,— деди ер чизиб,— бу сени ташвишлантирмасин...

— Виговор берса ҳам олавер, денг?

— Йўқ, ундай эмас. Мен сенга бошимдан ўтган бир воқеани айтиб берай.— Дмитрий Қазимирович оташкуррак билан печкадан чўғ олиб самоварнинг ўтхонасига ташлади. Самовар ҳам дарҳол «уйғониб», куйлашга тушди. Губанов ўзига қадрдон шу «куй» жўрлигида хотирлай бошлади:— У кезларда ёш бетончи эдим. Фабрикани қуришга қуриб бўлдигу энди уни қўриқлашнинг ўзи бир азоб эди: босмачилар ҳафтада икки-уч хуруж қиларди. Ўзимиз бетон қорамизу елкамизда бешотар. Бир куни кўприкни бузиб, фабрикани рудадан ажратиб кетишди. Отишмадан кейин қарасак, директоримиз катта йўлда ўлиб ётибди. Чопиб кетибди газандалар. Яхши

бир мордва йигит эди бечора. Тожикчани худди тоғдан тушган маҷхойидек гапирарди... Нима бало бўлди-ю, одам қуриб кетган эканми ўша йиллари, шовқин-суронли узоқ бир мажлисда мени вақтинча директор қилиб кўтаришди. «Пастдан юқори» деган гаплар бўларди у пайтларда. Хўш... энди нима қилиш керак. Фабрика тақа-тақ тўхтаган. Халқ оч, Кайфият расво... Аввал кўприкни тиклаш керак. Бунинг учун бўлса, ишчининг қоринини тўйғазиш зарур. Бир қитмироқ ўртоғим бор эди. Ҳоруи Рашид деган. Ўзининг оти шунақами, лақабимиди — ҳалигача билмайман. Ушанинг ўргатган ҳийласи билан округга бориб ўн етти қоп ун олдик. Рухсатсиз. Уч аравага ортиб келдик, оғзимиз қулоғимизда, оқибати билан ишимиз йўқ... Бир ой ўтар-ўтмас начироднинг арзи билан менга ҳайфсан бериб ишдан олишди. Аввал сенга ўхшаб бошимни чангаллаб уйда ўтирдим. Садқан саримга дедик, кейин, ишдан олишса олишибди-да, ўзим ҳам «вақтинча» эдим ахир, дедим. Ора йўлда кўприк тузалиб, руда келди, фабрика юришиб кетди. Ҳайфсан ёнга қолди... Мана шунақа, чойингни ич.

Заргаров кулиб чой ҳўплади. Унинг юзига ранг кирган, эрталабқидан анча тетик бўлиб қолган эди.

— Нимага илжаясан?

Ҳозирги нарх-наво билан олганда кўприк қимматроқ тушибди албатта,— деди Заргаров.— Биласизки, бизники кўприк эмас, шунинг учун мен ишдан олишларидан ҳам қўрқмайман. Ҳатто агар... агар бизнинг ўша ўйларимиз амалга ошадиган бўлса, ҳар нарсага тайёрман... Ўзингизга маълум, биз мансабдагина эмас, дунёнинг ўзида ҳам «вақтинча»миз,— деб кулди Заргаров. Дмитрий Қазимирович унинг кўзларида илгариги чақнаш пайдо бўлганидан хурсанд эди. Улар кулиб тикилишиб турдилар.

— Ҳа, умрнинг ҳам паккау марраси бор...— деди чол ўйчан.

Мардонқул унинг кўнглини кўтармоқчи бўлди.

— Бахтимга сиз борсиз, Дмитрий Қазимирович,— деди у сидқидилдан, аста.— Сиз иккиланиш нима эканини билмайсиз. Менимча, сиз янглишишни ҳам билмайсиз.

— Бекор айтибсан... Лекин ҳозир гап сенинг ҳақингда. Тадбирли, журъатли бўлиш яхши, лекин эҳтиёт ҳам шарт. Раҳбар бўлишнинг қийинлиги шундаки, унинг айтгани бажарилади.

Заргаров кейинги ҳафтада идорасига биринчи марта ишчан қиёфада, дадил елиб кириб келди. Қабулхонада одамлар кутарди. Илгари пайқамас эканми, у одамларга шу қадар зарур, иш ҳам шу қадар кўп эканки, тушликни ҳам тамом унутди. Идорада аини танаффус бошланганда эшик очилиб, катта кўзойнакли, ориқ йиғит жингалак сочли бошини суқди.

— Кел, кел, Эйнштейн! — деди Заргаров. Бошлиқ бу «беш минути кам инженер»ни эшитиб-кўриб юрарди-ю, бу унинг ўз фамилияси эмас, шўх дўстлари кулиб айтadиган лақаб эканидан беҳабар эди. Лекин Вайнштейн хафа бўлмади, у бунақа ҳазиллардан хафа бўлишни йиғиштириб қўйган. Эски тор шимини қоқиб яқинроқ келди. Кўзойнагининг қалин шишалари орқали нйманнброқ қараб турди.

— Хизмат, Эйнштейн? Ишлар қалай, ўқияпсанми?

— Уқияпман, Мардонқул Заргарович, Мария Власовна қўймади.

— Мария Власовна?

— Ҳа, у киши ҳар биримизнинг кори-боримиздан бохабар. Қаёқдан билади — тушунмаймиз. «Тайёрлан, ёзда бориб сиртқида имтиҳон берасан», дейди. Хўп, дедим... — Вайнштейн қўлидаги беретини гижимлар, гап туппа-тузук бошланиб кетган бўлса ҳам, мақсадга кўчолмай қийналаётгани сезилиб турар эди. — Лекин мен бошқа гап билан келган эдим, Мардонқул Заргарович.

— Хўш?

— Бир фикр туғилди... — «р» ҳарфларини чала айтиб, чайналди Вайнштейн. — Бетон хўжалигининг Тўрғай участкасида ҳисобдан янқариб юборилиши керак бўлган бир бузуқ кран турибди.

— Тўрғайда? Ҳа, ҳа, кўрганман.

— Уч ойдан бери қаровеиз ётибди, Мардонқул ака, Минора кран.

— Хўш?

— Ушани бизга берсангиз.

— Кимга?

— Бизга-да, комсомолга.

Заргаровнинг эинди эсига тушди: Эйнштейннинг комсомол комитетига секретарь қилиб сайланганини Губанов айтган эди. Лекин иш ўрнига қаёқдаги гапни кўтариб юрибди-ку бу жингалак бош.

— Бузуқ кранни нима қиласизлар?
— Бир фикр бор. Ҳозирча назарий, лекин...
— Янги «нисбийлик назарияси»ми?— деб кулди бошлиқ.

— Телевизор минораси қурамиз, ўртоқ Заргаров.
— Телевизор?
— Ҳа. Ҳеч бўлмаса, бешта қочоқни ушлаб қоламиз-ку.

Заргаровнинг пешанаси тиришиб, ўсиқ қошлари бирлашиб кетди.

— Бу мумкинми?

— Мумкин, мумкин.— деди ҳовлиқиб Вайнштейн,— менда бунинг схемалари, шу ҳақдаги ҳамма китоблар бор. Ўзимиз қиламиз, ишдан бўш вақтларимизда.

— Ҳа-а..— дея ўйлаб қолди Заргаров; бўладими-ўқми — у ҳали буни билмас, ишонмасди, бу йигитчадан сўрашга ҳам бўйни ёр бермас эди. Болалик ўйини эмасмикан? Бунга бош қўшса-ю, кейин латифа бўлиб юрса..

— Мен нима қилишим керак?

— Битта қоғоз ёзиб берсангиз бас.

— Оғзаки рухсат берсам етмайдими?

— У ерда СМУнинг бир чўтир прораби бор экан, жуда тўнг, бермайди.

Заргаров қоғоз ёзиб берди-да, боладек қувонган Вайнштейннинг орқасидан қараб қоларкан, унинг гапи эсига тушди :«Ҳеч бўлмаса бешта қочоқни ушлаб қоламиз-ку!» Эси жойидага ўхшайди, қўзғаб юрган иши галатироқ бўлса ҳам.

— Ёрдам керак бўлса, менга айтинглар!— деб қичқирди деразадан. «Эйнштейн» шаталоқ отиб югурар эди, эшитмади.

Бу студентнинг қўзғаб юрган иши Заргаровнинг кўнглини кўтариб юборди. Кечаги руҳий зилзилалар сира бўлмагандек, иши илгаригича яна бошланиб кетган эди. «Чала инженер»дан кейин чиройли эрини етаклаб Гита кириб келди.

— Киравер, киравер, Геночка,— деб қистарди эрини, синашта уйга тақлиф қилаётгандек. Лабини қимтиб, оққуш сузишидек юриш қилди. Ипакдек майин сариқ сочлари елкасига таралган, эри келгандан бери бир оз тўлишиб, яна ҳам очилиб кетган эди. Эри ҳам, янги спорт костюмида, озода кийинган, қошлари ҳам терил-

ганми, хуллас, кўҳликкина йигит, итоатчан кулимсираб турарди.

— Бизга жавоб беришмаяпти, ўртоқ Заргаров, сизга келмас эдигу кечирасиз...— деди Гита бармоқларини ўйнаб.

— Жавоб?

— Ҳа, биз шаҳарга кетамиз, ушлаб туришга нима ҳақлари бор? Бир оғиз айтиб қўйсангиз уларга...

— Нега ахир, нима сабабдан кетяпсизлар?— Заргаров ҳайрон бўлиб тикилди бу икки чиройли, ёш одамга. Уларнинг чучмалроқ муносабатлари ғашига тега бошлади.

— Биз шундай қарорга келдик,— иккаласи учун фақат Гита гапирарди.— Кўп қийинчиликлар билан қовушдик. оила қурдик, б-боламиз бор... Сал бундай, одам қатори, шаҳарда ҳам турмоқчимиз Шундай қарорга келдик. Тўғрими, Геночка?

Эри кулимсираганча бош ирғади.

— Нима иш қиласиз?

— Сувоқчиман. Геночка кран машинисти, кунимиз ўтади.

— Шундай қарорга келдик, денг? Бу инсофдан эмас-ку?!

— Нима деяпсиз, ўртоқ Заргаров? Инсофсиз бўлиб нима қилибмиз?

— Бошқалар кунни ўтмаганидан келибдими қурлишга?

— Бошқалар билан нима ишимиз бо-ор?

Заргаров ўзини босиб олиш учун у ёқдан-бу ёққа юриб, Геннадийдан сўради:

— Сиз ҳам шундай деб ўйлайсизми?

— Мен... мен, нафсиламрини айтганда, Мардонқул Заргарович, Гитанинг олдида гуноҳкорман. Тўрт йил оталик бурчимни унутиб, қаёқларда дайдиб юрдим. У ёлғизликда қийналиб, ўғлимизни боқиб катта қилибди. Бош эгиб келганимда гуноҳимдан кечиб, очиқ чеҳра билан кутиб олди. Бир-биримизни яхши кўрамыз. Ҳеч бўлмаса энди яхшироқ яшайлик, ўзимизга шарт-шароит яратайлик, дейди, тўғри айтади...

«Э, хотинчалиш бўлмай ўл, эсизгина бўй-баст... Бир-бирини яхши кўрармиш. Нега? Яхшироқ яшайлик, ўзимизга шароит яратайлик эмиш. Нега? Буларни нима деб тушунишар экан? Буларнинг бир мазмунини бўлиши керак

ахир. Умуман, умрда, яшашда бир мақсад, бир мундарижа бўлмаса, «яхши яшаш» нимаси? Йигит чоғингда шуни ўйламанг, қачон ўйлайсан, ландовур?»

Заргаров стол орқасида анчагача юриб қолди. Эр-хотин ҳам нима тўғридадир им қоқишиб олдилар. Лекин шу вақт Заргаровни қатъий овози янгради:

— Сизларнинг қурилишдан кетишларинг учун ҳеч қандай сабаб йўқ.— Бошлиқ кўзлари бақрайган аёлга мурожаат қилди:— Сиз айтган «сабаб» билан рухсат берадиган бўлсак, бу ерда ҳеч ким қолмаслиги керак...

Заргаров уларнинг илтимосини рад қилиб чиқариб юборди-ю, кўнгли хира тортганича қолди. Кечаги, ўтган кунги ғашликлар яна қайтиб келгандек эди. Бу сингари «яхши яшаш» учунгина яшайдиганлар озмунчами?! Бошқа жойда бўлса: «Тўрт томонинг қибла, торт аравангни», деб жўнатаверар эди-ю, лекин бу ерда... Бу ерда меҳнат оғир, шароит оғир бўлгани учун ҳам одам қадри баланд. Аслида, одам қадри ўзи фақат меҳнат билан. Булар бўлса нимани қидириб юрибди, бу кўркем йигит ўша дайдилик йилларида ҳам керак нарсани қидирмаганга ўхшайди..

Бу ўйлар Заргаровга уйда ҳам Фотимага ёзаётган хатини давом эттиришга анчагача халал берди. Хатни умуман ўша куни Губанов билан бўлган суҳбат таъсирида қайта бошлаган эди. Бугун келиб унинг кўп жойини яна ўчирди. Давом эттиришга уринди, бўлмади. Худди ўтмишига хат ёзаётганга ўхшарди. Ўтмиш? Наҳотки Фотима энди ўтмиш? Ўтмиш нима ўзи? Ундан бамайлихотиргина воз кечиб бўладими? Ўтмишни унутсанг, қасос олади, дейдилар. У бир куни аламли пушаймон қиёфасида рўнарасидан чиқиб ёқасидан тутса-чи?..

Шу пайт эшик қоқилди. Ким экан бемаҳалда бундай қаттиқ асабий тақиллатган? Деразада қора тун, совуқ ёмғир севалар, шарпа ҳам кўринмас эди. Заргаров ҳеч қачон эшикни ичкаридан беркитмади. Саҳронинг хўжайини эшикни тамбалаб ўтирса уят.

— Кириг, эшик очиқ,— деди у.

Остонада Гита пайдо бўлди. Яна Гита. Бу сафар у чиройли кўринмади, қизарган кўзлари олазарак, бошидаги эски тивит рўмол шалаббо, йиғламоқдан бери бўлиб, ялина бошлади:

— Мардонқул Заргарович, бизга жавоб беринг, ўти-
наман...

Кўриниб турибдики, одамлардан, балки эридан ҳам яширин келган. Шундай ҳавода, ярим кеча демай... Нима гап ўзи? Ҳалигина қатъий ҳал бўлган ўша гапни яна кўтариб нима қилиб юрибди? Бу ерда бир сир борга ўхшайди. Заргаров нима қилишини билмай қолди. Тунда бу ёлғиз хотинни ўтиришга таклиф қилса — ноқулай, таклиф қилмаса — остонада қалтираб, кўзлари билан ёлвориб турибди.

— Гита, мен тушунмадим. Сиз билан бафуржа гап-лашишимиз керак шекилли. Утиринг, шолингиз нам, дийдираб қолибсиз.

Гита итоатчанлик билан шолни қозикқа илди-да, темир печкага яқин курсига келиб ўтирди. Қандай давлат бу аёлнинг сочлари! Унинг бутун жозибаси шунда экан, рўмолини бошидан олди-ю, аёллик жамоли ярқ этиб очилди-кетди.

— Мана энди гапиринг,— деди Заргаров кўзини четга олиб.

— Бизга жавоб беринг, боламиз катта бўлади, бу ерда мактаб йўқ.

— Уғлингиз нечада?

— Учда.

— О, у катта бўлгунча бу ерда мактабгина эмас, стадионлар, яхмалаклар, пионер саройлари бўлади...

Гита ўздан-ўзи пиқиллаб йиғлаб юборди. Заргаров бирдан пайқадикки, бу хотиннинг бу ердан сира кетгиси йўқ. Кетгиси йўғу нимадир мажбур этипти.

— Сиз мендан бир нимани яширяпсиз, Гита,— деди Заргаров самимий жилмайиб.

— Нимани?— қўрқиб сўради жувон.

— Кетмоқчисизу бунинг асил сабабини яширяпсиз. Бу ҳолда мен сизга қандай қилиб жавоб бера оламан?

— Айтаман... сабабини,— деди-ю, яна йиғлай бошлади Гита. Заргаров ноқулай аҳволда эди: йиғламанг, деб бошини силаб бўлмаса бу сулувнинг. Боринг, эртага келарсиз, деб чиқариб юборолмаса!

— Айтаман... Эримга айтмагани сизга айтаман,— деди Гита пиқиллаб йиғларкан.— Эрик, ўғлим... Геннадийдан эмас. Мана, юзимни йиртиб, сиримни сизга ишондим.

— Эрик... Эрик денг? Чиройли от топибсиз,— деди

Заргаров бу хувон учун оғир бўлган вазиятни юмшатишга уриниб. Лекин бехосдан қўпол савол бериб қўйди:— Бўлмаса, ким отаси?

— У... у менинг ҳаётимда мутлақо тасодифий одам. У — йўқ, десам бўлади. Геннадий бутунлай ташлаб кетди деб ўйлаган эдим. Топиб келди.

— Бор гапни очиқ айтсангиз бўлмасмиди?

— Келди-ю, болага ёпишди.

— Шундай бўлса ҳам...

— Мен уни яхши кўраман. Эрик ҳам.

— Орада ҳамма нарса очиқ-ойдин бўлса, яна ҳам яхши эмасми?

— Йўқ! Йўқ! Йўқ!— йиғламсираб шивирлади Гита.— У яна кетади, мен ўзимни ўзим ўлдириб қўяман!

Мана ёлғон, мана ўтмиш. Энди у ёлғон бу шўрликнинг босган қадамида бир умр даҳшат солиб юрадимиз?

— Айтгандай, менга қаранг. Бу-ку сизнинг ўз... тарихингиз экан. Бу ердан кетиш масаласига нима алоқаси бор?

— Бу ерда... пайқаб юрганлар бор. Биз бригадамиз билан келганмиз. Бу ерда умуман ёмон одам кўп. Бир эмас бирда айтиб қўйишади-да... Тамом нотаниш, янги жойга кўчиб кетсак, ҳаммасидан қутуламан.

— Ўзингиздан-чи?

— Ўзим сир сақлашни биламан, жонимдай сақлайман.

— Буни «сир» дейилмайди, синглим, буни ёлғон дейилади.

— Нима бўлса ҳам, Геннадий билмаса бас, яшайверамиз. У яхши, шундай яхшики... Мен ўзимдан нафратланаман.

— Нафратланиб бўлдингизми ўзингиздан?

— ...Бир кун унутилади-ку. Вақт ўтиб ҳар нарса унутилади.

— Энди сиз Геннадийни эмас, ўзингизни алдаяпсиз. Ҳали идорада мени ҳам алдаган эдингиз. «Яхшироқ шароитда яшагимиз келади», деб. Ёлғондан ёлғон чиқиб, бутун умрингиз ёлғонга чувалашиб кетади-ку. Оғрива ҳам ярани ўз вақтида кесиб ташлаган яхши.

Гита буни тасаввур этишга уринди шекилли, Заргаровга тикилган кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Йўқ!— деб қичқириб юборди у. Кейин кафти билан оғзини тўсиб, яна уввос торта бошлади.

— Энг хунуги, сиз одамлар ҳақида ёмон фикрда экансиз, улардан қочмоқчисиз.

— Айтиб қўйишади. Биласизми бу ерда қандай безорилар бор! Эшитиб қолса, эрмакка ҳам валақлайди.

Заргаров катта коллективда тотув оилани кўролмайдиган ёмон одамлар бўлиши мумкинлигини билса ҳам, бу хотиннинг «башорат»ларини сингдиrolмади. Бу ердаги кишиларнинг келажак қиёфаси ҳақидаги ҳар қандай ишора унинг энг эзгу ҳисларига туташ эди. Бошқаларни ҳам ўзидек қалбаки деб ўйлашга бу хотиннинг нима ҳақи бор!

Заргаров унинг гапларига қулоқ солмай қўйди. У бўлса давом этарди:

— ...Одамларга ишониб бўладими. Айтгиси келмаса ҳам, бирор жойда оғзидан гуллаб қўяди...

— Биласизми, синглим, бу ерда ҳақиқатан ҳам оғир. Лекин бу ерда руда тўполдан тозаланади. Бу ернинг одамлари бора-бора ҳеч қандай қоришмасиз, соф металл бўлади. Сиз одамлардан қўрқманг. Ўзингиздан қўрқинг. Одамлар сизга эмас, сиз уларга бегона бўлиб қолишингиз мумкин. Ёлғон яхшиликка олиб бормайди.

— Айтасизми?— деб бирдан бақрайди Гита.

— Йўқ... бу сизнинг ўз бурчингиз. Бунни фақат ўзингиз иқдор этсангизгина пок бўласиз. Мени айтди денг,— қайтадан туғилгандай бўласиз. Геннадий яхши одам, деяпсиз-ку!

— Йўқ!

— Демак, унинг яхши одамлигига ишонмайсиз?

— Сиз бунни билмайсиз,— дея ўрнидан сапчиб турди Гита,— мен сиздан фақат жавоб сўрагани келганман. Жавоб берасизми, йўқми?

— Жавоб йўқ.

— Бир фожиа юз берса, сиз жавобгарсиз!— Гита эшикка қараб юрди. У бир ҳолатда эди.— Эссизгина, мен сизга сиримни айтиб ўтирибман!— Шолини судраб югурганча чиқиб кетди.

— Гита! Гита!— деб чақирди Заргаров. Ёпинчигини топиб чиққунча жувон қора тун қўйнида ғойиб бўлган эди. Заргаров кавушига лой тўлиб қайтиб кирди. Табиати тирриқ, кўнгли ғаш. Шунақа ҳам бемаза тун бўлади-ми? Аёл кишини бемаҳалда қўплоллик билан қувиб чиқаргандек қилгани учун ўзини койишни ҳам билмас, қилгиликни қилиб қўйиб, унга «жавобгарсан» деб дўқ

урган бу тунги «меҳмон»ни нима деб аташни ҳам билмас эди.

Стolni уриб, катакка қамалгандек у ёқдан-бу ёққа юриб, бир оз ҳовурдан тушгач, кўнглида биттагина занглаган мих изидек заҳарли юқ қолди: алдамоқчи; ҳаётнинг ўзини алдаб яшамоқчи...

Фотимага атаган хатини бугунча йиғиштириб қўйди, бугун уни давом эттирса, алланимабало гаплар ёзиб қўйишидан қўрқарди.

10

Кенг саҳро йўллариди хўжайиннинг машинасини елдириб, тинчгина хиргойи қилиб юрган Бобош ҳам ҳаловатини йўқотди. Қултой калла ҳақидаги ёқимсиз ўй елимдек ёпишиб, тинчлик бермас эди. У мараз нима учун Бобошнинг ҳаёти-ю, севимли касби масалаларига ифлос тумшўгини суқади? «Зумраш»дай ҳимоясиз, бахти қора бечораларни дўқ-пўписа билан жонидан тўйдирди? Умуман, виждонли одамлар юрган ерларда бу газанда нега судралади? Бобош буларни ўйлайвериб, алами шу даражага етдики, охири қарор қилди: жаҳонда ё Қултой туради, ё у! Дилида Қултойга қандайдир адоватли нафрат сезар, бу унга ором бермас эди. Авваллига ҳеч бўлмаганда «Зумраш»ни унинг чангалидан қутқазмагунча кўнгли тинчимайдиган. Шунинг учун бугун хўжайиндан рухсат тегиши биланоқ (айтиш керакки, ўша ярамаснинг гапидан кейин «хўжайин» деган сўзни ҳам ҳар тилга олганда негандир кўнгли беҳузур бўладиган бўлди) ўша қамиш бўғотидан сариқ сумалаклар осилиб турган ошхонага қараб югурди. «Зумраш» ўша ерда идиш-товоқ юварди. Ҳозир кечки овқат тарқатиб бўлинди, ўша ерда бўлиши керак.

Лекин у ерда ҳозир Қултой ҳам ўралашиб юрган бўлиши мумкин. Бўлса бўлаверсин, кўрсин — унинг аҳмоқона пўписасидан чўчкйдиган одам йўқ. «Зумраш»га ўтказиб қўйибдим! Қўли калта, тинчгина юриб муддатини ўтасин.

Учоқбошининг пастаккина энли деразаси роми билан юқорига кўтарилиб, таёқ тираб қўйилган эди. Бобош девор бўйлаб бориб секин бош суқди. Иссиқ буғ билан ювинди ҳиди гул этиб димоғига урилди. Ичкарида ҳеч ким йўқ, фақат бир букри кампир билан «Зумраш» ювилган алюмин товоқларни тарақлатиб, уюм-уюм қи-

либ тахлашаётган экан. Бобош бошқа деразага югуриб ўтди, бу ердан қиз чироқ ёруғида яхшироқ кўринарди: фартук бойлаган бели ингичка, енглари шимариглик, қулоғидаги шиша исирғаси йилтиллади, жамалаги чаккасига ёпишган. Бобош уни эндигина яхшилаб кўриб олди. Мана шу арзон тақинчоғу гажакларга барҳам берилса, бу жажжигина қизнинг кўпларни маҳлиё қиладиган ҳусни бор. Иссиқ сувдан қизарган бўлиққина билаклари, доим нимадандир ҳадиксираб турадиган «ўғри» кўзларининг гоҳ ҳасрат таратиб, гоҳ учқун сочиб жаланглаши, қорамағиз узун бўйни тагидаги қорамтир чуқурчалар ўтган сафар Бобошнинг кўзига чапинмаган эди. Наҳотки шундай жозибали нарсга давосиз бир иллат илашган бўлса? Қултойдек ифлос бир махлуқ уни нечук ўзига тобе қилди экан?

— Зумраш...— деди Бобош шивирлаб. Қиз сесканиб кетиб, ёнидаги косалар уюмини ағдариб юборди. Узоқ бурчакда бўкри кампир ўзича қарғанди, Бобошни пайқамай, қаёққадир чиқиб кетди.

— Танидингми?— илжайиб сўради Бобош. Қиз бир сапчиб ўзига келган эди.

— Танисам нима?— деди бепарво.— Нега Зумраш дейсан? Менинг отим Зумрад.

— Зумрад... йўқ, «Зумраш» чиройлироқ. Менинг исмим Бобош. Зумраш — Бобош, отларимиз ҳам уйқаш экан.

— Уйқашингни билмайман, ким керак сенга?

— Сени қидириб келдим.

— Овора бўлибсан, деразани ёп,— деди Зумрад. «Гап тамом, мен кетдим», дегандек, фартугини бошидан ошириб ечаркан, Бобош унинг чиройли оёқларини тиззасидан юқорисигача кўриб, кўзини ерга олди.

— Нима, яхши ният билан ҳам келиб бўлмайдами?

— Яхши ният билан... қоронғи тушганда! Биламан ҳаммангнинг яхши ниятларингни? Аравангни торт!

Бобош кетиш ўрнига, ўчакишиб, яна ҳам ичкарироқ суқулди, гавдасини дераза раҳига ташлаб, энгашиб олди.

— Зумраш... Ҳеч бўлмаса, ўша кунги битта ўпич ҳақи... жиндак гаплашайлик.

Зумрад хахолаб кулиб юборди, чит кўйлак ичида кичкинагина таранг кўкраклари силкинди. Бобош унинг бундай очилиб кулишини кўрмаган эди.

— Ушанда шундай бўлиши керак эди,— деди Зумрад жиддийлашиб,— сен бўлмасанг, симёгочни ҳам қучоқлардим... Ушани ўпич деб юрибсанми? Содда, гўдак экансан-ку...

— Йўқ, нега, тушундим ҳаммасини. Кейин гапларингни ҳам эшитдим.

Зумрадининг чеҳрасидан нур қочди. Буни кўриб Бобош гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди.

— Ушанда симёгоч ўрнида пайдо бўлганимга ҳам хурсандман... Ҳалигача... — у кулиб ёноғини ушлади.

Лекин энди Зумрадининг кўнглини очиш қийин эди чоғи. У қандайдир ўз кулфатлари ҳақидаги хаёлга чўмди.

— Сен ўша Қултойдан мунча қўрқасан?— деб сўради Бобош. Қиз биринчи марта унинг юзига тикилиб қолди.

— Сен-чи?— деди.— Сен мен билан гаплашгани қўрқмайсанми?

— Кимдан?

— ...Ундан,— деди қиз, Қултойнинг отини атагиси келмади шекилли.— У мени яхши кўради. У... қўймайди.

— Мен қўрқмайман,— деди Бобош ҳам тикка қараб,— ўлимдан эмас албатта. Ушанингдан.

— У меники эмас...

— Шунинг учун қўрқмайманки, мен унинг севги йўлида бирон ишга журъат қила олишига ишонмайман. Бунга жиндак бўлса ҳам инсон бўлиш керак. Унинг эса...

— У меники эмас...

— Кечир...— деди Бобош. У Зумрадининг Қултойга чексиз нафратини сезар, билар эди.— Бошқа ҳар нарса учун одам ўлдириши мумкин, аммо севги учун... эплолмайди.

Зумрад ўзгарди, ҳалиги чарсиллаши қолди, юмшади. Яқинроқ келиб, у ҳам дераза раҳига таянди.

— Сен нима учун ундан қўрқасан, жавоб бермадинг-ку?— майинроқ сўради Бобош.

— Нима қилай... боласига онаман.— Зумрадининг юзи тундлашиб, ўсмирларникидай жонли кўзлари ёнида майин ажин пайдо бўлди. У кўз ёшсиз, бутун вужуди билан йиғлаётгандек эди.

— Нечага кирдинг?— негачади ноўрин сўради Бобош.

— Биладан нимани сўрамоқчи бўлганингни,— Зумрадининг овозида бегона, ёввойи шаддодлик яна пайдо

бўлди!— Ун етти ёшимда зўрлаган... колонияда! Бўлди-ми, кўнглинг жойига тушдими? Боламиз бор! Икки яшар!

Бобош шу жойда тажрибасизлик қилди. Зумраднинг ҳозирги қалтис ҳолатини англамай, унга тасалли бериш, яхши сўз айтиш керак, деб ўйлаб, қўлига кафтини қўйди.

— Зумраш...— деди астойдил ачиниб.— Қандай қилиб бу ерга...

Зумрад эса ўзининг узоқ фожиалари хотироти билан банд эди, жонига теккан таниш саволни олдиндан сезиб, бирдан тутақиб кетди. Қўлини шартта тортиб олди. Кўзлари хунук олайиб, оғзини чеккага бурди.

— Мунча сўрайсан! Терговчилар сўраб бўлган! Алдаб-сулдаб ҳар нарса қилиш мумкин, кўчада ётган нарса, деб ўйлайсан! Йўқ, тошингни тер! Ҳамманг ҳайвонсан! Ифлос ҳайвон! Йўқол, кўзимга! кўринма!— Зумрад ўзини тутолмай юзларини чангаллаб оғзидан кўпик сочарди; ҳақорат сўзлар айтиб бақираркан, деразани тарақлатиб ёпиб ичкаридан беркитиб олди. Бу пайт эшикда букри кампир ҳам пайдо бўлиб, бегона йигитга шундай ўқрайдики, Бобош гангиб қолди. Ерга қараганча орқасига қайрилиб, устидан ювинди тўкилгандек, секин йўлга тушди. Нариги очиқ деразадан Зумраднинг ҳўнграган овози эшитиларди. Ўзи ҳам ичини бурдалаб келган номаълум бир аламдан йиғлаб юборишига сал қолди.

Заргаров билан Губанов қурилиш бошлиғининг тор кабинетини эрталабдан бери тутунга тўлатиб юборишган эди. Телефонлар, рациялар узилган, секретарь қиздан бошқа ҳеч ким, ҳатто узоқ объектдан келган муовинлар ҳам қабул қилинаётгани йўқ. Узун стол устида ҳужжатлар, ҳисоб-китоб, маълумот, рақам, лойиҳалар сочилиб ётарди. Бошлиқ билан партия ташкилотчиси бошланган курсдан орқага қайтмасликка қатъий қарор қилдилар. Уларга битта-яримта катта ташкилотнинг далдаси керак эди. Губанов бу масалани тўппа-тўғри Министрлар Советининг президиумига киритишни талаб қилиб туриб олди. Заргаров қарши эмас, лекин бунинг кўпгина қийин томондари бор эди. Аввало, ана шу ишни бир марта кўрган область комитетига нисбатан эҳтиром, меъёр масалалари, қолаверса, таклиф киритишнинг ўзи бўлмайди, унинг шакллари, далиллари, тафсилотлари

пухта тайёрланиши керак... Хуллас, бу бир-икки ҳафта-нинг ишига ўхшамасди. Мана бугун ҳам вақт тугаб, Заргаровнинг қабул соатлари яқинлашди. Қабулхонада олағовур кучайганда Заргаров соатига қараб, қоғозларни йиғиштира бошлади. Губанов форточкани очиб, эрталабдан бери қамалиб ётган тутунни чиқариб юборди. Ўзи қабул бошланганда ҳам кетолмай, бурчакдаги кичкина столга ўтириб, қандайдир ёзув-чизувлари билан овора бўлди.

Заргаров қатъий навбат билан қабул қиларди. Лекин бугун йўл қурилиши трассасидан, лойиҳа ташкилотларидан келганларни олдин ўтказиб юборди. Бир маҳал, маркшейдерлар, портлатувчилар чиқиб кетгандан кейин остонада Бобош пайдо бўлди.

— Сен нима қилиб юрибсан, навбатдагилардан чакир,— деди Заргаров.

— Навбат меники,— Бобош орқасидан эшикни ёпиб ўзига хос бўлмаган журъатсиз бир оҳангда такрорлади:— Навбат меники.

— Ҳазилнинг вақти эмас, Бобош. Биз бугун овқатни шу ерда қилдик... Ё бирон гап борми?— сўради бирдан бошлиқ шофёрининг ғайритабиийроқ ийманиб турганини пайқаб.

— Гап бор-да, Мардонқул ака. Арз бор.

Заргаров: «Сенда нима арз бўларди?» дегандек қия боқиб кулимсиради.

— Хўш-хўш?

— Мени бўшатамас.

— Ана холос! Бўшатамиз! Сўзсиз бўшатамиз. Бундай майнавозчилик қиладиган бўлсангиз, ҳозироқ кавушингизни тўғрилаб қўямиз. Нима гап ўзи, гапир?

— Мен самосвалга ўтаман, жавоб беринг,— деди Бобош ерга қараб.

Заргаров гапнинг жиддий эканини энди тушуна бошлади. Лекин, сабаб? Уни ким хафа қилди? Орала-рида ҳеч гап ўтмаган эди-ку? Доим иноқ, доим қувноқ...

— Мени... қўл-оёқсиз қилиб-а?— унга яқинроқ бориб сўради Заргаров.

— Мардонқул ака, сизга қўл ёки оёқ бўлиб юраверманми? Ўзим-чи? Ўзим борманми ё йўқманми? Запчастъ эмасман-ку, умрим бор, ҳаётим бор, уни мен нега хазон қилишим керак? Менинг умримнинг ҳам мустақил маз-

муни бўлиши керак эмасми? Мен ҳам сизга ўхшаб халққа, давлатга хизмат қилгим келади.

Заргаровнинг ҳам қош-қовоғи осилиб, боши эгилиб тушди. Ёмон жойидан оляпти-ку бола?! Бу хилда тағини суриштира, биров умрининг хазон бўлишида Заргаровнинг ўзи айбдор бўлиб чиқяпти. Бу гапларни унга ким ўргатди экан?

Бобош худди шу саволга жавоб бергандек давом этарди:

— Биласизми, манови колониядаги бир каллакесар мени масхара қилди.

— Нима дейди?

— Ишнинг осонини топибсан, дейди. Исмоил аканинг айтишига қараганда, бурун замонда бойваччаларнинг жиловдор мулозимлари бўлар экан. Отнинг жиловини тутқазиб қиморхонага кириб кетар экан-да, бир кунда қайтиб чиқадими, икки кунда қайтиб чиқадими, мулозим унга отни шай қилиб, ҳамиша жиловини ушлаганча эшикнинг тагида қоққан қознқдай маҳтал бўлиб туриши керак экан...

— Бас...— гапнинг тагига етган Заргаровнинг жаҳли чиқди.— Ким у — ярашмаган таққослар билан сенларни айнитиб юрган эртакчи?

— Эртакчи эмас, Исмоил ака бориб турган замонавий чоллардан. Ҳалиги саккиз кубали янги экскаваторнинг машинисти. Ахир, Мардонқул ака, ўзингиз пилотингизга ҳам жавоб берган экансиз-ку?— ялинишга тушди Бобош.— Ўзи ҳикоя қилиб берди. У узоқ ҳаво йўқларига ўтиб, катта лайнерларда учаман деганида, ҳатто самолёт бошқаришни ҳам ўзингиз ўрганиб, унга жавоб берибсиз. Бу «Газик» нима деган гап сизга? Гириллатиб ҳайдайверасиз.

— Ҳа, сенинг устозларинг кўпайиб кетибди, бер аризангни!— Заргаров беозор зарда билан тескари қараб қўлини чўзди.— Менинг ғамимни ема, сенга қараб қолганни йўқ.

Афтидан, у шофёрсиз қолишдан қўрқмайди, фақат Бобошдан ажралаётганини дилига сиғдиrolмас эди.

Бобош унинг узатиб турган қўлига аризани тутқазавермади. Ер чизиб, дудмалроқ гапирди:

— Мен... мен битта ўзим эмасман-да, Мардонқул ака.

— А?!

— Мен битта ўзиммасман, деяпман. Қурилишда биз қирқ уч киши эканмиз...

— «Биз» деганинг ким?

— Биз-да. Жиловдорлар...

— Оғзингга қараб гапир!— деб қичқириб юборди Заргаров. Бурчакда ўтирган Губанов тескари қараб ил-жаярди.

— Мен уларнинг йигирма биттаси билан келишиб қўйдим...

— Ҳали бу исён дегин?!

Бурчакда Губанов пиқ этиб кулиб юборди. Бобош унинг бу ердалигини энди пайқаган эди. Дадилланиб кетди.

— Исён эмас, ўртоқ Заргаров. Мен ўша йигирма битта ҳамкасабамнинг номидан музокарага чиқаман, Дмитрий Казимирович менга сўз беришга ваъда қилди. Мажлис қарор чиқарса, қирқ уч киши ҳаммамиз самосвалга ўтамиз.

Заргаров Губановга «ҳа, айёр!» дегандек чимирилиб қаради. Дмитрий Казимирович жилмайганча келиб унинг елкасига қўлини ташлади. Заргаров эса унинг қўлини зарда билан силкиб ташлаб, Бобошни бориб маҳкам қучоқлади. Қирпитикандек бошига манглайини қўйиб анча тургач, оталарча меҳр билан кўзига тикилиб сўради:

— Мендан нима керак?

— Бошлиқларни кўндирш...

— Бунисини менга қўйиб бер. Бошлиқларнинг иши осон. Мен улар билан пачакилашиб ўтирмайман: машинада юргинг келадими — рулга ўзинг ўтирасан, тамом! Буниси буйруқ билан ҳам бўлади. Фақат сеникилар... қирқ уч киши дейсанми? Ола чиқмайдими ораларингдан?

— Мен мажлисга ўн кундан бери тайёрланыпман! Мурожаат ҳам тайёр. Бутун қурилиш бўйича «Қирқ учлар ҳаракати»га айлантирамиз.— Бобош чарақлаб кетган, бўйи ҳам баландроқ бўлиб қолгандек эди.

— У ерда ҳам бояги гапларни гапирсанг, мени шарманда қиласан-ку?

— Қайси гап?

— Жиловдор... бойвачча...

— Йўғ-э, Мардонқул ака, сизга гапирдим-да бунӣ, соддароқ қилиб. Тушунарли бўлсин деб. Мажлисга ҳар

далилларни тахт қилиб қўйганманки, ҳар биттасини мих қилиб қоқаман!

Заргаров билан Губанов хаҳолаб кулдилар.

— Вой, Бебош-эй! Вой, Бебош-эй!— дерди Заргаров.— Бошдаёқ айтмайсанми шу гапларингни, интрига қилиб ўтирмасдан.

— Томдан тараша тушгандек қилиб бўладими! Мен буни ўртоқларимга айтишда ҳам арқонни узун ташлаб, секин айлантириб келаман. Чакана иш эмас ахир бу бизнинг ҳаётимизда. Бир оғиз «йўқ» деворсангиз борми, бир умрга ҳафсаламиз пир бўлиши мумкин. Сиздан ҳам, ўзимиздан ҳам.

Заргаров шофёрига, энди собиқ шофёрига, ҳавас билан қараб турарди. Бу йигитча унинг кўз ўнгида улғайиб бормоқда. Баъзан болалиги ҳали ҳам қалқиб-қалқиб чиқади-ю, лекин умуман шахс бўлиб етилаётгани кундан-кун кўзга ташланар эди.

— Қани энди бўлмаса, бизни охирги марта уйга олиб бориб қўй?

— Бўпти!— Бобош пружинада тургандек отилиб чиқиб кетди. Унинг кетидан Заргаров билан Губанов эргашди.

— Катта гап!— деди Заргаров Дмитрий Казимировичнинг қўлтиғидан олиб.— Ўзингиз бошчилик қилинг, ишкали чиқмасин.

— Хотиржам бўл.

Кунлар жуда қисқариб кетган, вақт унча кеч бўлмаса ҳам ярим тунга ўхшар эди. Аёз, осмон тўла юлдуз. Кечаги совуқ ёмғирдан кейин нам қумлоқ йўллар асфальтдек қотган. Бобош қувончини ичига сиғдиrolмай, қадрдон «Газиг»ини учириб кетди. Орқада унинг севимли отахонлари ўтиришибди. Бундан кейин балки уларни «Газик»да олиб юрмас, балки энди улар билан камроқ кўришадиган бўлар. Шунинг учун Бобош кўнгида улар билан хайрлашаётгандек, юзларига қарагиси, нима ҳақда бўлса ҳам бир оз гаплашгиси келар эди. Машинанинг ичи қоронғи, фақат олдинда чироқми-фара дуч келгандагина Заргаров билан Губановнинг ҳорғин юзлари бир зумга кўриниб қоларди.

— Сал ҳовурингни бос, Бобош,— деб ўзи гап бошлаб қолди Заргаров,— ё кетар жафоси қиялсанми, еб тўймаган ялаб тўймас...

— Атрофда ҳамма нарса шундай тезки, назаримда, ҳамиша, қаёққадир кеч қолаётгандайман. Мардонқул ака,— деб илиб кетди Бобош,— ё кеч қолдиммикан-а?

— Қаёққа кеч қолардинг? Энди бошланяпти қаётинг,— деди Губанов.

— Ана шу-да, энди бошланади-да... Кеч қолганим эмасми?

— Сенда одоб деган нарса борми ўзи?— Заргаров юмшоққина койиди.— Ҳеч бўлмаса бизларнинг юзимизга қараб шундай демаслигинг керак эди. Ахир биз билан бўлган вақтларинг маънисиз ўтдимми?

— Сизлар билан бўлмасам, мен балки ҳали ҳам... топмасдим...

— Нимани?

— ...Нимани десам... ўзлимни-да. Мен ҳамма вақт бир хавотирда юрардим. Агар дарҳол ўзимни қўлга олмасам, мендан албатта бир бекорчи дарбадар чиқадими-ю, ўзлимни тамом йўқотиб қўяман, деб қўрқардим. Дадамнинг бир ўғити эсимдан чиқмайди. «Умрингни майда пулга чақма, гарданингда доим катта юк бўлсин», дерди у киши.

— Ҳа, мана энди юкнинг чакана бўлмайди, йиғирма беш тонна!— деди Губанов.

— Ушанақасидан берасизми, Мардонқул ака, ҳов, тумшуғида кумуш қўтоси бор «БелАЗ»дан!

Заргаров ўзи ҳақида ўйга кетиб қолган эди. Оғир юк, оғир масъулият... Унинг отаси бу тўғрида ҳеч насиҳат қилмаган. Уни турмушнинг ўзи шундай оғир юклар остига олиб бориб тықарди. Кўтарсанг, кўтардинг, кўтармансанг, ўзингдан кўр... Кечагина қаёқдаги мусибатлар билан, чироқ ёқса кўнгли ёришмай, боши берк кўчага кириб қолгандек, энди тамом янчилдим, деб тушкунликда ётганида қандайдир ташвишлар уни яна кутарди. Дардни, ваҳимани, Фотиманинг хатюю обкомнинг танбеҳларини, тунги қийноқларни унутиб, яна ўз-ўзидан ишга, бир-биридан барттар оғир муаммоларга берилиб кетди. Бугун тунни яна Губанов билан чигал ва таваккалли ҳисоб-китоблар устида ўтказди. Эртага яна бир беҳаловат дўсти Сандро Мкртчян келади. Уни ўз бошига ўзи чақирди. У ҳам қаноат билан олдидаги ошни еб, кўрсатган ишни қилиб кетаверадиганлардан эмас. У ҳам кундалик аҳволга кўна қолмайди, тит-пит қилиб юборади ҳали. Хуллас, шундай иш бошландики, у тоғдан

юмалаган тошдек, борган сари катта, суронли кўчкига айланмоқда, тўхтатиб бўлмайди. Бу Заргаровни гоҳо ҳовлиқтирар, қалтис журъатларига далда берар, гоҳо кўнглига қутқу солар эди.

Губановни кига етиб келдилар. Дмитрий Казимирович Бобошнинг икки елкасидан ушлаб, узоқ йўлга фотиҳа бераётгандек, кўзларига қаради.

— Агар ишнинг ўнгидан келса,— деди,— ўша қирқ учта шеринг билан ҳаммангни бир колонна қилиб, энг шарафли жойга, қурилишнинг асосий объекти — комбинат котлованига, кейин олтин карьерини очишга қўямиз.

— Мардонқул ақа кўнадимми?!— қоронғида Бобошнинг катта қора кўзлари чарақлади. Заргаров уч қадам нарида турарди.

— Кўнади, кўнади,— деди Губанов.

— Бўлмаса, Исмоил аканинг экскаваторчилар бригадасини ҳам берасиз. У киши бизнинг отахонимиз.

— Бўпти, бўпти, бор,— Дмитрий Казимирович ўғлини жангга узатаётган отадек қучди-да елкасига эркакларча қаттиқ туртиб, Заргаров томон қайрилди.

Улар Бобошнинг юлдузли тунда галаёнли ўйлари билан қолдириб, пастак эшикдан эгилиб кириб кетдилар.

Эртасига Мкртчян келди. У сира ҳам атоқли монтажчи инженерга ўхшамасди. Аввало, мактабгача ёшдаги бешта боласию оғироёқли хотинини ҳам бошлаб келибди яланғоч саҳрога. Аэропортга маҳбусларни ишга ташийдиган устун брезент соябонли юк машинасини юборишга тўғри келди. Бўлғуси шаҳарнинг дастлаб битган бир хонали секциясини наридани берди оқлаб, бу жўжабирдек оилани ўша ерга олиб боришди.

— Эсингизга, етти азамат скрепер машинистининг жойи эди-я, хусусий ясли бўлиб кетяпти,— дея гўнғиллади битаёзган иморатнинг прораби.

— Тсс... етмишта азаматнингнинг ишини қиладиган одам бу,— деб унинг оғзига урди Заргаров.— Сандро, Маро қани, бу ёққа бошланглар жужуқларни!

Мкртчян, қаерга жойлаштиряпти, яхшими-ёмонми, умуман, бу ерда одамларнинг бошпанаси борми-йўқми, ундай гаплар билан иши йўқ, бурни катта, боши елкасига чўккан, чуваккина, паришонроқ одам экан. Заргаров билан қўчоқлашиб кўришганда бир жонланди, ке-

йин, узун пальтосининг барини қилпиратиб, қаерга етакласалар кетаверди. Лекин Мароси жозибали, дуркун хотин эди. Шофёр йигит бир-биридан кичик, жингалак сочли болаларни «Чип-чип, жўжаларим»ни айтиб ичкарига етаклар экан, бу келишган жувон қизларча шўхлик билан хахолаб кулди. Ҳомиладор бўлишига қарамай, ҳамма унинг қадди-қоматига мароқ билан тикилиб, нега шундай кўримсиз эрни танлади экан, деган фикрга келарди.

Лекин эртасига, ишдан гап очилиши билан Сандро Мкртчян мутлақо бошқа одам бўлиб қолди. Янги костюмда, қирчиллама йигитдек, кўзлари тетик, паришонлигидан асар қолмаган, ҳатто гавдаси ҳам тикроқ кўринар, юзида эса кавказча мардона бир ифода пайдо бўлган эди. Заргаров ёйиб ташлаган лойиҳаларни ишчанлик билан, стол атрофини гир айланиб кўздан кечиран, бошлиқнинг тушунтиришларига бошини елкалари орасига тортиб диққат билан қулоқ солар, гўё унинг учун ҳозир оламда шу лойиҳалардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Заргаров унга бор гапни очиқ-ойдин ва батафсил сўзлаб берди. Қурилишдаги аҳвол, ўзининг бошлаган ишлари, обкомдаги гаплар...

— Ҳозир ҳамма гап сенга боғлиқ бўлиб қолди, Саня,— деди у,— агар комбинатнинг монтажида ярим йил ютиб берсанг, биз орқага қайтмай, масалани бошқатдан қатъий қўямиз. Бўлмаса...

— Сен менга аввал айт: ким билан ишлайман?— сўради Мкртчян.— Махсус монтаж ишлари министрлигида айтишларича...

Заргаров гапни бўлди:

— Ким билан бўлар эди, биласан-ку, ёшлар. Сахро ахир. Ургатасан-да... Бунинг ўз яхши томонлари бор: ёшларни ҳар қадамда янгилик билан илҳомлантириш мумкин. Уларнинг шайтонини қўзғатувчи энг зўр нарса — янгиллик.

— Менга қара, сен бу ерда қилғиликни қилиб қўйиб, энди мени чақирибсан-да, а? Суғур мени ботқоқдан, дегин?— қия қаради Сандро.

— Шундай пайтда қўл чўзмасанг, дўст бўлиб қаёққа бординг!— деди Заргаров.— Лекин ҳеч қандай ботқоқ йўқ. Қайтага, оёқ остингда олтин ётибди. Уни ё тўрт йилда оламиз, ё олти йилда. Гап фақат мана шуьда.

— «Фақат» дегин? Тўрт йилда олтин ола бошласанг

мана бу комбинатинг худди эртактаги мўъжизадан текинга тушади-ку?

— Садағанг кетай!

— Хом хаёлинг ўзингга тан, лекин мен сеҳргар эмасман.

— Сандро!

— Чақирдингми, комбинатингни монтаж қилиб бераман, мендан мўъжиза талаб қилмайсан. Макет борми?

— Бор.

— Индинга мени қурилиш жойига олиб чиқасан.

Инженер Мкртчян бир неча кун лойиҳа «ўқиди». Кейин икки ҳафтагача бўлғуси қурилиш жойини айланди. Бу ерга йўллар тушмоқда, техника ташиб келтирилар, майдонлар текисланиб, қурилиш материаллари тахланар эди. Бу пастгина тоғ этагида дўй кечиб, ўпқон ва тепаликлар ошиб, блоклар, шағал уюмлари оралаб юрган монтажчи инженерни узун пальтосидан ҳамма таниб қолган эди. Лекин Заргаров ундан сас чиқмаганидан хавотирда. Уйда меҳмон бўлиб Маронинг хушбўй чойини ҳам ичди, йўл-йўлакай Фотима билан бўлган можарони, бошига тушган савдоларни ҳам гапириб берди, қани энди дўсти сал очилиб бир нима деса. Баъзан кун бўйи макет атрофида айланади-да, катта бурни осилиб, дами ичига тушиб қайтиб кетади.

Ҳа-ҳу дегунча яна ойнинг оёғи келди. Гўё кунлар ҳам бетоқат эди. Бир куни, худо ярлақаб, Мкртчяниннг оғзидан икки оғиз гап чиқди:

— Котлованни ковлатмай тур, — деди у.

Заргаровнинг жони ҳалқумига келди.

— Мен сени вақтдан ютишга ёрдам беради десам, бир ойдан бери чурқ этмай имиллайсан. Бу ҳам етмагандек, аксига олиб, ишларни графикдан кечиктиришни талаб қиласан! Бас, оғайни. Ишлайдиган бўлсанг, одатдаги ишингни бажар, бўлмаса...

— Ўзинг одатдаги ишни қилиб қаноатланадиган одамга ўхшаб гапирасан-а! — деди-ю, чиқиб кетди Мкртчян.

Заргаров кўзларини пирпиратиб идорасида ёлғиз қолди. Одатдаги иш... Одатдаги ишнинг нима айбн бор-а? Директив муддатларни бажариш — одатдаги иш. Бобошнинг қадрдон «Газик»да юриши, Заргаровнинг Фотима билан тотувгина яшаши, обком бюросининг айтганини қилиш, Мкртчяниннг ўз жужуқлари билан гўзал

Свердловскда туриши — буларнинг бари одатдаги иш-ку. Нима учун одатдаги иш ҳақида беписанд гапириш керак экан?.. Ундай деса, Заргаровнинг ўзининг туриш-турмуши одатдаги иш билан қониқмай, ҳовлиқиб, қаёқ-даги мушкулликларга бош билан шўнғишдан иборат бўлиб қолмоқда. Бу атворига бир танқидий назар ташлаб қўйиш керак эди чамаси.

Бироқ Заргаровнинг бундай ўз-ўзини таҳлил қилиш учун бемалолроқ вақти бўлмади. Тўрт кун деганда яна Мкртчян келиб, уни комбинатнинг макети турган хонага чақирди. Юз марта айланган ўша макет столи атрофида яна чурқ этмай узоқ юрди, сеҳр-жоду кўрсатаётган афсунгардек макетни айлантирди, юқоридан ўгирилиб қаради, ёндан қиё боқди. Оппоқ папье-машедан дид билан ясалган катта, мураккаб макет бўлғуси улғувор иншоотни рўй-рост гавдалантириб турарди.

— Лойиҳани институтга қайтаришга тўғри келади,— деди Мкртчян.

— Йў-ўқ!..— деб бошини чайқади Заргаров. Унинг қулоғида Ҳайдаровнинг овози янграб кетди: «Тайёр лойиҳаларни рад қиласиз! Муддатларнинг масъулиятини кимдан сўраймиз?» Умуман лойиҳалар ҳақидаги гап жонига теккан эди. Бу лаънати ўз қўлинда бўлса экан ёки лойиҳа институтлари сенга бўйсунса экан. Ялиниш керак, рухсат олиш, келишиш керак, вақт куяди, пул куяди... У монтажчининг енгидан ушлади:— Йўқ, Сандро, йиғиштир бу гапингни. Сен қима деяпсан? Мен худди мана шунинг учун, лойиҳаларни қайтараверганим учун калтак еб юрибман-ку! Бу энг катта, асосий объектимиз...

— Э, калтакламай, ишдан ҳайдаворишмайдим!— деди Мкртчян жиддий туриб.— Сени ҳайдар экан деб, бундай ажойиб фикрдан воз кечадиган аҳмоқ йўқ. Вақт тежайсан, дедингни — тежаймиз. Вақт — бойлик, дейишарди. Бу ерда бўлса чин маъноси билан олтин экан, ўйлаб қарасам!

— Хўш, нима учун лойиҳани қайтариш керак экан?— бўшашди Заргаров.

— Сен қўрқма, фақат тарҳини бошқатдан қилиш керак. Бу, ўзинг биласан, лойиҳачиларсиз бўлмайди.

— Сен менга нима учунлигини гапир. Мақсаднинг нима?— тоқатсизланди Заргаров.

Мкртчян аксига олгандек шошмасдан папирос қолди-

ғини кулдонга босиб аста эзди-да, кўкиш тутунни қўли билан елпиб макет ёнига борди.

— Мана, бери кел. Ҳозирги привязкада мана бу ёқ — шимол,— деди жазвар билан кўрсатиб.— Кран хўжалиги шу ерда бўлади. Хўш, мен уни қаерга жойлайман? Мана бу тоғни олиб ташлашим керак. Бу лойиҳачиларнинг биз қурувчилар билан нима иши бор? Лойиҳани қабул қилиб олдингми — қуравер, Тоғ бузасанми, боғ бузасанми, у боғда қандай мевадар ўсади-ю, бу тоғ қандай жинслардан таркиб топган —бу менинг ишим эмас!

— Қисқароқ қил.

— Хўп, майли, ҳозирги техника билан кичкина бир тоғни кўпориб ташлаш ҳам ҳеч гап эмас, дейлик. Лекин менга майдон керак. Бу тоғнинг эса пойдевори олти даража қаттиқликдаги харсанг, уни текис майдонга айлантириш учун камида уч ой керак. Энди мана буни қара,— Мкртчян енгил ҳаракат билан макетни чаппа орқасига айлантирди.— Агар мана бундай привязка қилинса-чи?

— Хом ашёга тескари бўлади, йўллар, коммуникацияларни қайта кўриб чиқиш керак бўлади.

— Кўрсин! Қайта кўрсин! Эвазига кран хўжалиги сарф-харажатсиз тайёр майдонга жойлашади.

— Нима ютамиз?

— Тўғри, кўп ютмаймиз. Лекин «берди»сини ҳам эшит. Мана бу тоғ, сен ҳали унга кўп раҳмат ўқийсан, шу ҳолича сақланиб, ҳимоячимиз бўлиб туради. Сен бу ернинг қаҳратондаги қирқ даражали изғиринларини, шимолдан келадиган шамолу бўронларини биласанми? У кранларни, юксакдаги пайвандчиларни, бетон ишларини хавф остида қолдириб, қишда ойлаб қўлни боғлайди. Сен билан биз эса бу тоғ панасида қишин-ёзин узлуксиз хавф-хатарсиз қураверамиз.

Тинглаб ўтирган Заргаровнинг неғадир пешанасидан тер чиқиб кетди. «Топиш қизиқ эмас, излаш қизиқ», деган эди бир вақт Губанов. Йўқ, Дмитрий Казимирович, топиш ҳам қизиқ. Тўғри, сенинг бутун умринг излаш билан ўтган, лекин мана бу Қумтов топилмаганда сен ҳам, умрим мазмунли ўтди, деёлмасдинг. Лекин излаш шу маънода қизиқки, изламай қўйдингми — умрим битди деявер...

— Нимани ўйлаб қолдинг, ёқмадимми?— деди Мкртчян кулиб. У келганидан бери ҳали бу хилда чиройли, кўзядан нур сочиб кулмаган эди. Унинг бундай кулиши-

ни сулув Марогина билса керак. Қўлларини ёзди.— Ҳозирча бундан ортигига қодир эмасман...

«Ортигига қодир эмасман...» Лекин унинг ваъда қилаётган нарсаси Заргаровнинг кутганидан ортиқроқ эди.

11

Заргаров ўзи рулга ўтиргандан бери бундай узоқ йўлга биринчи чиқиши. Электр узатиш линиясининг ўзи таклиф қилган янги трассасида икки кундан бери юрибди. Ўз фикрининг афзалликларини исбот қилиш учун трассанинг ландшафтини, унда бўлажак совхоз посёлкаларини, қидирувчиларнинг доимий базаларини, умуман, бу лойиҳани яна қандай хўжаликлар қўллаши мумкинлигини билиши керак эди. Сизот сувдан ботқоқ бўлиб, шўри чиқиб ётган тўқайларни айланиб ўтди, сира ўрганилмаган, ҳатто геологларнинг ҳам оёғи тегмаган кўчма қумларга, жонсиз кенгликларга чиқиб борди. Бу атрофдан яқин асрларда биронта карвон йўли ҳам ўтмаган бўлса эҳтимол.

Бугун албатта қайтиб бориши керак. Мажоли ҳам қолмади. Аъзойи бадани қақшаб, боши вазмин тортиб кетяпти. Бунинг устига, қош қорайиши билан ер бағирлаб совуқ шамол турди. У аввал қум юзидаги қировни ялаб кетди, кейин нам қумнинг ўзини ҳам кўчира бошлади. Ёндан урганда бир нави, кабинага тирқишлардан кирган рутубатли тўзонга чидаса бўлади; лекин йирик қум зарралари рўпарадан санчилганда ойналарнинг чирсиллашига асаб дош бермас экан, юзга келиб урилаётгандек эди. Кўзларига қум тиқилиб қолганидан қовоқлари очилмайди ҳам, юмилмайди ҳам. Фаралар шуъласида йўл эмас, юз-кўзга санчилаётган қум зарраларининг шиддатли оқими кўринади.

Заргаров тўхтаб, пастга тушди. Атроф зимзнё, бўрон қутуриб кўз очирмасди. Кабинага беркиниб тонг оттирса ҳам бўлади-ю, эрталаб ғилдиракларни ковлаб чиқаришга мадори етармикан? Йўқ, нима бўлса ҳам олдинга силжигани маъқул. У ҳали катта йўлнинг йўналишидан оғмай тўғри кетяпти, адашмайди.

Ҳозир саҳрода адашиб бўладими? Ана, ўйлаганидек, шуъла кўринди. Заифгина липиллаб турган шуъла. Бу жаҳаннамда шунинг ҳам кўзга чалингани катта давлатку. Сал чапроқ бўлса-да, қайрилишига тўғри келади,

бошқа иложи йўқ. Қаёққа ҳам боради? Ут бор ерда — инсон бор, инсон бор ерда — нажот.

Ун-ўн беш минутда етиб борди. Атрофида қумбўрон ғужғон ўйнаган гумбазли мозор, ундан нарироқда қадимий сардоба вайронасининг мудҳиш кўланкаси... Ҳалиги чироқ мозор биқинига туташган ҳужранинг ёнбош туйнугидан милтиллаб кўринмоқда эди. Заргаров машинани пана томонга бурди. Мотор товушига ичкаридан ҳеч ким чиқмагач тоб ташлаб қолган қулфсиз-тамбасиз ёғоч эшикни итарди. Энкайиб ичкарига кирди. Тезак, хом тери тери иси аралаш ачимсиқ бадбўй димоғига урилди.

— Ассалому алайкум,— Заргаров оғриқдан зирқираётган кўзини уқалаб ҳам, аввал ғира-ширада ҳеч нарса кўрмади. Қифтидан остонага шувиллаб қум тўкиларди.

Кул босган ўчоқ олдидаги пўстакда ўтирган девқомат одам ўрнидан турди. Туйнукдаги чўпчироғини қўлига ушлаб шошмасдан қироат билан алиқ олди:

— Ваалайкум ассалом.

— Қурилишданмиз. Заргаров. Ҳаво бузилиб қолди. Чироғингизни қора тортиб...

— Инжинир экансиз-да?— овози ҳирқираб эшитилди мезбоннинг, у кекса одам эди.

— Ҳа... Инженерларданмиз, ота. Саломатмисиз?

— Алҳамдулилло. Ким бўлсангиз ҳам... қадамжо бу, бандаси ҳамиша паноҳ топади...— Чол девор тагидаги пақирдан қора ёғлоғида сув олиб берди. Заргаров юз кўзини чайиб олганидан кейингина ҳужра эгасининг қиёфасини кўрди: бу юзи буришиб кетган бўлса ҳам, чағир кўзлари тийрак, малла соқоли кўксига тушган, гавдаликкина қария эди.

— Қани, бу ёққа...— деди у жой кўрсатиб. Заргаров ўчоққа яқин қуроқ якандозга чўккалади, чол фотиҳа тортиб, ўртада ўроғлик дастурхонни очди. Унда тош қотган бир неча бурда нон бор эди. Чол кўрдаги қора қумғон ёнида турган чойдишни олиб, меҳмоннинг олдига қўйди. Шу пайт эшик очилиб, ташқарида аввал қорни қаппайган бақалоқ эшак кўринди. Сўнгра чоригини пўстлоқ билан танғиган ўн етти ёшлар чамасидаги ориққина сариқ бола кириб, эшикни ёпди. Елкасидаги икки боғлам саксовул ўтинни остонага гурс эткизиб ташлади, да, ингичка бўйинини чўзиб (бу бегона одам пайдо бўл-

ганидан ажабланган бўлса керак) салом берди. Чол эса яғири чиққан кулоҳини ечиб, қозиқдан салласини олди, жойнамозга чўкди. Яланғоч товонларини кўрсатиб сужудга кетди. Намоз аср энди ўқиляётган бўлса ҳали вақт эрта экан-да? Чиндан ҳам, бу оқшом зулмати эмас, қумбўрон зулмати эди. У ҳали ҳам ўкириб, эшикка, туйнукка ўзини урмоқда. Бу ерда вабою довуллар, қаҳратон изгиринларню саратон гармселлари ўтган, мозор эса турибди.

Заргаровнинг кўзи сал ўргангач, қумшувоқ деворда токчалар ўпқондек қорайиб кўринди. Бўйра, эски сандиқ, сопол идиш, хумқовоқ...

Заргаров бояёқ тахминлаб билган эди: бу ерни Эшон-қудуқ дейишади, чолни эса — Қудуқ-эшон. Ҳозир ўзини тарки дунё қилган бир хокисор қилиб кўрсатгани билан, даврида бутун саҳрони бийлаб ётган нуфузли эшон эди. Урушдан олдинги йилларгача чўпон-чўлиқдаң, дашту саҳролардан назру ниёз, инъом-эҳсон йнғиб, мазорнинг тупроғини ялаб ётар, ўзи саҳронинг қайси бир бурчагида ўтлаб семирган қўйларининг ҳисобига етолмасди...

Ҳозир ҳам Эшон-қудуқдан текинга сув ичмайдиган чўпонлар кўп. Сўнгги йилларгача худойи, қурбонликнинг кети узилмас эди. «Инжинир» деганда эшоннинг авзойи бузилиб, товуши ўзгарганини Заргаров сезди. Саҳрода бундайларнинг кўпайиши қандай офат эканини эшон яхши билади. Мурид-мухлиснинг камайиши ҳам шулардан. Булар ҳамма ердан «артизан» очиб, Эшон-қудуқдан путур кетди. Кимсан, Қудуқ-эшон, ҳозир ойда келган иккита хом терини ҳам дуои санлолло билан қабул қилипти-да.

Заргаровнинг кириб келиши ҳам ўша «кафангадо бўлган» ўттиз саккизинчи йилларини эслатган бўлса керак. Саҳронинг мудовом тинчлигини бузиб, ташқаридаги қумбўронни ҳам шу бошлаб келгандек кўринди ҳойнаҳой. Шунинг учун бемаҳал, бетаҳорат бўлса ҳам, тескари ўгирилиб, дарров жойнамозига чўкди.

Бўйни узун, пешанаси дукки, қоши йўқ, қўсқигина бола меҳмонга чой қуярди. Заргаров унга ҳазиллашиб кўз қисиб қўйди:

— Отинг нима?

— Мусулмонқул,— деди ўсмир.— Мошинани ўзингиз ҳайдайсизми?

Заргаров бош силкиб, унинг қонсиз юзига жилмайиб қаради. Сояда қолган ниҳолга ўхшайди. Эшоннинг кими бўлди экан? Неварасими? Ё бегона, хизматқорими? Қим бўлса ҳам алданган, дунёдан беҳабар, саводсиз бўлса керак бояқиш. Бу мазор, бу сардобалар харобаси, бу кўҳна ёввойи дунё ўрнида нималар бўлади — биларми-кан?

— Бизнинг қурилишга бориб ишламайсанми, катта йигит бўлиб қолибсан, саводнинг борми?— деб сўради Заргаров. Намозини тугатиб чол ҳам дастурхонга силжиб ўтирди, «бисмилло», дея нон тишлади.

— Саводим бор, чўпон болалардан олиб газит ўқийман,— деди Мусулмонқул. Чолнинг ранги қув ўчди. У болани қўлдан чиқаришдан қўрқади чамаси.

— Мен бўривойларнинг радиосини ҳам эшитганман,— давом этди бола («бўривой» дегани буровой бўлса керак),— улар кетиб қолишибди. Сизлар нима қуряпсизлар?

— Биз кўп нарса қурамиз. Сенга қандай тушунтирсам экан... Мана худди шу ерда асфальт йўлдан комсомол қизлар велосипед миниб ўтадиган бўлади...

Мусулмонқулнинг кўзлари чақнади. Ўтган йили буровойда у худди шундай бир қизчани кўз остига олган эди. Анчагача кечалари уйқуси қочиб, паришон бўлиб юрди.

Лекин Қудуқ-эшон бу одамнинг гапларига ишонмасди. Саҳрода у бунга ўхшаганларни кўп кўрган. Ун йил исковучдай сакиллагани билан ҳеч нарса тополмай қораси ўчганлар ҳам бўлди. Бу ерларни бийлайдиган ҳамон эшоннинг ўзи бўлиб турибди.

Эшон билмас эдики, саҳрони бийлайдиган ҳозир мана шу кўзлари қизариб кетган ҳорғин одам; олтин сандиқларнинг калити шунинг қўлида; билмас эдики, саҳрони энди бошқа «эшон» сўрайди, унинг ўз йўллари, ўз заводлари, самолёти, қудратли техникаси, минглаган коллективлари, ярақлаган миллионлари бор.

— Бизда одам етишмайди. Аллақаёқдаги бир кавакда ётаверасанми?— деб давом этди Заргаров болага қараб.

«Худонинг жойи кўп,— деб ўйларди Қудуқ-эшон,— ҳаммасига ҳам одам етказолмайсан».

У Заргаровнинг ўсиқ қошларига, бақувват елкаларига тикилиб чамаларди: бунинг ҳукму сиёсати қаергача

етар экан? Сахрога бошлаб келган маломати каттами?

— Болани йўлдан урманг, мулла,— деди Қудуқ-эшон.— Болагинани кўнглини бўлманг. Мачит иншо қилмадим, равот солмадим, аммо лекин фарзанд боқдим...

— Энди ўзингиз ҳам бу латта-путтани йиғиштирсангиз бўларди, тақсир...— Заргаров бўйрага оёғини узатиб, сандиққа суянди. Учоқ тафтида аъзойи бадани бўшашиб, уйқу тошдай босиб келаётган эди. Ташқарида бўрон ҳамон чиябўридек улыб, қумни эшикка чирсиллатиб урмоқда.

— Мен одамларнинг густоҳлигидан қочиб юрибман бу ёқларда...— Эшоннинг товуши мозордан эшитилгандек узоқдан бўғилиб келди-ю, тинди.

«Битта ўзингиз қолган экансиз-да... фаришталардан», Заргаров хаёлига келган бу сўзларни айтадимийўқми — билмайди, чарчаган вужудини уйқу зулмати қамради. Эшоннинг яна қандайдир бўғиқ сўзлари қулоғига чалинди, аммо нима деганини англамади, товушининг машъум, қутсиз руҳини сизди, холос... Ухладими, йўқми, бир маҳал қараса, туйнукдан тонг шуъласи тушиб турибди. Ўрнидан шартта туриб ташқарига чиқди. Бўрон тинган, ҳаво мусаффо эди. Ўзини қўйиб бир керишган эди, тонг салқини кечаги чарчоғу ланжлигини кўтариб кетди. Кунгай девор этагига ёпишганча қуёшнинг илк нурини кутаётган калтакесак лип этиб шўра тагига кириб йўқолди. Эшикда Мусулмонқулнинг нимранг юзи кўринди.

— Кетяпсизми?— деди кавушини судраб чиқаркан.

— Ҳа,— деди Заргаров, кейин боладан катта йўлни аниқлаб сўраб олди.— Боргин, ишчи бўласан, попукдек жонон қизлар бор бизда,— деб ҳазиллашиб, моторини қизитди.

Мозорнинг терс томонида қумғон тутган эшоннинг ўзи ҳам кўринди. Заргаров мотор гулдуриси орасидан унинг ерга қараб гўнғиллаганини эшитди:

— Мунча жонон, жонон дейди, эрсираган, синглиси борми, нима балол!..

Таомилга кўра бошпана учун раҳмат айтмоқчи бўлиб турган Заргаров индамай қўл силтади-ю, рулга чиқиб ўтирди. Юриб кетар экан:

— Хайр, сен билан балки кўришиб қолармиз,— деди совуқда дийдираса ҳам илжайиб турган йигитчага.

Соқоли ҳам, бутун юзи ҳам тупроқ рангига кирган эшонни мозор муюлишида сўнги бор кўрди. У яна бир нималар деб қолди. «Дўзахда кўришасан...» — деди-ёв.

Заргаров барханлар бўйлаб машинасини ғизиллатиб кетди. «Газик»нинг брезент соябонидан ҳамон шувиллаб қум тўкилар, ойналарни қайта-қайта артишга тўғри келар эди. Орқадан қуёшнинг қизил доираси кўтарилди. Бу ерларда ўзи қуёшдан бўлак чўтга оладиган нарса ҳам йўқ шекилли. Кечаги бўрон ҳамма йўлу сўқмоқларни супуриб, текислаб кетган. Фақат тахмин ва таваккал бидан юриш мумкин эди.

Заргаров бир соат, бир ярим соат юрди ҳамки, катта йўлдан дарак йўқ. Йўл кўндаланг келиши керак эди ё пайқамай ўтиб кетдими? Орқага қайтиб ҳам ўз изидан бўлак нарса тополмади, яна ҳайдади. Уч соат айлангандан кейин адашганига астойдил ишониб, маъюс жилмайди. Мунча ношуд, мунча тажрибасиз бўлмаса? Бобошнинг қадри ўтди шу топда: ҳақиқатан ҳам Бобош унинг бир бўлагидай, беминнат ёрдамчиси бўлиб қолган экан. Унга ишониб, йўл юришни ҳам унутиб қўйибди. Бошга тушган билади, деб шуни айтади-да. Кун қисқа, қуёш оғиб кетяпти, наҳотки яна эшоннинг сассиқ хужрасига икки букилиб кириб борса? Бу хаёл дилига қора булутдек соя солиб ўтди. Шимол томон уфқ ҳам хўмрайган эди. Сахро ҳам қандайдир бегона кўриниб кетди. «Азбаройи шифо, нима қилияман ўзи! Моторни бир оз совутай-чи. Саросимада айланавериб, бензинсиз қолмайин тагин», деб тўхтади-да, қапотни очди. Атрофга бесабр кўз ташлади. Қорайиб турган уфқ чизигидан бўлак бир белги йўқ биёбонда. Мотор юриб турганда ҳам бир нав экан. Улик сукунат руҳини эза бошлади; кечаги чарчоқ яна қайтиб келдими, ҳозир рулга ўтирса, кўзи тиниб кетадигандек туюлди. Ёлғизлик одамни жинни қилади, дейишарди, бу гапда жон бор шекилли-да. Заргаров ҳеч қачон бунақа ёлғиз қолмаган, ўзини бу қадар ожиз ҳис қилмаган эди. Ҳаво ҳам, бадани ҳам совиб кетаётгандек. Фақат моторнинг кўз илғар-илғамас ҳовури далда бериб турибди.

Бехосдан ён томонда, ўзоқда бир қора нуқта кўринди. У тобора яқинлашавергач, машинага айланди. Худди Заргаровникидек «Газик». Ажабо, наҳотки ўз машинаси иккита бўлиб кўринаётган бўлса, эс-ҳушини йўқотгани йўқми ишқилиб?

Заргаров тикилавериб ёшланган кўзларини уқалади. Машина ҳамон яқинлашиб келар, чўзиб-чўзиб сигнал берар эди. Бутун сахро янграб, қулоқлари шанғиллаб кетгандек бўлди-да, келаётган машинага томон жилди. У кўзи кўриб, қулоғи эшитиб турган нарсаларга ҳали ҳам ишонгиси келмасди, машинадан аёл киши тушганда эса ишончини бутунлай йўқотиб, кўзларини чирт юмиб олди.

— Сахро ўзингизники бўлса ҳам ёлғиз юрмаслигингиз керак, Мардонқул ака...

Таниш туюлган бу шўх овоздан Заргаров кўзини ялт этиб очди. Бир зум боши айланди. Кўз ўнгида Зиёда турарди. Тавба! Уша қорамағиз, ўша дуркун Зиёда! Сочларининг устидан қирғиз телпакни бостириб, шим ҳам кийиб олибди. Ёпирай, туш деган ҳам мунча тотли бўлмайди.

— Салом, алхимик, салом, агар кўзимга кўринаётган бўлмасангиз,— деди Заргаров ночор аҳволини яширишга уриниб. Бошлиқнинг ҳазиллашганига Зиёда ҳам қувонди-ю, лекин унинг толиқиб, карахт бўлиб қолганини сезган эди. Ёнбошига осиб олган зангори термосни очиб, қопқоғига иссиқ кофе қуйиб берди.

— Сиз мени қаёқдан топиб келдингиз?— деб сўради кофени ичиши билан танасига иссиқ югурган Заргаров.

— Бу ерда институтимиз ходимлари ишлаяпти. Мен намуналар олгани келган эдим,— деди Зиёда.— Сизни болалар дурбинда кўриб қолишибди. Қарасак — бир айландингиз, яна ўша йўлдан қайтдингиз... Адашган одамнинг саросимаси бизга таниш...

Вой шаддод қизгина-ей, юзига солиб нима қиларди, ўзи-ку бусиз ҳам ерга кириб кетгудек изза бўлиб ўтирибди. Лекин Зиёдани учратганидан қанотланиб кетгандек дили ҳовлиқарди.

— Зиёда...— товушида яқинлик оҳангини ўзи ҳам сезиб, бир зум тўхтади.— Бировга айтиб юрмайсиз-да... Кимсан, начальник, ўз ерларида адашиб қолибди, дейишса...

— Бўпти, орамизда қола қолсин, хўпми?— деди Зиёда кўзлари чўғланиб. Кейин у машинаси томон югурди. Почаси тор одмигна қора шим баркамол қоматини, бақувват оёқларини бор жозибаси билан кўрсатар эди. Машъум ёлғизликдан қутулган Заргаров ўзини тиймай

қўя қолди, рўй-рост тўйиб қаради. «Орамизда қола қолсин, бўптими?» дея ўйнаб айтган сўзлари негадир қулоқларидан кетмас эди. Зиёда шофёри билан машинасини қайтариб юборди.

— Мен сизни олиб бориб қўяман, чарчабсиз,— деди қайтиб келиб.

Кап-катта одамга қиз боланинг бундай ёрдамига муҳтож бўлиб ўтириш унча муносиб иш эмас эди, ундан йўлни яхшилаб сўраб олиб жўнайверса ҳам бўлар эди-ю, ҳозир Зиёда кетиб қолса, ёлғизликда кўнгли қай даражада ўқсиб қолишини олдиндан сезгандек беихтиёр «хўп» деб юборди. Зиёданинг ҳам бу таклифи чин кўнгилдан эканини пайқаган эди у.

— Қани чиқинг, кечгача етиб оламиз,— деди Зиёда рулга ўтириб. У ҳабас қиларли даражада бақувват, дидил эди. Рулга ярашиб тушган ўтиришларига ҳадеб қарайвермаслик учун Заргаров шофёри Бобошнинг «қилган қилиғи»дан гапира кетди. Зиёда роҳат қилиб кулди: «Азамат бошлабди амалдорларингизни, мендан салом деб қўйинг!»— деди хахолаб.

— Сиз яхши биласизми бу йўлларни?— сўради Заргаров.

— Қайси йўлларни? Ҳа, бу йўллар бугун бор, эртага йўқ... Уларни билиш шарт эмас. Саҳрони билиш керак. Сиз ҳам кўникиб кетасиз.

— Бобош қурғур полапондек чирқиллатиб ташлади-кетди,— деб кулди Заргаров ҳам.— Компас олиб юрсам бўлар ёкан.

— Компас шарт эмас, соатингиз борми?

— Қанақа соат?

— Оддий қўл соат-да.— Зиёда машинани тўхтатди.— Соатингизни беринг, мен сизга осон бир йўлни ўргатиб қўяман,— деди-да, Заргаровнинг билагидан катта ялпоқ соатини еча бошлади. Кичкинагина қорача бармоқлари чаққон, иссиқ эди.— Мана, ёдингизда бўлсин, буни ҳар бир саҳройи билиши керак,— деди у кафтидаги соатнинг циферблатини синчилоғи билан кўрсатиб. Заргаров томонга силжиброқ ўтирди, соатни ерга тушириб юбормаслик учун шимни таранг тортиб турган йўғон оёқларини жипслаштирди,— хўш, циферблатни горизонтал ҳолатга қўйиб, соат миллини қуёшга тўғрилайсиз, бундай қилиб. Соат марказидан мана шу бурчакни, «12» рақами билан соат милли ўртасида ҳосил бўлган бурчакни ке-

сиб ўтган чизик шимол билан жанубни аниқ кўрсатади. Тушундингизми?

Заргаровнинг хаёли аллақаяёқда бўлиб, тушуна олмаган эди, очигини айта қолди. Зиёда бошқатдан тушунтирди.. Заргаров унинг бармоқларига тикилар, ҳамон тушунолмас, лекин «ҳа-ҳа», деб бошини қимирлатар эди.

— Милнинг шу туришида соат 12 гача жануб қуёшдан ўнг томонда бўлади, 12 дан кейин эса чап томонда. Тушундингизми?

— Тушундим...— деди Заргаров унинг кўзига жуда яқиндан ғалати қараб. Шу зумдаёқ ўзини ўнглаб:— Тушундим, тушундим,— дея такрорлади тушунмаган бўлса ҳам.

— Мана шуни билиб олсангиз, сира адашмайсиз,— дея машинага газ берди Зиёда.

— Буни Дмитрий Казимирович ўргатганми?

— Айтгандай, келган куним Дмитрий Казимирович билан сизнинг ҳақингизда узоқ гаплашган эдик, қулоғингиз қизигандир?— Зиёда узун киприклари остидан олисларга тикилиб, машинани ўйинчоқдек пилдиратиб борар, шўх-шўх гапиришлари чаққон ҳаракатларига монанд эди.

— Қулоқ қизиш қаёқда; совуқ суягимдан ўтиб, дийдираб юрган эдим,— дея бошлаб, бутун сафарини, мазорда тунаб қолганларини, «жонон» деганда Мусулмонқулнинг синиққан юзига қон югурганларини кулгили қилиб гапириб берди.— Сизлар менинг хамиримни пиштибсизлар-да.

— Сиз ҳам чўлда яшаган экансиз... Уша Мусулмонқулдай бўлганмисиз, нима бало!— Зиёда хандон ташлаб кулди.— Болалигингизда хўжайиннинг қўйларини ҳаром ўлдириб, қочиб кетган экансиз. Дадангиз анҳордан паншаха билан олти кун излабди. Чўлда бир ҳолатда ётганингизда туякаш топиб, парвариш қилибди. Кейин... дадангизни бўри... Кейин уруш, Политехника институти...

— Роса ғалвир қилибсизлар-ку, миримдан-сиримгача...

— Қийин кунларни бошингиздан кечирган экансиз... Оғир қисмат. Яна кейин дилхираликлар ҳам бўлибди,— Зиёда, беандишалик қилиб юбормаяпманмикан, дегандек Заргаровнинг юзига қараб қўйди.

— Қариганда эзма-чурук бўлиб қолибди папангиз,

сизга шуидай лоф урган бўлса,— деди Заргаров Губановдан хафа бўлиб. Аслида Зиёданинг ўзи ҳақида бундай қизиқиб суриштирганидан ҳаяжонда эди. Иккинчи томондан, «кейинги дилхираликлар» Фотима ҳақидаги гап бўлса керак, буни эслаб, кўнгли чўкди. Лекин буни билдиргиси келмади.

— Булар ҳаммаси — икир-чикир ташвишлар. Мен ҳаётни яхши кўраман, Зиёдахон. Ҳар қанақасини!..

Зиёда анчадан кейин, гўё биров эшитмасин, ўзингизгагина айтаман, дегандек, осойишта таъкидлади:

— «Икир-чикир» дейиш... сизга муносиб эмас.

Шундан кейин икковлари ҳам узоқ индамай қолишди. Орага кимдир рахна солгандек, нимадир яна гап бошлашга йўл бермас эди.

— Менинг кирдикорларимни билиб олибсиз,— деди Заргаров кулиб.— Мен бўлсам, сизнинг ҳақингизда ҳеч нарса билмайман...

Зиёда юзлари ловиллаб кетаётганини сезди-ю, ҳеч нима деёлмади. Яхшики, шу пайт йўлда қандайдир сурон эшитилиб, диққатларини тортди. Улар кичкина бир овулга яқинлашган эдилар. Яккам-дуккам лойшувоқ япасқи уйлар пастгина тиканак ихота билан ўралган, этагида кўчма қумлар тўлқинланиб ётар эди. Овулга кираверишда бир тўда одам тортишаётгандек ўдағайлаб шовқин солар эди.

Заргаров машинадан тушиб уларнинг олдига боргач, шовқин бир оз босилди. Булар гидрогеологлар билан шу овулда яшайдиган чорвадорлар экан. Техникага ишла-тиладиган сув трассаси шу овулга келиб тақалибди, йи-гирматача уйи бузиш керак экан. Чорвадорлар: «Буз-майсанлар, ҳақларинг йўқ», деб оёқ тираб туриб оли-шибди. Ади-бади айтишиб, оғизларидан боди кириб, шоди чиқар эди.

— Подумаешь, оқ уй — ола-баргак!— деди шундай совуқда похол қалпоқ кийиб олган топограф.— Энди се-нинг бурга-канангни аяб қўл қовуштириб ўтираминизми?

— Ўзинг бургасен! Нашайлигинг келсин, сўйлаша-миз,— деб қўл силтади бир оқсоқол.

Заргаровни ҳамма қуршаб олди. Тутақиб турган то-пограф трассанинг муҳимлигию овулдагиларнинг калта-бинлигидан койиб кетди. Кекса кўзлари мўлтиллаган оқсоқол бошлиқнинг оғзига тикилиб турарди. Заргаров нима дейишини билмай, негадир овулни айланмоқчи,

уйларни кўрмоқчи бўлди. Иморатлар ҳақиқатан ҳам ночор, битта бульдозер ярим соатда текислаб ташласа бўладиган. Лекин қўраларга ёпирилган, четанлардан мўралаб турган, хотин-халаж, бола-бақра, арқонга осилган кир, қоқилаётган палос, уюм-уюм таппи, пичан... ҳаммасида бу ерларнинг ўзига хос бир файзу қути кўри-ниб турар, ҳозир нима ваъда қилсанг ҳам бу ердагилар-га малол келиши аён эди. Заргаров гангиб қолди. Ўз одамларига бир нима деб маслаҳат бериши ҳам қийин. Улар мутахассислар, ўз ишларини билишади.

Шу пайт ёнида Зиёда пайдо бўлди.

— Мардонқул ака...— деди у бошлиқнинг юришига қадамни мослаб. Улар қумга кўмилаёзган қамиш ихота бўйлаб борар эдилар. Заргаров одимини секинлатди. Зиёда қумга ботаётган оёқларини ажиб бир енгиллик билан олиб, ердан кўз узмай гапирди:— Сиз уларга маслаҳат беринг, овулга тегишмасин, фойдаси йўқ. Бу ернинг қаттиқ қатламлари жуда узоқ, сув турмайди. Трассани пастдан қидиришсин.

— Бейсбот, оғзаки буйруққа кўнишармикан?

— Заргаровсиз-ку... Қолаверса, бу оғзаки бир гап эмас,— деди Зиёда,— район яхши ўрганилган, мен аниқ биламан. Сизга архивдан ҳужжатларни топиб беришим мумкин. Ваъда қилаверинг.

Заргаров анча ўйлаб турди-да, Зиёданинг ишчан қиёфасига миннатдорлик билан қараб, мутахассислар томон кетди. Кўп ўтмай иккала тарафни ҳам тинчитиб, қайтиб келди. Кеч кириб келаётганидан хавотир олган Зиёда моторни юргизган, кутиб ўтирар эди.

Четан ёнида қатор турган овул қариялари марҳаматли бошлиққа таъзим қилишди. Гидрогеологлардан баъзилари Зиёдани ҳам таниб олишган шекилли, орқадан қўл силкиб қолишди. Машина шамолга қарши физиллаб борар эди.

— Раҳмат, Зиёда... Бугун иккинчи марта жонимга ора кирдингиз,— деди Заргаров унинг рулдаги қўлини ушлаб. Зиёда ҳам бир нимадан қўрққандек машинани беихтиёр секинлатди. Деразани очиш баҳонаси билан қўлини унинг иссиқ кафтидан секин тортиб олди. Деразадан кирган оқшом салқини ловиллаган юзига ҳуш ёқар эди. Заргаров юраги дукиллаганини сизди. Хайриятки, машина тўхтамади. «Нима қиляпман ўзи?»— деди ичида, дарров гаини расмий томонга бурди:

— Хужжатларни эсдан чиқармайсиз-да, илтимос...— ўзини яна сал босиб олиб, давом этди:— Шунинг учун айтаман-да, ҳамма иш бир кишининг қўлида бўлса эди, деб. Юзта ташкилот юз хил иш қиляпти саҳрода, ҳаммаси бири биридан беҳабар, ҳаммаси ўз билгича. Мана, энди ҳар кун керак бўладиган ҳужжатлар кимнингдир архивида ётибди...

— Саҳрога «ҳокими мутлақ» бўлмоқчи экансиз, бу осон иш эмас...— деб кулди Зиёда.— Обкомда ҳам таъзирингизни ебсиз, эшитдик.

— Жуда синчков экансиз-ку!— тундроқ жилмайди Заргаров.— «Ҳокими мутлақ» эмиш. Буни ҳам Губанов айтгандир? Зап тушунган экан-ку менинг ниятимни!

Йўлларда қуюн чарх уриб, қамғоқ, хору хасни пилдирата бошлади. Шамол кучли бўлмаса ҳам заҳри бор эди. Кўп ўтмай у совуқ ёмғир бошлаб келди. Бундай ёмғирнинг қорга айланишини саҳрода ҳамма билади. Кечаги бўронлар бекорга қутурмаган экан, ҳавонинг турқи ўзгарадиган бўлиб турибди. Қора совуқлар тугайдиганга ўхшайди.

Улар вагон шаҳарчаларига яқинлашганда қоронғи тушган эди. Заргаров рулга ўзи ўтди. Кечагина ҳамма бошлиқларни рулга ўтқазган одам бугун ўзи ўнг қўлда керилиб ўтирса, ярашмас эди. Шунинг учун Зиёда ҳам:

— Анча ўзингизга келиб қолгандирсиз,— деди-да, жойини бера қолди. Унинг ўрни ҳам, баранка ҳам иссиққина эди. Заргаров нозиккина қорамағиз қўлларнинг тафтидан ўзида аллақандай куч сезгандек бўлди.

— Бўлмаса-чи!.. Лекин сизни толиқтириб қўйдим-да...

Улар бир-бирлари билан маслаҳатлашиб ўтирмасданок тўғри Губановларникига бурилишди. Саҳрода кўплар бу уйга ўз уйларига келгандек кириб боравердилар. Нега бундай, безовта қиламиз-ку, деб ўйлаб ҳам ўтиришмайди. Гўё оддий бир таомил. Саҳродаги ҳамма мушуқларга шу Губановлар радди бадалдек... Заргаровга ҳам ўз ётоғидан кўра шу ер кўпроқ ўрганш бўлиб қолган. Чунки бу уйда доим ўчоқда олов, иссиқ сув, иссиқ чой, ширин суҳбат, файзу ором топади.

Губанов ҳали ишдан келмаган экан. Заргаров аврасиз нимча пўстинини ечиб, дарров ўзини иссиқ сувга урди: мозорда тунаганини ўйлаб ижирғанар, йўл губори-

дан қутулишга ошиқар эди. Икки челақда иссиқ-совуқ сув кўтариб ташқаридаги умивальникка чиқди. Мария Власовна ичкарида «Азочка»си билан чақчақлашиб тўймас эди. Дарров унинг сочларини тўзғитиб, ҳафсала билан бошқатдан ўришга тутинди, йўл-йўлакай сахро қишига боп қандайдир кремларни тавсия қилди. Уларнинг дарз кетган тошойна олдидаги кукулашишлари, гоҳо Зиёданинг хандон отиб кулиши Заргаровга яхши эшитилиб турар, ҳар замонда диққатини бўлар эди. Уларнинг суҳбатига қараганда, Зиёда ҳозироқ қайтиб кетиши керак экан. Мария Власовна:

— Ухламасдан, бу совуқда кечаси билан йўл юриш зарур келдими? Ётиб қол,— деб қистарди.

— Ҳозир машина базага нон олиб кетади. Иссиқ нон,— қувониб гапирарди Зиёда,— кўз олдингизга келтиринг: атроф жимжит, ҳеч нарса ҳеч ким йўқ, фақат совуқ, соф ҳавою иссиқ нон ҳиди... Маза қилиб мизғиб кетаман.

Заргаров Зиёданинг қувноқ овозига берилиб, буни кўз олдига келтирди. Келтирди-ю, негадир маъюс тортиди.

— Довулдай елганинг елган-да, Азочка,— дерди Мария Власовна зорланиб,— худо ярлақаб, битта-яримгани яхши кўриб қолсанг, балки сал қуйилармидинг...

Зиёда ширали янгроқ товушини тийиброқ кулди:

— Қўйинг, Мария Власовна, муҳаббат — тентак. Шундай дарёдай тошиб юрганим сизга ёқмайдимми?..

— Дарё ҳам тентак,— дея насиҳатомуз уқтирарди кампир,— аммо электр станцияларни юргизади, ҳа! Эплаб олсанг иситади ҳам, ёритади ҳам...

Заргаров ювиниб, артиниб ҳам бўлди, лекин ичкарига кириб, гапни бўлишга ботинолмай, зинапояда турарди. Мария Власовна яна ётиб қолишга қистай бошлади. Заргаров Зиёданинг нима деб жавоб беришини кутарди. Бунга у нима учундир жуда қизиқиб қолди. Нима учунлигини ўзи ҳам билмасди. Ҳақиқатда, Зиёда бу ерда ётиб қолди нимаю базага бориб ётди нима? Қурилиш бошлиғига барибир эмасми?

— Эртага Тошкентга қайтиб кетишим керак.— Зиёданинг овози эшитилди.— Намуналарни оламану уча-ман. Болаларимни соғиндим...

«Болаларим...» Катта хотинлардай гапирарди-я. Ўзи бўлса... ўзи бўлса боладеккина. «Муҳаббат — тентак»

эмнш. Бу эса турмуш кўрган тажрибали одамнинг гапига ўхшайди. Борган сари жумбоққа айланяпти бу қиз. Заргаров у билан яхши танишиб олдим, деб юрса, шунча гаплашгани билан ҳам кимлигини билолмаган экан. Яна минг хил савол туғияпти. Ундан ботиниб ҳамма гапни сўраб ололмаётганига ҳайрон. «Бировнинг салобати» деган нарсадан ҳайиқмайдиган одам-а! Бу, эшик орқасида дийдираб туриши-чи!

Заргаров томоқ кирди-да, «юрак ютиб» ичкарига кирди. Уртада уйни тўлдириб Зиёда турарди. Ҳозиргина ўзига далда берган Заргаровнинг тили галдираб қолди.

— Зиёдахон... қайтиб кетмоқчи экансиз...— деди қарга қарашини билмай. Зиёданинг қалин ўриб бошига турмаклаган сочлари узунчоқроқ қорача юзига шундай жозоба бағишлаган эдики, Заргаров уни эндигина биринчи марта кўраётгандек довдираб қолди. Бўй-бастни ҳам илгаригидан баландроқ кўринди кўзига, қошига ҳам бўёқ тортганми, кўзларининг чақнаши, ёноқларининг лов-лов ёниши хира чироқда аён кўриниб турарди.— Бугуноқ қайтиб кетишингизни билганимда... сизни бундай овора қилмас эдим,— дея дилидагини айтолмай, гапни бўшаштириб юборди Заргаров.— Айтмабсиз-да...

Заргаровнинг паришонлигини пайқаган Зиёда шўхликни қўйиб, босиққина хайрлашди. Аста чиқиб кетди.

У кетгандан кейин Заргаров уйга сиғмади. Жағиллаб турган самовар атрофида бир-икки айланди-ю, елкасида унутилган сочиқни қозикқа илиб, яна ташқарига чиқди. Қор учқунларди. Сахро тўла қор, осмон тўла қор. Бошқа ҳеч нарса йўқ. Қандайдир ўзга бир планетага ўхшайди. Бирон сойми, дарахтзори ҳам йўқки, шундай пайтларда соҳил ё сўқмоқ танлаб, лоқайд бир кезсанг... Заргаров биринчи марта «Катта ер»ни кўмсаб эслади.

«Болаларимни соғиндим...» Зиёданинг товуши янгради қулоғида. Узининг Саодатини кўрмаганига ҳам ярим йилдан ошибди. Соғиниб қийналгани йўқ. Наҳотки унда оталик туйғуси шундай суст бўлса? Наҳотки у энди шу қадар ёлғиз, соғиниб-кўмсаб эслайдиган ҳеч кими йўқ?..

Заргаров кимсасиз тун қўйнида айланар, оппоқ қор уни бошдан-оёқ буркаб олган эди. Бир-бирига боғланмаган кўп ўйлар чувалиб келди бошига. Нимани ўйласа, кўз ўнгида Зиёда турар эди. Бу унга халал бера бошладди. Узоқ сафардан кейин уйда ўтириб дам олишига, ўй

Ўйлашига, умуман, юриш-туришига халақит бера бошлади, ҳаловатини кетказиб қўйди. «Нима бўлди ўзи?.. Худо сақлаб қолди шекилли. Ушанда машинада ёниб турган ёноғига шундай юзимни қўйгим келдики, қўрқиб кетдим. Ҳушимни йиғиб ололмай бағримга боссам нима деган одам бўлардим? Худо бир асради... У шод эди, кўнгли пок, чексиз. Мана шу қор бўралаган оппоқ осмондай...»

Заргаров ҳозир шу ўйлари билан узоқ қолишни истарди. Ҳамма вақт атроф шундай сокин, ҳазин бўлишини истарди.

Қизиқ. Кимдир уни бу саҳрога юбормай, этагига осилади. Кимдир шу саҳрода адашган жойидан қутқазиб олиб келади...

Йўқ, йўқ, бу ўй яна Зиёда ҳақида-ку! Наҳотки у энди Заргаровни ҳаф қадамда шундай таъқиб қилаверса?

12

Заргаров бир куни ишдан келиб ўз ётоғини танимай қолди. Наҳотки янглишиб бировникига кйриб қолган бўлса? Зинапоягача поллар ювилиб, пояндозлар солинган, дарпардалар дазмоллаб осилган, уйда донм сўлиб ётадиган биттаю битта чиннигулнинг эски туваги чиройли кўк қоғоз билан ўралиб, дераза рафига қўйилган, донм тамакидан сарғайиб ётадиган кулдон ярақлаган, столда оқ дастурхон, бурчаклардан ўргимчак уялари супирилиб, чанг-тўзон артилган, китоблар тахлоғлиқ — ёғ томса ялагудек... Ёпирай, нима гап ўзи, ким қилди буни?

— Дад-да...— деди секин шкаф орқасидан кимдир эркаланиб. Заргаровнинг эти жимирлаб кетди. Қизининг товушини дарров таниган эди. Дадасига ҳазиллашиб шкаф орқасига яширинган экан, чидамади шекилли, отилиб чиқди.

— Саодат!.. Қизим!— Бағрига босди уни Заргаров. Қўзидан тирқираб ёш чиқиб кетишига сал қолди. Саҳро тўзони сингиган кўксин кўпдан буён бундай меҳрибон, жонга яқин, қондош ҳароратни ҳис этмаган эди. Саодат ўн еттига тўлай деб турган, кичик жуссали, тикмачоқдеккина пучуқ қиз. Оппоқ юзи ойдек юмалоқ, жиндак сепкили бор. Иккита қилиб ўрилган калта сочи диккайиб турарди. У оёқ учида чўзилиб, дадасининг кўкариб турган тиканакдек соқолли юзларини силади, бошини

дам у ёққа, дам бу ёққа қийшайтириб чеҳрасига узоқ тикилди, кичкинагина иссиқ қўлларининг сирти билан унинг кўз тагидаги намини артди. Отаси унинг жажжи бошини икки ўрим сочи билан қўшиб кафтларига олди-да, яна кўксига босди.

— Вой, шайтон-эй! Ким экан бу ерда хўжайинлик қилган, десам сен экансан-да! Қандоқ келиб қолдинг?

— Вой, дада! Шунақа уйда турасизми? Бошлиқ десалар, мен сизни...

— Мени қўй, қани ўзингдан гапир?..— Заргаров чойга уринмоқчи эди, платада қайнаб турган кастрюлкадан қўлини тортди. Товада ҳам бир нима жириллар эди.

— Чой тайёр, дада, ювининг!— Саодат зум ўтмай, дастурхон тузади. Ширин таом ҳидлари анқиб кетди. Заргаров ҳам бошигача совуқ сув сачратиб ювинди-да, оқ кўйлагининг энгларини шимариб, дили ёришганча келиб ўтирди. Ота-бола икки чеккада жилмайиб бир-бирларига тикилиб қолдилар.

— Уқишларинг қалай?

— Нега мунча ориқлаб кетдингиз?

Бир-бирларига шундай жавобсиз, иккинчи даражали, гоҳо эса аҳамиятсиз саволлар бериб ўтирдилар. Иккаласи ҳам қандайдир асосий гапни кутар эди. Қани, ким бошлайди, ким журъат қилади? Бу масалага кимнинг қандай қарашини иккаласи ҳам билмас эди. Бу ҳақда айтилган гап нимага бориб тақалади — дардми ё изтиробга, аламми ё бепарволикка... эҳтиёт шарт.

— Ойнингни кўрдингми?— совиятган шўрвага қараб туриб сўради Заргаров.

Саодат дадаси овқатини емаётганини кўрса ҳам, туриб яна товадан тухум қўймоқ олиб қўйди, чой дамлади.

— Кўрдим,— деди кейин,— ойимнинг ғамини емансангиз ҳам бўлади. У киши тинч...— совиган чойни янгилади. Дадасининг овқатни ковлаштириб ўтирганини кўриб, унинг бу хонадаги оч-наҳор ёлғизлик кечадарини бирдан тасаввур этди-да, югуриб бориб бўйнидан қучди. Ешли кўзларини ёноғига босиб, дағал юзларидан ўпди. Қайта-қайта ўпди.

— Энди мен сизнинг ёнингиздан сира-сира кетмайман, дада! Доним сиз билан бирга бўламан, ишга келаман шу ерга!

— Нима бало, менга раҳминг келиб кетдим, қизим?

— У кишининг ғамини емай, ўзингизга қаранг. У киши юрибдилар...— Саодатнинг товушида зардали, аламли йиғи оҳанги аниқ эшитилди,— Шоаҳмад акалариникида...

— Ҳҳи-и... Нима дединг?

— Ҳа. Ойим ўша ерда турибдилар.

Заргаров буни дарров тушунмади. Анчадан кейингина ичида бир нима узилиб кетгандек товушсиз ингради. Сўнг оқаринқираб, бирдан қаригандек, -юзи салқиди. У бугун қизи билан узоқ мириқиб гаплашмоқчи эди. Лекин оғзидаги оғзида қолди. Саодат ҳам ўкинди. Бу гапни ҳозир айтмаса бўларкан. Эҳтимол, бошқачароқ қилиб айтиш керакмиди?

Заргаров, бирдан тинкаси қуриб, қизининг сумкаси, дарсликлари сочилиб ётган эски диванга чўзилди. Исланиб кетган пастак шифтда қизғиш чироқнинг хира шуъласи доира бўлиб турарди. Ҳозир у Заргаровга Шоаҳмад Аббосовнинг чучмал табассумини эслатди.

— Қизим...— деди у кўзини чирт юмиб.

Саодат индамади. У тузоғлик стол олдида бошини ушлаб ўтирганча қолган эди.

— Ойимдан қаттиқ ранжидингизми, хафа бўлдингизми, дада?— деб сўради кейин аста.

Хафами, ҳайратдами — буни Заргаровнинг ўзи ҳам англаётгани йўқ. У ҳар нарсани кутган бўлса ҳам, бундай хабарни кутмаган эди. Наҳотки Фотима шунчалик паст кетган бўлса?.. Тамом нест-нобуд бўлмаса гўрга эди. Ахир Шоаҳмад Табассум... бунчалик сохта одам...

— Хафа бўлишнинг фойдаси йўқ, қизим,— деди у хотиржамроқ бўлишга уриниб.— Биласанки, ҳар кимнинг инон-ихтиёри ўзида. Лекин ойинг билан бизнинг жуда яхши турган пайтларимиз бўлган. Биз бир-биримизни қадрлардик. Сен туғилдинг. Қўмсаб эслайдиган йилларимиз бор... Хафа бўлдингизми, дейсан. Афсуски, биз оламда ёруғлик борлигини чироқ ўчгандагина пайқаб қоламиз. Ҳаётда мусибат бўлмаса — қувончнинг нима эканини билмасдик...

— Фалсафани қўйинг, дада! Икковларингиз ҳам тенгаксизлар!.. Ойим у ёқда қилиб юрибди номаъқулчиликни, сиз бу ёқда...

— Саодат!— ўрнидан туриб кетди Заргаров. У қизининг катталар иши ҳақида бундай гапирини истамасди.

— Шундай экан, нима қилардинглар турмуш қуриб? Заргаров қизининг катта бўлиб қолганини энди фаҳмлагандек, кўнглига келган танбеҳдан воз кечиб, ҳазилга йўйди:

— Вой тентаг-эй, биз турмуш қурмасак, сени қаёқдан топиб олардик?

— Асосий масала мен эмас, асосий масала — муҳаббат!

— Сен қаёқдан билиб олдинг бу гапларни, пучуқ?

— Биламиз-да. Сизларнинг тажрибаларингиздан ўрганиб.

— Тўғри, қизим, бизда ўрганадиган нарса йўқ...— деди Заргаров ўтирган жойида бош эгиб.— Танбеҳингни қабул қиламан. Лекин изза қилаверма.

— Хатингизни ҳам ўқиб олдим. Анча ғалати гаплар бор экан.

Заргаров Фотимага ёза бошлаган хатини унутиб юборган эди. Бу шайтон уни қаердан топиб ола қолибди?

— Масалан, қанақа ғалати гаплар?— деди у столдан хатни топиб майда-майда қилиб йиртаркан.

— Масалан, муҳаббат ҳақидагилари...

— Яна муҳаббатми? Сен...

— «Катта муҳаббатга ҳамма ҳам қобил эмас...» деб ёзибсиз. Муҳаббатнинг катта-кичиги бўладими?

— Бўлади!— деди Заргаров ёшгина қизи билан гаплашаётганини ҳам унутиб. Саодатга эса бу мавзу қизиқ, айни муддао эди.— Каттаси ҳам бўлади, кичиги ҳам! Муҳаббат, қизим, бизга ҳаётимизнинг миқёсларига қараб ато этади. Габаритларимизга қараб, яъни масалан...

— Сизни «водопроводчи» деганларича ҳам бор экан. «Габарит»миш. Муҳаббатни гапиринг.

— Айтяпман-ку... Сен кичкиналигингизда кўчамизда бир Мушель деган йигит бўларди. Муюшдаги дўкончасида этик мойи, ботинка ипи сотарди. Этик мойларди. Ҳар куни дўкончасининг олдини тозалаб, супуриб қўярди, иккита ботинка ипини сотиб, чўткаси билан ногора қоқиб, «Яллама ёрим»ни хиргойи қилиб ўтиргани ўтирган эди. Умри шу билан ўтди. Хотини, бола-чақаси бор эди. Унинг муҳаббати ҳам шу ҳаётига яраша бўлган албатта.

— У шўрликнинг бошқа ишга кучи етмаган бўлса-чи, айби нима?

— Мен кучга тўла йигит кишининг ҳаётдек бебаҳо нарсани майда пулга чаққанини гапиряпман... Айтгандай, енгил машинада мени олиб юрадиган шофёр бола йигирма беш тоннали самосвалга ўтиб кетди. Яна битта ўзи эмас... Ўзига ўхшаган ўттиз саккиз йигитни бошлаб карьерга кетди.

Саодат ишонмагандек қошини чимириб бирпас ўйлади-да:

— Йўқ, сиз менга катта-кичигини тушунтиринг,— деди:

— Кичиги — доимо тотли, тўғрироғи, чучук, осон, беташвиш, салга дарз кетадиган мўрт... Каттаси — серимтиҳон, беқиёс, масъулиятли.

— Лекин гап бунда эмас, сиз оймни ташлаб кетгансиз,— деди Саодат.— Тўғри, судга аризани ойм берган, аммо, мен биламан — уни сиз ташлаб кетгансиз.

— Сен катта қиз бўлиб қолибсан, қизим. Билиб қўй, кеч қолинганда, узоқ юриб келинганда: «Нега кечикдинг, қаерда эдинг?» бўлаверса, бу ҳали муҳаббат эмас. Севган одам кутади. Ой кутади, йил кутади. Балки бир умр...

— Бир умр азоб чекиш керакми? Мен севишни — бахтли бўлиш, деб тушунардим.

— Бахтлимани-йўқми, деб бош қотиришга фурсат тополмасанг — ана шунда чинакам бахтлисан, қизим. Ойнинг менинг интилишларимни, иштиёқларимни тушунмади. Биз бу ерда катта ишлар қиляпмиз. Одам ўзи қурган уйни яхши кўради. Атрофда ўзинг қилган ишларинг кўзга лоп этиб ташлангани учунгина эмас. Ҳамма нарсани ўзи яратса, одам ўзини худодек ҳис қилади. Мана, китобларинг ётибди. «Эпос»ларни ўқиётган экансан. Биласанми эпос нимади? Дунёнинг яратилиши — мана эпос! Дунёни одамлар яратади. Инсоннинг эпик ҳолати — унинг меҳнат қилаётган пайти. Уқдингми?.. Мен катта, оғир ишни яхши кўраман. Бу, одамнинг ўзига ҳурматини оширади. Ойнинг бўлса... «Елкаси яғир ҳам-мол...» деб таҳқир этди. У кишининг сўнгги сўзи шу бўлди. Нима қилай?.. Кел, ойингни ёмонламайлик, қизим. Мен сендан кечирим сўрайман...

Лекин Заргаров Фотиманинг гапларидан куюётгани йўқ, унинг кейинги иши, келиб-келиб Аббосовни топгани алам қиларди. Биларди-ку, Заргаровга ўчакишиб қилмадимикан?

У жимгина ўтирган Саодатнинг елкасидан келиб қучди; қизи унинг изтиробли юзини кўрмайди.

— Дада, мен кўрдим одамларнинг қандай ишлаётганини. Сиз айтган эпосга ҳеч ўхшамайди. Турар жойлари қоронғи, зах, шароит йўқ, сув етишмайди, совуқ...

— Сен кенгроқ манзарани кўз олдинга келтир, қизим, бугуни, эртаси билан... Бир оз хаёлпараст ҳам бўлиш керак. Қийинчиликлар, алам, қувонч, ҳатто ҳаёт билан ўлим ҳам — хуллас, одамга нимаики хос — ҳаммаси хизматда.

— Ёмон одамлар ҳам бор экан. Ҳатто маҳбуслар... Сизни излаб юрганамда биттаси менга шундай тикилдими, капалагим учиб кетди.

— Ҳа, олтмиш минг одам. Унинг ичида ҳар хили, бир танишим айтгандек, «чиқити», ҳам бор. Бу ҳақда менга кўп гапирйшади. Лекин аминманки, ҳар қандай ёмон одам ҳам бир ковш рудадек гап, унда бир мисқолгина бўлса ҳам олтин зарраси бўлади.

— Менда ҳам борми, дада?— болаларча ҳовлиқиб сўради қизи.

— Сенда албатта бор, пучуқ,— Заргаров кенг кафти билан Саодатнинг кифтига уриб қўйди.— Одам, меҳнат, хулқ-атвор — ҳамма нарса, ҳатто «чиқит» ҳам иш учун, иш учун! Уқдингми? Кенг ўйлаш, хўжайин бўла билиш керак. Қаҳрамон бўлолмасанг ҳам, кўнглингда хўжайинлик туйғуси бўлсин. Совет Иттифоқининг хўжайини! Ихтиёр менда бўлса, шундай фахрли унвон таъсис этардим.

Заргаровнинг иштаҳаси энди очилди. Совиб қолган тухум қуймоқни икки ямлаб, Саодатнинг пазандчилигини мақтай кетди, чойни қайтадан плитага қўйди.

Қиров босган деразаларда ой нури жилваланди. Атрофдаги саҳро тунининг вазмин сукунати алламаҳал бўлиб қолганини билдирарди. Заргаров бугун энг азиз киши билан мириқиб гаплашганидан мамнун бўлиб, Саодат солиб берган жойга кириб ётди. Уйда иссиқ жон борлигиданми, руҳи енгил, қандайдир азобдан қутулгандек, кўнгли ажаб бир осойиш топган эди.

— Менга қара, сен, бу ерда қоламан, дедингми?

— Ҳа, дада,— деди чироқни ўчириб диванга чўзилган Саодат.

— Битиришингга бир йил қолганда-я?

— Ҳа.

— Институтга кираман, марказга кетамиз, Академияда ишлайман, деб катта гапирган ким эди?

— Ҳозир институтлар ҳам, Академия ҳам қурилишингизга хизмат қилаётган экан-ку?

— Улар-ку, хизмат қиляпти, сен нима қиласан?

— Менга яраша ҳам иш топилади.

Қандай яхши бўларди! Бир кунда уйга шунча файз киргизди бу пучуққина, бағрини тўлдирди. У ёнида бўлса, Заргаров бу совуқ, қаровсиз баракда ёлғизлик азобларидан қутулар, руҳи ўсиб, кучига куч қўшилар эди. Саодатнинг ўзи ҳам тирик етим бўлиб, ўксиб қолди. Бирон иш билан овуниб, шу ерда юрса ёмон бўлмасди... Заргаров, қизи ювиб дазмоллаган чойшаб баданига хуш ёқиб, кўпдан бери биринчи марта роҳат қилиб ётаркан, Саодатнинг жажжигина гавдасини, ўсмирларга хос, суяклари билиниб турган кучсиз елкаларини кўз олдига келтирди.

— Бекор айтибсан!— деди қатъий.— Бу нима енгилтаклик? Бир йил ўқишинг қолганда! Ҳукумат сени ўқи-таман деб бекорга шунча пул сарфлабдими?

— Ҳечқиси йўқ, оқлайман.

— Ўзбошимчаликни қўй! Қурилишда ҳозир сенинг заруратинг йўқ. Бизга медицина ҳамширалари керак. Поликлиника соляпмиз. Бир йилдан кейин, марҳамат, гуллар билан кутиб оламиз:

— Гулсиз ҳам бўлаверади.

— Кетасан, дедим, бас! Ухла!

«Ухла», деди-ю, ўзи яна ухлай олмади. Уйқуга бир қаттиқ ёқмайди, бир юмшоқ, деганларидек, ҳаяжону изтироблар босилиб, энди дардли оғир ўйлар ҳар томондан қамраб келмоқда эди.

Эртасига ишнинг охирида Дмитрий Қазимирович бир рўйхат олиб келди. Заргаров бу рўйхатни тузишни бундан бир ҳафта аввал илтимос қилган эди.

— Анчагина-ку. Қомендант билан келишдингизми?

— Рўйхатни бирга туздик. Тўрт кун ҳужжат кўрдик, ҳамма томонлари ҳисобга олинган.

Заргаров қурилишда яхши ишлаган маҳбуслардан қирқ-элликтасига характеристика бериб, уларни енгилроқ режимга кўчиришни, балки, иложи бўлса, баъзиларининг муддатларини қисқартиришни илтимос қилмоқчи эди. Прокуратурага юбориш учун тайёрланган ҳужжат-

ларни имзолаш кечикиб кетди. Бу рағбатлантириш, бу ишонч кўпларнинг ўз ўрнини топиб, катта коллективга қўшилиб кетишига ёрдам беражагини асослаш, ишотлаш керак эди. Заргаров ҳужжатларга кўп ўзгаришлар киритди, ўзи таҳрир қилди. Энди, мана рўйхат. Уни ҳам имзолашдан олдин астойдил кўриб чиқиши, ўрганиши, ўйлаши зарур эди. Бунинг устига, Заргаров рўйхатни олиши билан Мамат чиноқ, Қултой каллаларнинг фамилияларига кўзи тушди. «Мен яна бир кўздан кечирай», деб ишдан кейин рўйхатни уйга олиб кетди.

Саодат «Дугоналар бормисиз»ни айтиб чамадонини, китобларини йиғиштирарди. Отасини дарров овқатлантирди-ю, яна ишига киришди.

Заргаров ёзув столида рўйхат устига мукка тушди. У ҳамон ҳалиги икки фамилиядан кўзини ололмасди. Рўйхатни қайта ўқиб, яна ўша ерда тўхтар, фикри шу нуқтада чувалашиб, сира олдинга юрмас эди. Мамат чиноқнинг ерга қадалган ёниқ қорачиқлари, олазарак Қултойнинг катта тошдай дўнг калласи кўз ўнгига келади, бўғиқ овозлари қулоғига эшитилади: «Аммамнинг бузоғи... Худонинг ўзи рўпара қилиб турибди. Мен сенин ўрнингда бўлсам, аллақачон... Қасос виждонни тинчитади, сўтак...»

Заргаров сесканиб, рўйхатни нари суриб қўйди. Уша пайтдагидек бадани увушиб, нам тортиб кетди. Бу фамилияларни бир қалам тортиш билан ўчириб ташласа ҳам бўларди-я. Ҳукму ихтиёр ўзида. Бу рўйхатни ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким билмайди ҳам. Лекин...

— Дада, мени кузатиб юрманг, ўзим...— деб қолди Саодат.

•Кўз косаси унниққан Заргаров, юраги орқага тортиб, ўрнидан туриб кетди.

— Кетяпсанми?!— деди қизининг кетишини энди билаётгандек.

Унинг қиёфасида қўрқувми, ҳайратми, аллақандай ғалати ифодани кўрган Саодат таажжубланди.

— Во-ой, кетасан, деб дўқ урган ўзингиз эмасмидингиз?! Ишчилар қайтадиган автобус еттида шу ердан ўтади, аэропортга етиб оламан...

— Ҳа, ҳа, қизим, етиб ол... етиб ол,— деди-ю, қизининг ҳозироқ жўнаб қолишидан қўрққандек бағрига босди. Ҳозир қўйворса, ёлғиз, бутунлай ёлғиз, ожиз, ҳимоясиз қоладигандек, унинг кичкина жуссасини маҳкам

ушлаб турарди.— Яхши ўқи, алақсима...— Бу насиҳатларнинг ўринсизлигини ўзи ҳам биларди, лекин кўнглида тўлганиб ётган муҳим гаплар сира тилига келмади.— Бедарак бўлиб кетма... ойингдан ҳам... хабар олиб тур.

Саодат унинг намтоб юзидан чўлп этип ўпди-да, чамадонини қўлига олди. Заргаров бахт қушини қўлдан чиқарган одамдек, гангиб остонада қолди. Орқасидан чиқса, Саодат аллақачон катта йўлга тушиб олибди. Узоқдан қўл силкиди.

Заргаров қайтиб кириб столига ўтирди. Рўйхатдаги яна ўша фамилиялар лоп этиб кўзига кўринди. Ҳозир имзо чекиб юборса, булар шартли озод қилиниши ҳам мумкин. Умумий баракка кўчирилиши мумкин. Қурилишда бемалол кезиб юрадиган бўлишади...

Бирдан чўккан оғир жимликдан чўчигандек, кўзи билан уйни сузиб чиқди. Ҳувиллаб қолган қоронғи хонада қизининг товушини эшитгиси, шарпасини, ҳеч бўлмаса изини кўргиси келгандек, диққатини йиғди. Йўқ, ҳеч гап йўқ... У яна қоққан қозиқдек ёлғиз.

Бехос ўрнидан туриб, этиги билан дук-дук юра бошлади. Юракни эзадиган жимликка қарши исён эди бу. Қороздаги мана бу лаънати фамилияларни бир қалам тортиш билан ўчириб ташлашга ҳам қурби етади. Изму ихтиёр ўзида. Бу рўйхатни ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким билмайди ҳам...

Лекин ўзи-чи? Виждони-чи? «Ўзимдан хавотир олиб ўчирдим-а», деган хира ўй илашиб юрмайдими кетидан? Бу Маматни-ку қолдириши мумкин. Заргаров унинг олдида ўзини негадир жиндак айбдордек сезади. Гарчанд у ҳам хавфли шахс. Лекин мана буниси — Қултой калла — ғирт газанда...

Хонада, барча баракларда чироқ ёнди, ҳовлида болачақа қувонганича уввос солиб югурди. Уларнинг қийчуви аралаш, узоқдан дизелнинг гуп-гупи эшитилди. Даставвал лампочка оппоқ оқариб жуда равшан ёнади, ҳар сафар шунақа. Заргаровнинг ҳам кўнгли бир оз ёришди. Ҳалиги ўйлар, иккиланишлар бемаъни туюлди. Энди аниқ сездики, бу фамилияларга қалам тегизса, номардлик бўларди. Рўйхатга имзо чекиб юборди.

— Ҳурматли президиум, ҳурматли раис, министр ўртоқлар!— деб бошлади Заргаров сўзини.— Кейинги йилларда «АН» самолётига ўтириб, сахро устида учган

бўлсангиз, кўргандирсиз: ҳар куни совхозлар, комбинатлар, конлар, шаҳарлар, йўллар, каналлар, коммуникация қуриляпти, табиат...

— Уртоқ Заргаров,— деб унинг сўзини бўлди раис,— президиум аъзолари қурилиш раҳбарлигининг доклади ҳам ҳисоб-китоблари билан яхши таниш. Масаланинг моҳиятини айтаверинг.

— Хўп. Хуллас, Қумтовда территориал ишлаб чиқариш комплексининг ҳамма компонентлари мавжуд. Территориал яқинлик туфайли уларнинг манфаатлари ҳар томонлама чапишиб кетган. Бу шунчаки қўшничилик эмас, фанний қилиб айтганда, ижтимоий-иқтисодий, ишлаб чиқариш ва барча ҳаётий проблемаларнинг, борингки, ҳатто экологик муаммоларнинг ҳам зиддиятли бирлигидир. Масаланинг моҳияти шундаки, бу қурилишларни лойиҳалаш ва бошқариш тажрибасида ҳозир катта хато ва етишмовчиликлар тобора кўпроқ ошқор бўляпти. Саҳрони ўзлаштириш шу кетишда бизнинг ҳисобимизча давлатга ўттиз-қирқ процент қимматга тушади. Ҳукуматимиз нақадар бадавлат ва қудратли бўлмасин, сиз билан биз, айниқса, биз ўзлаштирувчилар, бунга йўл қўя олмаймиз, ўртоқлар!

Ўтирганлар бир-бирларига саросимали қараб қўйишди. Министрлар Совети президиуми мажлисида бугун Гасстрой, Госплан вакиллари, кўпгина молня, планлаштириш ва хўжалик ходимлари қатнашмоқда эди. Кўплари «жуда теран кириб кетди-ку, қани, қаёқдан бориб чиқар экан?» дегандек, синчков бир қизиқиш билан қулоқ сола бошлади. Раис ёнида ўтирган Марказком секретари — эски таниши Заргаровни эндигина кўриб ҳавас билан ўрганаётгандек, ҳаяжонли юзига кулимсираб қараб турарди. Фақат доим ҳорғин Ҳайдаровгина бошини кўтармайди: масала унга маълум эди. Заргаровнинг товуши ҳам, афти ҳам, далиллари ҳам таниш, ҳатто сал жонига ҳам теккан... Фақат, мана бу казо-казолар нима дейди бу гапларга? Ҳайдаров шуни аниқлашга уринарди.

Заргаров давом этди:

— Биз бутун бир саҳрони ўзлаштиряпмиз, ўртоқлар. Аммо энг муҳим ишлар, йўл, энергетика, коммуникация, шаҳар қурилиши сингари жуда кўп масалаларни ҳал қилишда ўзлаштирилаётган провинция ягона бир бутун территория эканлиги ҳисобга олинмаяпти. Ҳар бир соҳа, ҳар бир тармоқ ўз объектига зўр беради, менинг заво-

дим, менинг қувурим, менинг йўлим, менинг посёлкам... Бу табиий, ҳамманинг ўз плани, муддати ва ўз масъулияти бор. Ҳамма вақт ҳамма жойда шундай бўлиб келган. Аммо Қумтов тажрибаси — биринчи. Биз саҳро шароитида бундай миқёсда иш олиб борган эмасмиз, бу ишда ҳали эътиборли тавсияларга ҳам эга эмасмиз. Ишимизда кераксиз параллеллар жуда кўп, бир ишни икки иш қиламиз, ҳар томонга тортиш, асабийлик. Бир жойда завод қад кўтарса — ёнида албатта посёлка пайдо бўлади, нарироқда кон очилса — яна посёлка ўсиб чиқади. Қарабсизки, коммуникация билан бир-бирига боғланган, ҳеч қандай қулайлиги бўлмаган вақтинча посёлкалар уймалашиб, катта «саноат қишлоқлари» пайдо бўлади. Булар бизга табиий туюлади, чунки муваққат қурилишлар сметада ҳам кўрсатилган. Лекин бир куни бориб оғзимизни очиб, ағрайиб қоламиз: бу аҳвол қандоқ юз берди? Гигант завод бору ҳозирги замон ишчиси яшайдиган жой йўқ — ҳамма жўнаб қолиш пайида. Йўллар вақтинча, бетон узеллари вақтинча, ҳатто вақтинча темир йўллар, саноат базалари ҳам бор. Чунки ҳар ким ўз объектини битириб олгунча! Кейин бари бузилади. Вақтинча йўллардан яйловлар оёқ ости бўлиб кетган. Совхозлар дод соляпти. Қўшни чорва совхозни маҳсулотини шаҳарга ташийди, мен уни ўз посёлкам учун қайтиб олиб келаман. Менга қўшни мрамар конининг икки минг километр нарида заказчилари бор, плани барбод бўлиб ётибди, мен қурилиш материалларини Россиядан ташийман; ёнимдаги комбинатга сув келган, мен сув деб яна дарёга боришим керак, чунки комбинат сувни фақат ўзи учун олиб келган: йўл, канал, электр линиялари ҳам шундай. Бу объектлар ҳар хил тармоқларга қарайди, ўнлаб турли бошқарма ва министрликларга бўйсунувчи жуда кўп субпорядчилар билан ишлаш борган сари мушкуллашмоқда. Бир нарсага тузатиш киритиш учун нечта ташкилот, нечта раҳбар билан баҳслашиш, исботлаш, келишиш керак, умумманфаат йўлида ҳамманинг бошини бир жойга қўшишни ўйламаймиз. Бир территорияда бир хўжалик ишини қилаётган тармоқларнинг келишиб олишини мунча мураккаблаштирмасак, ўртоқлар? Савол туғилади: ўзлаштирилаётган саҳрода ягона хўжайин бўлиши маъқул эмасми? Токи у бутун ишларни бош-оёғи билан ўз измига олса! Бу ролни ҳовир ким бажармоқда? Тажриба кўрсатяптики — ҳеч ким.

Ваҳоланки, сўнги йилларда, кўп жойларда комплексларнинг барча тизгинлари ягона бош подрядчи қўлига ўтган. Биз ҳам территориал ишлаб чиқариш комплекси ҳақида кўп гапиримиз. Аммо қурилишларни лойиҳалаш ва бошқариш масаласида комплекс деганимиз қуруқ гап бўлиб қоляпти. Бизнинг фикримизча, янги ўзлаштирилаётган Қумтов провинциясида барча территориал-хўжалик манфаатларини координация қилувчи мустақил, ягона, бақувват ташкилот бўлиши керак. У Комплекс проблемалар бўйича махсус дирекция деб аталадими, Координацион марказ деб аталадими, Территориал бирлашма дейиладими — гап номда эмас. Гап шундаки, у тармоқлараро келишмовчилик, узоқ гиш-гиша, ортиқча дистанция ва қоғозбозлик, маҳаллийчилик ва парокандалик каби тўсиқларни йўлимиздан олиб ташлаб, ишимизга уйғунлик киритиши керак. Бунинг учун территориал комплекс бутун ҳолича давлат планида махсус жой эгаллаши, яъни ҳозиргача турли тармоқларга тарқатиб келинган капитал маблағларни марказлаштирувчи, комплекснинг генерал лойиҳаси учун жавобгар бир органга айланиши зарур.

Мажлис аҳли қимир этмай тинглар эди. Ҳатто Ҳайдаров ҳам бошини кўтарди, салқи юзи жонланиб кетди. У масаланинг бу хилда батафсил ва жиддий қўйинлишини кутмаган эди. Заргаровнинг гаплари, ташаббуси область комитетига унча мақтов бўлиб тушмаса ҳам, айрим иборалари ўзига тегиб-тегиб кетаётган бўлса ҳам, Ҳайдаров җотиққа хавотирли бир қизиқиш билан қулоқ солди. «Нима бало, саҳрода бошқа бир область тузиш ҳақида гап кетяптими?» — деб қўярди гоҳо ўзича. Гоҳо эса Заргаровнинг имодли идрокига ҳавас қилар, масалани обкомдаёқ шу тарзда қўймаганига ўкинар эди. У Заргаров ҳақида узоқ ўйлаб кетди. Бу қанақа одам? Жуда катта ташкилотчими ё авантюрист? Катта гапларни баландпарвоз қилиб гапирадиган амалпараст бўлиб чиқмасин тагин? Кечагина оддий қурувчи эди, бугун министрларни оғзига қаратиб ўтирибди. Обкомда огоҳлантирилгандан кейин ҳам ўчакишгандек қилаётган ўжарликлари, бюронинг бошидан ошиб ҳукуматга маърузанома ёзишлари... Ундай деса, маърузаномасида обком бюроси ҳақида бамаъни фикрларни айтган. Ё бу ҳам йўлимикан?.. Хуллас, Ҳайдаров ана шу муаммони ўзи ечолмади. Шунинг учун у президиумда ўтирганлар-

нинг юз ифодаларига разм соларди. Қараса, ўтирганлардан ҳеч бири зерикмаяпти. Заргаров ўз таклифининг иқтисодий ҳисоб-китобларига киришиб кетди. Оғзидан миллион кириб миллион чиқар эди, ҳали бутун область экономикасида ҳам бундай рақамлар бўлган эмас. Лекин унинг янги территорияларни ўзлаштириш ва капитал маблағларни иқтисод қилишга комплекс ёндашиш давлатга нақадар фойда келтириши ҳақидаги далиллари ишонарли эди. Шу жойда Ҳайдаров ўзини ўйлаб кетди. Ҳаёт қанча янгиликлар, қанча катта миқёслар олиб келяпти. Умр ўтиб бормоқда, Энди буларнинг ҳаммасини билиш, қўзғаш учун куч йўқ. Областда Заргаровдек одамнинг пайдо бўлиши балки катта омаддир... Лекин ўта дадил, ўзига ортиқча ишонч билан гапиряпти-да, шунанча ўзига бино қўйиши баъзида ғашга тегади. Мана ҳозир келажак манзараларига ўтди. Заргаров хаёлидаги янги координацион орган, янги совхозлар, янги яйловлар очишга ёрдам бериши, янги саноат марказларини таъминловчи яшил минтақаларда боғ, сабзавот, резавор хўжаликларни ҳосил қилажаги ҳақида гапира бошлади. Булар — ҳаммаси амалга ошса — асрлардан бери кўпинча пахтачилик билан шуғулланиб келган областнинг қиёфаси бутунлай бошқача бўлиб кетар, унга замонанинг янги оқимларини олиб кирар, одамлар психологиясини, раҳбарлик усулларини ўзгартириб юборар эди. Ҳайдаров буларни ўйлаган сари ўзини кексалик олдида таслим бўлаётгандек ҳис этиб, ҳовур чиққан намчил юзларини силаб қўяди, ўзини тетик тутишга урниб, қаддини ростлайди. Муҳокамага аралашиб вақти етган эди. Ҳамма қизгин-қизгин гапиряпти, энг манфаатдор обком секретари эса индамай ўтирибди. Нима дейиши керак?

Лекин гапиршига тўғри келмади. Раис масалани пишган ҳисоблаб, ундан бир оғиз фикр сўради, холос.

— Менинчга, ўртоқ Заргаровнинг таклифлари ҳаётий заруратдан келиб чиқяпти, — деди Ҳайдаров ўрнидан туриб, — агар саҳрода у киши тавсифлаган ягона территориял орган юзага келса, область комитетининг ишига жуда катта ёрдам бўларди.

Раис ҳам муҳокамани шу руҳда якунлади. Президиум Қумтов комплекс қурилиш бирлашмаси ташкил этишни маъқул топди.

Кейинги масалаларга алоқаси бўлмаган одамлар ўринларидан дув кўтарилиб, йўлакдан сиқилишиб чиқи-

шаркан, Заргаров билан ёнма-ён келиб қолган Ҳайдаров унинг қўлини қисди:

- Табриклайман.
- Қўллаганингиз учун раҳмат, ўртоқ Ҳайдаров.
- Бугун кетамизми?
- Мен эртага.
- Менга қачон учрашасиз?
- Ҳафтанинг охирида,— деди Заргаров ўйлаб туриб,— шу фурсат сизга қулай бўлармикан? Албатта кираман.

13

Заргаров ёлғиз қолгиси келди. Меҳмонхонага пиёда кетди. Қиш қуёшида шохлардаги кумуш игначалар дув тўкиларди. Бундай манзара, шаҳар кўчалари унга шитқ. Юраги орзиқди.

Астойдил ўйлаб қараганда, жуда катта масала ҳал қилинди. Энди саҳрода иш мутлақо бошқача бўлиб, юришиб кетиши мумкин. Тезроқ жўнаб кетишга кўнгли талпиниб турса-да, нимадир ушлаб қолди уни, сезардики, ҳозироқ дилидагини кимгадир айтиб, қувончини ўртоқлашиши зарур. Бу — «кимдир» — Зиёда, албатта. Лекин дилига яшириниб, тилига келмай турарди. Ҳайдаровга: «Мен эртага кетаман», деб юборганининг сабабини ўзи ҳам энди тушунди.

Зиёдага телефон қилган эди, қиз боланинг чинқироқ овози келди:

— Опам ҳўлла!..

— Ҳўллар?

— Ҳа. Сочлариям, оёқлариям...

Заргаров пиқ этиб кулиб юборди. Трубкани кафти билан тўсишга улгурмаган экан, бола сўради:

— Нима дедингиз?

— Амаки келар эканлар, деб қўй опангга, хўпми?

— Хў-ўп.

Заргаров кула-кула телефон дафтарчасидан адресни ёзиб олди-да, меҳмонхона майдончасидан такси тутиб Академшаҳарчага жўнади.

Зиёда бешинчи қаватда тураркан. Эшикни ўзи очди:

— Э-э, «амаки» сиз экансиз-да... — деди ҳаяжонини яширишга уриниб. У кийиниб-таранган, астойдил ҳозирланган, чамаси, ким келишини дилдан сезган эди. Зар-

гаров унга биттагика чиннигул тутқазди-да, дафъатан келганимга ҳайрон бўлмасин, деб, аввало, дарров бор воқеани, ўзининг қувончини, ташрифининг сабабини гапириб-берди.

— Ундай бўлса, бу ғалаба гули сизга муносиб экан!— деб Зиёда ёниб турган чиннигулни қайтариб узатди. У Заргаровнинг қувончига дилдан шерик, бахтиёр эди. Меҳмон гулни қайтиб олмади-ю, эгилиб қўлини ўпди.

Зиёда уни ичкарига бошлади.

— Ойи, чой қўйиб юборинг,— деди йўл-йўлакай ошхона томонга қараб. У ердан Зиёданинг ўзига жуда ўхшаш, лекин унинг ярмидеккина келадиган нуроний кампир чиқиб меҳмон билан сўрашди.

— Мумкин бўлса, ортиқча ташвиш тортмасангиз,— деди Заргаров алик олгач.

Зиёда ҳали барвақтроқ бўлса ҳам чироқ ёқди. Хилхил шишали қандил шуъласида орастагина меҳмонхонанинг шинамлиги, саришталиги кўзга ташланди. Ҳамма нарса шу катта хонада эди — буфет ҳам, кийим шкафи ҳам, овқат столи-ю, диван-каравот ҳам... Қолган икки хона қоронғи бўлса ҳам, очиқ эшиклардан Заргаров кўз ташлаб улгурди; уларнинг бири — китоб жавонлари билан, иккинчиси — минерал коллекциялари билан тўла эди.

Кампир патнис кўтариб кирди, у билан бирга иккита қизча ҳам пайдо бўлди. Уларнинг эгизаклиги бир қарашданоқ билиниб турарди. Иккаласи ҳам бувиларининг фартугидан ушлаб, унинг соясига яширинганча меҳмон «амаки»га мўралашарди.

— Қани-қани, берироқ келинглар-чи? Буларнинг отинима?

— Гуля!— деди бири.

— Диля!— деди иккинчиси.

Овозларини ҳам ажратиб бўлмасди. Тўрт-беш яшар оппоқ, лўппи қизчалар, малла ранг майин сочларидаги тасмаларигача бир хил. Заргаров улардан кўз ололмай қолди. Ўйлаб қараса, кўп вақтлардан буён бола-бақра билан гаплашмаган экан.

— Дилора билан Гулнора булар. Ҳозир бувилари билан хиёбонда ўйнагани чиқишади,— деди Зиёда. Унинг юз-кўзида қизчаларига меҳр балқиб турарди. Бувилари топшириқни тушунди, дастурхон тузаб бўлгач,

қизчаларни етаклаб хиёбонга чиқиб кетди. Заргаров уларнинг бедана қадам юришларига қараб, хаёли кетиб қолган экан. Зиёда билан ёлғиз ўтирганини эслаб, бирдан юраги ҳовлиққанини сизди.

— Бир тилагингизга эришибсиз, сизни табриклайман, Мардонқул ака,— деди Зиёда чой узатиб.

— Табриклашга вақт эрта, ташвишнинг каттаси энди бошланади. Ўз ишларингиз қалай, кимёни топдингизми?

— Ҳа, кўнглим сезяпти, топаман шекилли...— деди Зиёда ёниқ кўзларини яширишга уриниб. Лабораториядаги «кимё»ни айтдим, бошқа нарсани кўзда тутдим— Заргаров иккиланиб қолди. Шунинг учун ковлаштиришни эп кўрмай, бошқа мавзуга ўтди.

— Зиёда, бир нарсани сўрасам хафа бўлмайсизми?

— Сўранг.

— Гулнора билан Дилоранинг дадаларига нима бўлган?

— Уларнинг дадалари ҳалок бўлган,— соддагина жавоб қилди Зиёда.

— Ҳа...— деди Заргаров ўнғайсизланиб. Лекин гап бошлагандан кейин охиригача сўраши керак эди.— У киши ким бўлганлар?

— Мустафо менинг шофёрим эди. Етти йил бирга ишладик. Тенги йўқ одам эди раҳматлик. Машина ҳалокатида ёшгина хотини билан бир кунда ўлиб кетди...

Заргаров бақувват нягини аста кўтариб, киприклари ни пирпиратганча Зиёдага тикилиб қолди.

— Ажабо...— Унинг бу ҳайрати аслида рўпарасида ўтирган шу олижаноб, меҳрибон, қалби соф аёлга қаратилган бўлса ҳам, буни билдирмаслик учун қўшиб қўйди:— Уларни ҳеч ким сизнинг ўз болаларингиз эмас, деб айтолмайди.

— Аввал бир йилгача жуда қийин бўлди. «Ўзинг эгизак туғсанг осонроқ кўчарди», дерди ойим,— кулди Зиёда.— Энди ўрганиб кетишди, мен ҳам ўзимни уларсиз тасаввур қилолмайман.

— Ажойиб ширин қизалоқчалар...— деди Заргаров. Унга узоқ хотиржам қараб туролмаслигини сезиб, ўридан турди. Зиёда уни зерикди деб ўйлаб, ичкариги хонага таклиф қилди.

— Коллекциямни кўрсатайми?— У қоронғи эшикдан кириб чироқни ёққанда хона чарақлаб товланиб кетди. Девор бўйлаб тизилган ойнабандли шкафларда юзлаб

минерал намуналари тизилган эди. Катта, кичик, қир-
рали, текис, ғудур, тарашланган, синдириб олинган, ях-
лит, зарра-зарра кристалл ҳолидаги — аломат шакл-
даги минераллар, руда бўлаклари. Ҳаммаси ҳар хил
рангда товланар, қия тушган чироқ шуъласида йилтил-
лар эди. Заргаров музейга кириб қолгандек, нафасини
ичига ютиб, оёқ учида яқинлашди. У ҳайратда эди. Ҳар
минералнинг бир четига кичкина қоғоз ёпиштириб, номи,
топилган жойи, йили ёзилган. Мис, кул ранг колчедан,
марганец зарралари, олтин рудаси, қизил барит, молиб-
ден, темирли хромит. Заргаров сеҳрланиб қолгандек,
шкаф бўйлаб аста силжир, гоҳо кўп қиррали кристаллар
олдидан қўзғалолмай қолар эди. Нарироқда қимматбаҳо
тошлар кўзини қамаштирди — рудадан тозаланган кўм-
кўк апатит, ичидан ёниб турган турмалин, ниллий бор-
нит... Бу ерда пемзадан тортиб рангли мрамаргача бор
эди.

— Бутун республикани жамлабсиз...— деди Зарга-
ров.— Шундай тупроқни босиб юрибмизми-я!— деб
эшикка суяниб турган Зиёдага қаради.

— Дадамнинг совғаси,— дея маъюсгина жилмайган-
ча шкафлар олдига келди Зиёда.— Мана буларни ўзим
тўлатаяпман. Бу бурчакдагилари ҳаммаси сунъий: мана
олмос, сапфир, ҳамдамит... Буниси дадамнинг номлари-
га қўйилган. У кишининг отлари Ҳамдам эди. Ўзим син-
тез қилганман.

Заргаров Зиёданинг ҳаётини кўпроқ билган сари
ўзини ундан узоқлашаётгандек ҳис қилиб, баъзан хаво-
тирга тушар, унга, унинг жавоҳирларига муносиб сўз
тополмаганига ўкинар эди.

— Бўш турган жой сунъий олтингами?

Бу саволи ҳам ўринсиз пичингдек, қўпол чиқди. Баъ-
зан ёқимсиз бир ўй миясига чирс этиб урилади, нима
қилиб юрибди бу уйда? Ёши бир жойга борган, ишдан
бошқасини билмайдиган саҳройи... Бу ёш, пок, олижа-
ноб, истеъдодли олима у билан шунчаки, соқолиннинг
ҳурмати учун гаплашаётган бўлса-чи? Заргаров бунга-
гина қаноатланмаслигини энди яхши биларди.

— Зиёда Ҳамдамовна...— деди у қўлини оларкан.

— Вой, мунча расмий?— кулди Зиёда. Қўлини тортиб
олмади.— Қоллекциям ёқдимми?

— Хазина!— деди Заргаров кафтларида салқин но-
дир тошларнинг салмоғини сезиб. Кўзларида ҳам крис-

талларнинг товланиши бордек эди.— Ҳақиқатан ҳам, қимматбаҳо коллекция бўлса керак?

— Менинг ўзимдан кўра қимматроқ...— деб кулди Зиёда. Қўли иссиқ эди. Заргаров уни қўйиб юбормади. Зиёда нима қилишини билмай, нариги хонага бошлади. Заргаров унинг қўлини ушлаган ҳолда эргашди.

— О-о! Буниси ундан ҳам катта хазина-ку!— деди Заргаров шифтгача терилган китобларни кўриб.

— Йўқ, унчалик эмас. Оддий кутубхона.

— Сиз бу ерда хаёл сурасиз...

— Ҳа. Қаёқдан билдингиз?— деди Зиёда очилиб.

— Жимжитлик. Баланд шифт, оёқ остида юмшоқ гилам. Қадимий сахтиён муқоваларда қалин китоблар. Уларни очиб бир бет ўқигандаёқ одам хаёлга толса керак. Мен бундай муҳитни баъзан орзу қиламан...

— Мен, масалан, кеча шу ерда сизни ўйладим,— деди Зиёда ерга қараб.

— Қандоқ? Нима учун?

— Менинг севган қаҳрамоним Амосов...— Зиёда рафга чўзилиб қора коленкорли қалин китобни олди.— У одамларни иккига бўлади: «лидерлар» ҳам «функционерлар». Бу мансаб ҳақида эмас, хулқ-характер ҳақидаги, шахснинг эҳтиёжлари ҳақидаги гап. Биров ўзига тегишли ишни бажариш билан қаноатланади, у бошчилик қилишдан кўра бўйсунуш осон эканлигини билади, унинг эҳтиёжлари, интилишлари ҳаминша реал: «Бажариб турибмиз, кетяпти». Тамом. Бошқа бировлар бор — уларнинг эҳтиёжлари, интилишлари идеалга яқин, уларнинг асаблари доим таранг, улар бахтни қаноатсизликда, беҳаловатликда, интилишда, излашда кўрадилар. Булар... лидерлар.

— Мен болалигимда шунақа эдим,— деб кулди Заргаров.— Ҳамма нарсани ўзим бошлашни, она боши бўлишни яхши кўрардим. Қолаверса, хаёлпараст эдим.

— «Лидер» деган сўз — маънавий, ақлий, жисмоний беҳаловатлик, тигиз ҳаёт, бетиним характерни ифодалайди. Амосов ўзини «лидер»лар қаторига қўшади. Мен Толстойни, Корчагинни, яна кўпларни қўшаман...

— Мен ҳамма раҳбарлар «лидер» бўлади, деб юрардим.

— Йўқ, раҳбарлар орасида қайтага «функционер»лар кўпроқ бўлади.

— Ҳамма ё у ёққа, ё бу ёққа кириши керакми? Мен-

чи, унда мен қайси брига кираман?— деб ҳазиллашди Заргаров.

— Мен кеча худди мана шуни ўйладим-да,— Зиёда пастки лабини қимтиб, болаларча ишонч билан жиддий гапирди. Заргаров эса бунда болаликдан бўлак нарсани кўрмас эди. Зиёда оёқ учиди чўзилиб китобни жойига қўяётганида у яна яқинроқ келиб, ёрдам бериш баҳонаси билан аввал тирсагидан тутди, кейин муштчаларини кафтига олди.— Ўйлаб нима қарорга келдингиз?

Зиёда индамади. У бундай яқинликдан ҳаяжонда эди.

— Сиз... «лидер»лардансиз,— деди Зиёда секин.

— Билмадим. Зиёда, ким бўлсам ҳам... менинг ҳақимда ўйлаганингиз... шу менга етади.— Заргаров яна ҳам яқинроқ келиб, билагидан тутди, юзида хушбўй соч толаларини сизди.— Хаёлпарастлигим қолмаганга ўхшайди, мен ҳам кейинги вақтда кўпинча сизнинг тўғригизда ўйлайдиган бўлиб қолдим.

Юзи қизнинг ёноғига текканда, ҳарорати бутун вужудига ўтиб кетди.

— Энди саҳрода адашмаяпсизми?..— шу туршда қимирламай сўради Зиёда.

— Бошқатдан айтиб беринг соатни. Ўшанда хаёлим... бошқа ёққа оғиб, тушунмаганман.

— Шайтон... ҳозир ҳам тушунадиган эмассиз...

— Сиз-чи?

— Мен ҳам...

Бу гап бўсага рухсатдек бўлиб эшитилди. Икковларининг ҳам юзлари лов-лов ёнар эди. Вужудларни денгиз тўлқини қучгандек бўлди. Лаблари бир-бирини излаб топиб, энди яқинлашганда Зиёда ўзини четга тортди.

— Мардонқул ака...— дея шивирлади титраб.— Мен... сизнинг ҳукмингиздаман. Ҳар нарса қилсангиз қила оласиз, сизга кучим етмайди... Ҳозир мени фақат сиз қутқаришингиз мумкин. Агар бу аҳволимни сунистьемол қилсангиз... кейин бир-биримизнинг кўзларимизга қандай қараймиз?..

Заргаров унинг кўзларида ёш филтиллаганини кўрди. Ўзининг юраги дук-дук ураётганини сизди. У бахтиёр эди. Тиз чўкиб Зиёданинг бўшашган қўлларини ўпди, нозик бармоқларини юзига тутди. Кейин ўридан турди-да, хонага сизмай қолаётгандек, шошиб чиқиб кетди.

Зиёда қўрқиб, орқасидан югурди-ю, эшикда тўхтаб

қолди. Ёниб турган пешанасини эшикнинг кесакисига босиб, шивирлади: «Нима қилдим? Нима қилиб қўйдим! Наҳот тушунмаган бўлса! Ўз бахтимни ўзим ўтга ташламадиммикан? Англамаган бўлса, уни сира кечирмайман...».

У тўйиб-тўйиб йиғлади. Йиғининг бу қадар ширин ором бағишлашини энди кўриши эди.

Қурилишдаги оддий кунлардан бири эди.

Дарвоқе, сиртдан қараганда, ҳамма кунлар ҳам одатдагидек бўлиб туюлади. Министрлар Советининг президиумида сахро тақдирига оид катта масала ҳал қилинган кун ҳам оддийгина эди. Лекин Заргаров ҳаётида бу шиддатли туғён бўлди. Ҳар ишга одам ўзи манфаатдор бўлиб яқиндан аралашса, оддий объектдаги оддий кун ҳам ғалати ҳаяжонлари-ла дилга ўрнашиб қоларкан.

Эрталаб Заргаров қўл остидаги юзлаб объектлардан бирига кириб борди. Олти қаватли корпус қурилишида Сандро Мкртчян монтаж ишларини бошқараётган эди. Заргаров иш билан бўлиб, кўпдан бери дўстидан хабар ололмади. Унинг ишлари ҳақида орқаворатдан эшитиб юрибди. Ўтган ҳафта унинг иккитадан ҳалқани биратўла кўтариб, башняни ҳеч қандай машқсиз монтаж қилганини айтишган эди. Мана ҳозир келиши биланоқ шунини суриштирди: инженер чиндан ҳам ҳалқаларни жойига тушириш учун эговлаб-созлаб, такрор машқ қилиб ўтирмадан, уларнинг қишки совуқда торайганидан фойдаланиб, бир кўтаришдаёқ монтаж қилибди. Бу қалтис ишни ёқтирмагандек хўмрайиброқ турган бошлиқ танбеҳ бермоқчи эди, Сандро илжайиб, ҳамма гапни «болалар»га тўнкади:

— Вах-ва-ах!.. Ўша кунини бу болаларни кўрмабсан!— деди у завқланиб.— Мен улар билан худди атакага боргандай бўлдим-да!

Бошлиқ индамай қолди.

Бугун Заргаровга шу «болалар»нинг яна бир оддий иш кунини кўришига тўғри келди.

Улар будкада тузукроқ гаплашиб ҳам улгурмаган эдиларки, телефон қаттиқ жиринглаб қолди. Бу телефон тўппа-тўғри минорали кран кабинасига уланган эди. Машиностнинг овози мембранада хирқираб, ваҳимали эшитилди. Мкртчян трубкани тарақлатиб қўйиб, югурганча эшикка отилди. Ағдарилган хурсини жойига қў-

йиб, Заргаров ҳам шошиб ташқарига чиқди: нима гап? Олти қаватли бинонинг каркаси металлдан ясалган схемадек, гўё тошдан либос кийгизишларини кутиб турар, совуқ қўқ осмонни парча-парча қилиб тилкалаб кўрсатар эди. Мкртчян шапкасини қўлига олиб, бошини орқага ташлаб, баланд қаватларга қаради-ю, оёғини керганча жойида туриб қолди. Каркас стунлардан ва балкалардан иборат эди. Стунлар ҳар икки қаватга бирдан «звено усули»да кўтарилаётган экан. Тўртинчи ҳам олтинчи қават орасида саккиз метрча узунликдаги оғир колонна краннинг илмоғидан чиқиб кетиб, ригаль устида тикка, муаллақ туриб қолибди. Бинонинг қоқ ўртасидаги пештоқ томонда. Одатда бундай колонналар икки учидан болт билан мустақкамланиб, конструкция бурчаклари ўлчангандан кейин пайванд қилинади. Кранчи машинист стунни олиб келганда тўсинни миниб олган икки монтажчи болтни бурай олмабди, чунки тешиқлар мос келмаганмиш. Улар кранчига им қилишибди, кранчи эса юкни юқорироқ кўтариш ўрнига сал пастлатибди, илмоқ чиқиб кетибди. Монтажчилар ўзларини четга отишибди, балкалардан эмаклаб бориб бурчакка пусишибди.

Заргаров чиққанда колонна одамларга ҳам бутун бинога ваҳима солиб омонат ригаль устида тикка турарди. Агар ҳозир жиндак шабада эсса борми... Хайриятки, ҳаво сокин. Пастки қаватларда ишчилар бетон қуйишяпти, ёшлар опалубка чизмаларини ўрганишяпти, ҳар бир қаватда ўнлаб пайвандчи, ҳаммаси ҳам бир зумда тамом мажақланиб кетиш хавфидан беҳабар, шовқин-сурон солиб ишлашар эди. Олтинчи қават тепасида кабинадан бошини чиқарган машинист Геннадийнинг юзи докадек оқариб кетган, пастга аланглаб, нима қилишини билмай, буйруқ кутади. Мкртчян бўлса, оёғини тираб, қотганича турибди. Заргаров даҳшатга тушди. Нега индамайди? Нимага турибди қоққан қозиқдек?! Колонна жиндак қилт этса, қаватларнинг арматураларини янчиб пастга тушгунча катта фожиага сабаб бўлиши турган гап-ку!

Заргаровни совуқ тер босиб кетди. Мкртчяннинг тупроқ рангидай туссиз юзига қаради. Дарров тревога эълон қилиб, одамларни қутқазिश наҳотки ақлига келмаса? Энг хатарли жойда ўзи нимага қаққайиб турибди? Ё даҳшатдан мияси фалажга учрагандек ишламай қол-

дими? Авария сигнал системаси қаердалигини Заргаров билмасди, бақирай деса эшитилмайди — ёнгинасида, аксига олгандек, компрессор вағиллаб турибди, югурай деса — қаер хавфсиз — аниқлаш қийин, бошлиққа шу топда ҳамма жой хатарли эди... Сандрони айблай деса ўзи ҳам шу аҳволда. Наҳотки фожиа муқаррар бўлса?

Шу тариқа қанча вақт ўтганини билмайди, бир маҳал қараса — ҳалиги қочиб кетган монтажчилар ўрнида Саттор пайдо бўлди. У Геннадийга нималарнидир имо қилипти. Бола бўлса ҳам такелажчи эмасми, тепада бақрайиб турган машинист унинг имоси билан илмоқни яқинлаштирди. У ҳали Сатторнинг нима қилмоқчи эканини билмасди, лекин шу ваҳимали дақиқада кўзини лўқ қилиб туравермасдан, нима бўлса ҳам, қимирлаган маъқул, деб ўйлади шекилли. Саттор илмоқдаги блокка бир сакраб ўтди-да, ҳалиги лаънати устун томонга ишора қилди. Ўзи блокка миниб олган, пастдаги даҳшатли темир ўргимчак уясига қарашдан қўрқиб, юрагини ҳовучлаганича ҳаволаб борар эди. Геннадий уни даҳшат солиб турган устун ёнига олиб бориб тўхтатди. Саттор бўлса бирпасдан кейин юқорига кўтаришни талаб қилди, «Вира!» «Вира!» деб қичқира бошлади. Машинистнинг сочи тикка бўлиб кетди: қандай қилиб кўтаради, Саттор блокда ўтирган бўлса! Ҳамма трослар пастга, юқорига қараб ғизиллаб юра бошлайди, биронтасини билмай ушлаб қўйса — тамом, чирмашиб чигриққа кириб кетади! Нима қилиш керак? Пастдагилар биронтаси индамайди, Мкртчян ҳам майдонда чақмоқ уриб кетган дарахтдек қорайиб турибди. Саттор бўлса бўйин томири ўйноқлаб, нуқул, «Вира!», «Вира!» деб бақиради. Геннадий мундоқ разм солса, Саттор тушмагур ўртадаги тросни ушлаб турибди. Боланинг эси жойида — топибди. Геннадий машинист бўлса ҳам ўртада бирдан-бир қимирламайдиган трос борлигини ўйламаган экан. Энди у такелажчининг нима қилмоқчи бўлганини фаҳмлаган эди, унинг буйруқларини эҳтиёт ва пухталиқ билан бажара бошлади. Бир ишқал чиқмаса, хато ўтмаса ёки шамол юриб қолмаса бўлгани. Саттор эгилиб олиб урина-урича бадбахт устун ҳалқасига илмоқни илди. Геннадий юкни сал кўтарди. Колонна салмоқ билан силкинди-ю, қотди: даҳшат жиловланган эди.

Заргаров юзини рўмолча, билан сидириб артди. Кўзи Сатторда эди. Бола қурмагур ўзи бўйсундирган, энди

хавфсиз ўша устунга маймундек тирмашиб пастки қаватга тушди-да торгина ригаль устидан худди тротуарда юргандек керилиб зина томонга ўтиб кетди.

Мкртчян билан Заргаров яна бригадир будкасига кириб анчагача бир-бирларига сўз қотолмай нафас ростлашди. Мкртчян йиртиқ газета ёзилган шалақ столига мукка тушиб ўтирар, Заргаров бўлса каттаққа қамалгандек у ёқ-бу ёққа юрар эди.

— Сочимнинг ҳар бир тукигача оқариб кетди, назаримда...— деди у ҳамон юз-кўзини артиб. Пешонаси ёқимсиз ҳовурдан аримасди.— Такелажчи болага мукофот тайинлаш керак. Оти нима эди — Сатторми? Газетага хабар беринглар! Онасига хат ёзиш керак!

— Бекор айтибсан! Мен ҳали унинг онасини кўрсатиб қўяман!— деди Мкртчян.

— Нима деясан ўзинг?— ҳайрон бўлиб унинг рўпасида тўхтади Заргаров.— Саросимага тушмай, ўзини йўқотмай, дархол тадбирини топган бирдан-бир одам ўша бўлдию ораларингда! У бўлмаганда! У билмадим, ҳали нима фалокат юз берарди-ю, сен билан менинг аҳволим нима кечарди?

— Гап шунда-да, у бўлмаганда ҳеч нарса юз бермасди,— деди Мкртчян энди сал ўзига келиб.— Менга қара, сен уни «саросимага тушмаган бирдан-бир» нажоткорга чиқаряпсан, бошқалар-чи? Мен-чи, масалан? Ўзингни йўқотиб қўйдинг демоқчимисан? Қаёқдан олдинг бу гапни?

Заргаров қуюқ қошларини чмириб қаради. Дўсти мақтанчоқ эмасди-ку, нима бўлди бунга?

— Қамтарлигиндан ўргилай! Бола юзлаб одамни ҳалокатдан қутқазаётганда, шол бўлиб қолгандай, бир жойда қотиб турган ким эди? Уят эмасми довюррак бир ўспиринга бундай ғайирлик қилиш? Сенга нима бўлди?

— Довюрракликни ҳозир тушунтириб қўяман мен сенга,— Мкртчян графинни кўтариб сув ичди-да, қолганини бошидан қуйди. Сув томчилари йилтиллаб турган юзига энди сал ранг кирган эди.— Машинист телефон қилганда отилиб чиққанганими кўрдинг-а? Қарасам — колонна муаллақ турибди. Қовурғаси билан ташқарига қаратиб қўйилган. Монтажчилар уни тескари қўйишган, бу азаматинг бўлса уни шундайлигича илиб бераверган, шунинг учун тешиклари мос тушмаган. Фаҳмладингми? Шу туришда устун фақат орқа томонга, яъни бинонинг ич-

карисига ёки, аксинча, пештоқ томонидаги мен турган майдонга ағдарилиши мумкин эди. Ичкарига қуласа унунча хавфли эмас, у ерда уч қатор блок, шундоққина ёнбошлаб, қўя қолиши мумкин эди. Биронтасини қарсиллатиб синдириши, қаттиқ сурон кўтариши бор, лекин пастгача ўпириб тушолмас эди. Энди, ташқарига, мен турган томонга ағанаса-чи! Фалокат мана шу томонда эди. Шунинг учун мен ўша ерда туришим керак эди. Бекорга серрайиб турганим йўқ, ахборотинг учун. Мен ҳисобладим: қирқ метр баландликдан колоннанинг тушинини мен камида уч секунд олдин пайқайман. Бу вақт ичида ўзим ҳам қочиб қутулишим, бошқаларни ҳам огоҳлантиришим мумкин эди.

— Уч секундда?

— Ҳа, уч секундда. Ҳарбийда уч секунд ичида танк люкидан чиқиб сафга тизилардик. Сен пиёдалар пайтавани ҳам беш минут ўрайсан,— деб кулди Мкртчян. Жангдан енгиб чиққандай, юраги ҳали ҳам ҳовлиқиб турар эди.— Энди бу ёғини эшит: жойимдан қимирласам, майдонга одам кириб келиши мумкин. Кўзим устунда-ю, бутун умидим монтажчиларда. Наҳотки ҳозир нима қилиш кераклигини билишмаса, хумпарлар! Йўқ, анграйганча туришибди. Аксига олиб, ёнимда компрессор гувиллайди. Телефонга югурай десам, бу ўлим майдонини бир зумга ҳам ташлаб кетиш мумкин эмас.

— Тревога эълон қилиб, одамларни хавфли жойдан олиб қочсанг бўлмасмиди?

— Ҳайриятки, бу номаъқул фикр биронтанинг ёдига келмади. Ҳаммадан ҳам сенинг аралашувингдан қўрқиб турган эдим, чунки ўша дақиқада нима қилишни фақат мен билардим. Мен фалокатнинг хавфини ҳам, сабабини ҳам бир қарашда пайқаганман. Тревога эълон қилиш бемаънилик бўларди. Чунки саросимада юзлаб одам ўзини катта эшикка, худди устун қулайдиган майдонга урарди. Умуман, саросиманинг ўзи устун қулашидан ҳам каттароқ фалокатга олиб келиши мумкин...

Худди ана шунда сени Саттор қутқазди.

— Ҳа, қарасам, бешинчи қаватнинг зинасидан пилдираб чиқиб кетяпти зумраша. Нима қилиб бўлса ҳам ўзини оқли моқчи-да, у ҳам анойи эмас. Нима қилмоқчи эканини тушундим. Краннинг ўқидан ўрмалаб бориб колоннани илмоққа илади, деб ўйладим. Сал енгил тортдим. Қарасам, бу шайтон блокка миниб олди, арғимчоқ

учгиси келганми бебошнинг, дейман. Яна асабларим тарафга бўлиб кетди. Майдонга одам яқинлашса, ўшқириб турибман... У ёғни нима бўлганини ўзинг кўрдинг.

— Ҳа...— деди Заргаров енгил хўрсиниб. Унинг юзи ёришиб кетган эди. Дўстининг кўзларига қаради.— Мен сени, жуда осойишта одам, деб ўйлардим. Ҳали ҳам билмас эканман.

— Мен чиндан ҳам боқи беғамман.

— Ҳозиргина ичингда бўлиб ўтган ғалаён... Умуман, кўп нарса сиртдан осойишта бўлиб кўринади. Мана сенин объектнинг ҳам. Бутун саҳро ҳам. Ҳар кун — одатдаги иш куни...

— Ҳа, одатдаги... агар фақат томошабин бўлсанг. Лекин агар ичига кириб борсанг —ларза! Ларза! Ларза!

— Ҳар ҳолда, Сатторни хафа қилма, Сандро,— деди Заргаров ўйларини яқунлаёлмай. Дўстининг қўлини сиқиб ташқарига чиқди.

Ташқарида, гўё ҳеч нарса бўлмагандек, иш давом этар, пайвандчиларнинг чақмоқлари йилтиллашди, компрессор ўша-ўша гувиллаган, арматура каркаслари билан тилинган осмонда кран найзалари силжири эди.

Заргаров нарироқда ҳалиги кран машинисти Геннадийни кўрди. Унинг ёнида тўр жалтада кефир кўтарган Гита боласи билан турарди. Заргаров бу Геннадийни биринчи кўрганда ҳезимкашроққина бир олифта экан, деб ўйлаган эди. Йўқ, бугун вазиятни тепадан кўриб ранги қув ўчган бўлса ҳам, саросимага тушмай, яхши синовдан ўтди. Хотини ҳам дуркунгина, эрининг бўасабий синовдан кейинги ҳорғин юзидан кўзини олмай турибди. Яхши оила. Орада ўша лаънати ёлғон ҳам бўлмаса эди...

Заргаров улар билан бориб кўришди. Геннадий, бошлиқ ҳозирги воқеадан гап очади, деган хавотирда жавобга ҳозирланиб турган экан шекилли, Заргаров шунчаки:

— Аҳволлар қалай?— деб, боланинг майин малла сочларини бармоқларига ўраб ўйнади.

— Яхши, Мардонқул Заргарович!— деди Гита.

Заргаров унинг юзидан уқди: «Яхшиликка олиб келмайди, деган эдингиз. Мана, худога шукр!»

— Ҳой, Эрик, салом бермайсанми амакига?— деди кейин. «Одамлар ҳақида ёмон ўйламасангиз бўлгани», деган писандани уқди у Заргаровнинг юзидан.

— Катта бўлиб қолибди-ку саҳронинг хўжайини!— деди Заргаров Эрикни яна эркалаб.

— Яна меҳмон кутяпмиз...— деди бу оддий суҳбатдан эриб кетган Геннадий. Гита уялган бўлди. Заргаровнинг гавдаси юмалоқроқ тортиб яна ҳам очилиб кетганини энди пайқаб, кулиб қўйди:

— Маъқул, маъқул. Баҳорга чиқиб квартирлик ҳам бўласизлар.

— Раҳмат.

Заргаров корпус қурилишидан узоқлашиши билан энгил қор аралаш қумни супуриб гирдибод айланди. Бундай совуқ қуюн фақат саҳродагина бўлиши мумкин. Заргаров карьерга рельс ётқизаётган темирйўлчилар олдига бориши керак. У ерда бугун «Кумуш қозик» маросими. Йўл икки тарафдан қуриб келинаётган эди. Трассада икки томон учрашганда, қурувчилар одатига биноан, сўнгги шпал кумуш қозик билан мустаҳкамланади. Бу ўзига хос тантана нима биландир ёдда қолиши керак. Шунинг учун бу шарафли қозикни қоқиб бериш учун қурилиш бошлиғини таклиф қилишган. Заргаров шарфи билан юз-кўзини ўраб, узун гавдасини бир оз эгиб, шамолга қарши тикка юраркан, совуқ ҳаводан ором топиб ўйлар эди: «Ҳайма нарса чигал. Мураккаб. Лекин яхши...»

14

Шоаҳмад Аббосовнинг ишлари юришмай қолди. Илгари обрўси билан, номини аташ билан битиб кетадиган ишлар ҳозир мажлисга қўйилса ҳам, ҳатто унда ўзи иштирок этса ҳам, қайтага баттар чигаллашяпти. Баҳсларнинг кўпайгани-чи! Раис ўзи ўтирибди, демай, бири у ёққа тортади, бири бу ёққа. Ўз қўлида ишлайдиган одамларнинг ўзларини бундай мустақил сезишлари галати эди. Муаммосиз яшашга ўрганган одам гоҳо ҳатто асабийлашадиган ҳам бўлиб қолди.

Бир ишни қўлига олди дегунча, иккинчиси чокидан кетади. Аввал ўзини ортиқча ташвишдан эҳтиёт қилиб, фурсат ўтишини кутмоқчи ҳам бўлди. Чунки фурсат ўтиши кўп нарсага малҳам эканини умрида кўп марта синаяб кўрган. Вақт деган нарса доимо хотиржам одамнинг, асабини эҳтиёт қиладиган одамнинг фойдасига ишлайди, деб биларди у. Лекин ҳозирги замонда хотиржам бўлиб қолишнинг ўзи учун ҳам қимирлаш, безовта бўлиш керак экан шекилли-да...

У Ҳайдаровнинг кабинетига биринчи марта табассумсиз кириб келди.

— Бу Қумтовда Совет ҳоқимияти борми, йўқми, Маҳмуд Ҳайдарович?— деди у кира солиб.

Ҳайдаров саломлашиб, креслодан жой кўрсатди:

— Буни сиздан сўраш керак — борми, йўқми? Ҳоқимият — сиз.

— Йўқ, бу гал буни сиздан сўрамоқчиман. Биз бюрода қабул қилган ўз қароримизга ўзимиз амал қилмаяпмиз. Юзимизга оёқ қўйиб марказга арз билан борганида, унинг ҳовлиқишлари ҳақида бюронинг фикрини айтмай, қўллаб-қўлтиқлаб, бошимизга чиқариб келдингиз. Мана энди саҳро область ташкилотларининг таъсиридан чиқиб кетяпти. Нима гап бўлса — «Заргаровдан сўраш керак», «Заргаров айтди», «Заргаров нима дер экан?», Сиз билан биз гўё оламда йўқмиз. Биронтаси айтса-чи, «Маҳмуд Ҳайдарович нима дер экан?» деб!

Аббосов бу хилдаги гапларни авваллари ҳам гапирган. Лекин бу сафар у анча асабий эди. Ажабо, шундай оғир карвон, тепса тебранмас одамни ҳам мувозанатдан чиқарган бўлса, Заргаровда ҳақиқатан ҳам кўп гап борга ўхшайди. Бу одамнинг тутаққанича ҳам бор-да ўзи. Заргаровлар бор жойда Аббосовлар кун кўра олмайди.

— Жойингизни олиб қўйяпти, деб мени қўрқитгани келдингизми, нима бало?..— деди Ҳайдаров кулимсираб.

— Қўрқитишим нимаси? Ўзингиз кўриб турибсиз — областнинг ярмини қўлимиздан юлиб олгандай, иккинчи обком бўлиб ўтирибди-ку!

— Эви билан, эви билан, Шоаҳмад Аббосович. Гапингиз ифвога ўхшаб кетяпти. Заргаров қурилиш бошлиғи. Фақат у сиз билан биздан кўра ташаббускорроқ.

— Анави янги ташкилот-чи? Саҳрони Комплекс ўзлаштириш бирлашмаси?

— Биз Заргаров ҳақида гаплашяпмиз,— савол назари билан қаради Ҳайдаров.

— Содда экансиз!— дея Аббосов тескари қараб олди.— Бу ташкилот Заргаров учун бир босқич.

— Унга Заргаров бошлиқ бўлади, деб ким айтди?

— Ана холос!— деди самимий ҳайрат билан Аббосов.— У бекорга уриниб юрибдими ярим йилдан бери? Ҳозирги замонда мансабпарастлар ўзига жой сўрамайди, уни ўзи зимдан тайёрлаб олади.

Бу фикр Ҳайдаровнинг хаёлига келмаган экан. У негадир бирлашмага албатта марказдан одам юборишади, деб ўйларди. Бу Аббосовдан яхши фикр чиқиб қолди-ку,

ҳақиқатан ҳам бу ўринга Заргаровдан зўр номзод йўқ!

Аббосов давом этарди:

— Ҳозирданоқ қанча одамларни ўзига оғдириб олди. Бунинг хаёлпарастликларига тиш-тирноғи билан қарши бўлиб юрган туппа-тузук ишлаб чиқариш командири Сангиновнинг айниганини айтмайсизми! Заргаровнинг бир оғиз гапи билан ГФРдаги буюртмаларини ўзгартириб, ишни ағдар-тўнтар қилиб юрибди. Анави Жалпақовани-ку, қўяверасиз. У ҳам ўзича малиқа бўлмоқчи. Айтгандай...— Аббосов овозини пасайтирди,— айтгандай, тасодифан телефонда гапларини эшитиб қолдим. Жуда бошқача...— юзида таниш табассум пайдо бўлиб, кўзининг оқи бир ёққа оғиб кетди,— маликам, дейди. «Бенилюкс маликаси». Бу нима дегани экан — билмадим. Қандайдир шаҳар зонасидаги совхозлар трести, чорвачилар шаҳарчаси, плёнкали кўчатхонаю актив вентиляцияли омборлар ҳақида гаплашишди. Кўрдингизми, бу гаплардан сизу бизнинг хабаримиз йўқ. У ерлар аллақачон ўзига алоҳида давлат бўлган, десаи ишонмайсиз...

— Сиз уларнинг суҳбатини қаёқдан эшитдингиз?

— Эшитдим-да. Сиз бу ёғига қулоқ солинг, Маҳмуд Ҳайдарович. «Маликам, сиз севишингиз керак, севги ажойиб нарса, кеч қолманг», деса, униси ноз қилиб, «Сизни севсам ҳам майлими?» дейди...

Ҳайдаров ўнғайсизланиб, ўрнидан турди:

— Сиз бировларнинг аллақаёқдаги хусусий гапларини бу ерга кўтариб келманг, Аббосов. Кейин, кимларнингдир бундай хуфия суҳбатига қулоқ солиш ҳам...

— Агар... менга иғво қилишмаса икки дунёда ҳам қулоқ солмасдим бу бачкана гапларга, ўртоқ Ҳайдаров. Энди бунга ҳам сизга айтишга тўғри келиб қолди. Зинҳор арз деб ўйламанг. Шунчаки факт. Бир вақт трубкани олсам, иккаласи чақчақлашяпти. Буларнинг гапи қандай қилиб менинг телефонимга уланиб қолган — билмадим. Ўз отимни эшитмасам трубкани шу зумдаёқ тарақ этиб қўйиб қўярдим, ўлай агар. Мунақа ҳодиса кўп бўлади. Хўш... Аввал сафсатадан бошлашди. Бир-бирига хушомад, карашма, хуллас, ғирт ҳалигиндай гап. «Сиз романтикисиз», деса, буниси: «Ҳамма ҳам жиндак романтик бўлади», дейди камтарлигини пеш қилиб. «Сиз нима учун ўзингизни бахтли ҳисоблайсиз?» деса, униси ўнинчи синфда ўқийдиган қизчадай қилиқ билан: «Мен ҳамма нарсани яхши кўраман. Ҳаётни, одамларни. Биз

баъзан одамларга меҳру ҳавас билан қарай билмаймиз. Менга қолса, ҳатто Аббосов ҳам яхши. Битта табассумининг ўзини айтмайсизми!» дейди. Иккаласи роса калака қилиб кулишди. Мен тишимни тишимга қўйиб чидаб турдим. Фақат сизга айтяпман, Маҳмуд Ҳайдарович. Маҳрам гап, дейсиз. Игво бу!

— Гапни мана шундан бошламайсизми,— дея Ҳайдаров четга қараб кулимсиради.— Бир-бирингизни кўрарга кўзингиз йўқ, биламан. Мен сизларни яраштиролмайман, яраштироқчи ҳам эмасман. Сиз бўлсангиз обком дейсиз, мени қалқон қилмоқчи бўласиз...

Ҳайдаровнинг иккинчи марта ўрнидан туриб кетиши тушунарли эди, суҳбат тамом, дегани, бундай пайтда чиқиб кетишни ўйлаш керак.

— Мен сизга тушунтиролмадим,— деди Аббосов кетишга отланиб.— Лекин, мени айтди дерсиз, куйсангиз шу одамдан куясиз. Кейин пушаймон қилиб юрманг. Мен сизга буни олдинроқ исбот қилишга уринаман.

Аббосов чиқиб кетди. Ҳайдаров уни биринчи марта бундай безовталиқда кўриши эди. Юмалоқ юзида доим барқ уриб турадиган қизиллик ҳам йўқ. Илгарилари у кетгандан кейин хонада сезилар-сезилмас атир ҳиди, кўнгулда бўлса мамнунлик ва хотиржамлик асарини қоллар эди. Ҳозир эса йўқ. Ҳозир ҳамма нарса ўзгаряпти...

Заргаров яхши ишлаган маҳбуслардан бир неча гурӯҳини аста-секин енгил режимга кўчиришга эришди. Бунга у кўп вақтнинг сафарлар, баъзилари билан шахсан шуғулланар, қочганлар ўзи қайтиб келса олар, тутиб келтирилса қабул қилмас эди: «Кўриб турибсан, биродар, бу — сендақаларнинг жойи эмас».

Ички ишлар министрлигидаги таниши, подполковник баъзан уни эҳтиёт бўлишга чақирар, ошиқмай иш кўришга маслаҳат берар эди.

— Кўп аралашяпсан, начальник...

— Иван Иванович, азизим, уларга фақат маҳбус деб қараш сенинг вазифанг албатта, лекин бу менинг гашимга тегяпти,— дерди у ошнасига.— Мен коллектив барпо қилияпман, тушуняпсанми? Улар менинг учун қурувчи, пайвандчи, машинист, гиштчи, сувоқчи...

— Уларнинг зиммасида муддати бор, унутма.

— Бу — одам бўлиш муддати. Унутмайман, хотиржам бўл,— деб аста трубкани қўйиб қўярди Заргаров.

Лекин ўзи хотиржам бўла олмасди. Бу ҳар хил тақдирли одамлар чиннакам меҳнаткаш қурувчилар билан аралашиб кетган ётоқхоналарда нималар бўляпти экан? Аввал кўплар порози кўринди, бировлар бу «тенглик»дан ор қилди, чиқишмаслик, дунёқарашлар ҳақида даҳанаки жанг, ҳатто очикдан-очик душманликлар ҳам бўлди. Заргаров, «меҳнат ҳаммасини тенглаштиради, яхшилар кўп, уларнинг таъсири барибир устун чиқади», деган ишончда эди.

Лекин у истаган ўзгарини тезда юз бера қолмади. Айниқса Қултой, Мамат сингарилар, илгаригидек тупшатузук ишлашса ҳам, кўпчиликка эл бўлолмай, чет-четда юришар, қош-қовоқлари, важоҳатлари ўша-ўша эди. Улар енгил режимдан хурсанд бўлишмади, буни алдаб ишлатиш, деб қарашар эди, чамаси. Заргаровнинг мана шулардан кўнгли тинч эмас. Мамат билан ҳали ҳам очикчасига гаплаша олгани йўқ, ундан доим хавотирда.

Заргаров шулар билан бир мавриддини топиб гаплашиш ёки ўз-ўзининг безовта кўнглига далда бериш учун тоҳо улар турган ётоққа кириб боради. Бугун ҳам кечга яқин, шартли озод қилинган уч йигитни жойлаштириш баҳонаси билан ўша «Гранд отель»га ўзи кириб келди. Ётоқ энди жуда бошқача бўлиб кетган эди. Йўл-йўл гул қоғоз ёпиштирилган тувакларда ўсган чирмовуқ шифтгача ўрмалаган, қўли гул усталар стол-стул ясаб ташлашган, кенг ёруғ деразалар, тўрда телевизор экранни зангори нур сочиб турибди. Вайнштейн ўшанда ташландиқ кран минорасини сўраб олгандан кейин, шериклари билан йигирма кунгача сменадан кейин қолиб ишлаб, релейли эшиттиришларни йўлга қўйиб олган эди. Ҳозир «Эйнштейн»нинг обрўси яна ҳам ошиб кетди, унинг «ҳаваскорлик» минорасидан ўн километр атрофдаги ҳамма ётоқхоналар фойдаланади.

Ётоқда одам кўп, ёшлик руҳи, шовқин, ғала-ғовур ҳукмрон эди. Бу ерда порозиликни ҳам фақат шўхлик билан билдиришади.

— Бир умр денгиз ёқасида яшаган одамман, сув чангисида рекорд қўйган эдим мен шўрлик, — дерди ўз бўлмасининг эшиги тагида кимнингдир магнитофонини тузатаётган Геннадий. — Мана энди, шу Гитани деб, биёбонда юрибман.

— Гитанг ҳам денгиздеккина ўзи. Бир шўнғисанг... —

магнитофоннинг эгаси, ёшгина йигитча, гапини тугатолмади, Геннадий унинг паҳмоқ калласига мушт туширди.

— Сочларининг тўлқинини айтаман-да...— деди бола паст тушиб.

— Мана, умумий ётоқ,— деди Заргаров янги олиб келган йигитларини таништириб,— «бош устида ягона осмон, ўша-ўша порлоқ юлдузлар», деган экан шоир. Коллектив дегани мана шу бўлади.

Ётоқ шовқинга тўлди, уларни ҳар ёқдан ўраб олишди.

— Яна қанақа дарди бедаволарни бошлаб келдингиз, Мардонқул ака?— деб сўради Саттор.

Заргаров янги келганларни унча танимасди. Лекин буни айтишга бўйни ёр бермади-да, ҳар бирининг афти башарасига, қўлига қараб тахминлай бошлади:

— Мана бу йигит — шофёр. Бензиндан тирноқлари қорайиб кетган,— деди у рўпарасидаги қулоқчинли найнов йигитга қараб.— Елкаси чангдан оппоқ. Умри рулда ўтган. Бир лалайган йўловчи касрига қолиб, севган касбидан айрилиб ўтирибди, шундоқми? Осон дейсизми шофёрга бекор ётиш? Азоб! Машинасини берсанг, ҳозир текинга бўлса ҳам ҳайдарди, тўғрими?

— Жуда ҳам унчаликмас, начальник,— деди найнов,— текинга ҳеч кимни олиб юрмаймиз. Лекин меҳнат десангиз — биз тайёр!

Унинг беозор дағаллигидан ҳамма кулиб юборди. Заргаров нарироқда ётган Қултойни, бурчакда пайпоқ ямаб ўтирган Маматни кўрди. Булар шу хушчақчақ даврада ҳам худди бегонадек эдилар.

— Қани, ким зўр экан?— деди Заргаров қаравотда сочилиб ётган шахмат доналарини кўриб.

— Эйнштейн! Эйнштейн зўр! Бир ўйнанг у билан, Мардонқул ака!— деб шовқин солишди ёшлар. Бир нафасда стол қўйиб, шахмат доналарини теришди. Вайнштейн кўзойнагини қаншарига қўндириб, жиддийлик билан келиб ўтирди. Исмоил ака атрофни бетартиб қуршаб олган ёшлар орасидан ёриб ўтиб, столга газета ёзди-да, майиз, туршак тўкиб, чой олиб келди.

— Хўш,— деди Заргаров шарфни, плашни ечиб курсига ўтираркан,— испанча ҳимояга қалайсиз, инженер?

— Ҳимояни билмайди у, ҳужумдан гапиринг,— дейишди шериклари. Улар бошлиқнинг студентга тан беришини исташар, столга ёпирилиб бош суқишар эди.

Вайнштейн кўзойнагини бурнидан олиб, мутолаадан чарчаган кўзларини ишқалади.

— Уйда тинч кечалари ўқирдим. Бу ернинг тинчлиги ҳам қандайдир ўлик...— деди доналарга тикилиб.

— Ия, ҳой!— деди Ҳожимат жундор кўкрагини тирнаб келиб.— Дастурхонга майиз тўкибсанлар, ҳаётнинг мазмуни қани?

— Ҳаётнинг мазмуни дўконда!— деди Саттор.

Шу пайт чуваккина бир бола эшикка отилди. Шахматчилар икки юриш қилгунча у яримта кўтариб кирди.

— Иш мана бундоқ бўпти-да! Эшонзода бугун ойлик олганлар,— деди очкўз Ҳожимат кафтларини ишқалаб.— Қани, бир шайтонни хурсанд қилайлик!

Заргаров бошини кўтариб қараса — Ҳожиматнинг ёнида чиндан ҳам ўша. Чуваккина, рангпар, ясси башара «эшонзода» илжайиб турибди.

— Мусулмонқул!— деди Заргаров эски қадрдонини кўргандек қувониб.— Ахир келибсан-да, а?

— Келдим, ўртоқ начайлик.

— Пийри комил қайдалар? Халққа восил бўлганлари йўқми?

Заргаровга ҳозир, очиғи, ҳазрати эшоннинг тақдирларидан ҳам кўра, мана бу чеккадаги пиёданнинг эндиги юриши муҳимроқ эди. «Эйнштейн» сиқиб келяпти, пиёданнинг йўлини очиб, фарзинга чиқиб олиш пайида. Лекин Мусулмонқул бошлиқнинг саволига жавобан ҳикоя қила кетди. Чорвачи муридларнинг футури кетгандан кейин пири катта хуржунни эшакка ортиб, шаҳарга жўнабди. У ерда унинг ҳовли-жойли, ҳатто машинали чайқовчи ўғиллари бор экан. Мусулмонқул-чи? Эшонга «офтобда қатиқ ялашган» узоқ қариндош бўларкан, холос. Отаси раҳматлик Қудуқ-эшоннинг ашаддий мухлисларидан бўлиб, ундан қандайдир қарзини узолмай ўлиб кетган. Кейин эшон етимчага ҳамият кўрсатиб, ўз хизматига олган, эмчи эшон қаёққа борса, бола ҳам кетидан юриб кавшбардорлик қилган, албатта туз ҳақи бадалига. Эсини таниганидагина «бўривой»лар билан ошна бўлиб, ўз аҳволини тушуна бошлаган.

— Жуда бошлабсан бу ерга келиб, оғайни Мусулмонқул,— деди Заргаров яна пиёданнинг қалтис юрганини сезиб. Энди енгилишига кўзи етди шекилли, қўл силтаб, бепарво бўлиб олди.— Аммо лекин, мана бу ишинг менга ёқмайди,— у столда турган шишани кўрсатди.

— Сизга усиндим, ўртоқ начайлик... Бугун биринчи марта ойлик олдим-а!..

— Йўқ, шундай бўлса ҳам бу ншинг маъқул эмас,— деди Заргаров тахтадан бошини кўтармай.

У ўсмирнинг ўзи ишлаб топган пулларни икки қўллаб санаши, шошиб-пишиб пайпаслашни кўз олдига келтирди: хайр эмас, эшонники эмас. Ўзиники, пешона тери...

— Бунга мана бу «собиқлар» таъсир қиद्याпти,— деди нарироқдан кимдир. Бу — ишга ҳам гулдор галстук тақиб борадиган, гапга чечан, олифтароқ бетончи эди. Заргаровнинг қулоғи динг бўлди: «собиқлар». Демак, ётоқдагиларни иккига бўлиш, айирмачилик ҳали ҳам бор экан-да? Яна алайна-ошкора. Исмоил ака буларга шу мавзуда кўп гапирса керак, яна жаврай кетди:

— Ҳой, «собиқ» деганингга бало борми? Балки улар мутлақо собиқ эмас, балки улар мутлақо шу бугунгидир! Эҳтимол эртагидир! Сен қаёқдан биласан? Бор, ана, ахлатни тўкиб кел.

— Ахлат... Келгусида болаларимга нима дейман?— деди ҳалиги покдомон.— Эркак одам ахир қаҳрамонлик учун туғилади. Қултой, тур, бугун сенинг навбатинг. Мунча ётавермасанг! Қариб қолдингми, нима бало?

Қултой инқиллаб ўрнидан турди.

— Биз бу ерда тез қариймиз, акаси. Сен ҳали янги-сан,— деди у ахлат тўла пақирга ялингандек қараб. Ҳалиги йигит олдида бўйи пак-пакана бўлганидан «акаси» деб гапиргани кулгили эди.— Мана, сен болаларингдан, келажакдан гапирдинг, кинода айтганидай, ҳамма нарса одамларга қолади, демоқчисан — шундайми? Қани айт-чи, мен нимага қолдирар эканман одамларга? Ким улар? Мен уларни танимасам, улар мени танимаса... Ҳаёт нима ўзи — биласанми? Ҳаёт — икки рақам орасидаги бир чизиқ, акаси жонидан. Шундай дерди менинг бир ошнам, жуда тўғри айтган...— У пақирни ижирғанганча кўтариб чиқиб кетди. -

— Мана энди мен шу шахс билан бир ётоқда турибман-да,— деб тутатди Саттор.— Ахир ўзларинг ўйлаб кўринглар, биласизларми, бу — саратонда қовжираб кетган саҳрода яшаш билан тенг. Бу одамнинг атрофида гўё ҳаёт йўқ, атрофи гўё шундай яп-яланғоч саҳроки, унда қуёшнинг ўзи ҳам куйиб тамом бўлаётгандай ҳозир

абдий тун бошланадигандай, ўлай агар. Гапларини қаранг, қандай мукаммал аҳмоқ-а!

— Ҳой, сен ғазабингни бос, ғазаб билан иш битмайди,— деди Исмоил ака.— Сен одамга меҳр-оқибатли бўл, одамни яхши кўра бил, мана шунда гап кўп.

— Ушани нимасига яхши кўришим керак?

— Нимасига яхши кўрганинг балки кейинроқ маълум бўлиб қолар.

Вайнштейннинг ютиши аниқ бўлиб қолган, мушук сичқон билан ўйнашгандек, у Заргаровни жўрттага айлантирар эди. Ишн енгиллашгач, орқадаги баҳсга овоз кўшиб қўйди;

— Бизнинг ишимиз
Хашак тўплашдир.
Қашшоф келар-да,
Ёндирар гулхан...

— Бу ўзингданми ё Гётеданми?— деб сўради олифта бетончи.

Вайнштейн шеърни ё ўзидан, ё Гётедан ўқирди.

— Бу — Гётедан,— деди у ва керишиб туриб сўнгги шахни берди. Заргаров пешанасини артиб, рақибининг санъатига қойил бўлгандек, тахтадан ҳамон кўз ололмай турарди. Исмоил ака эса салмоқ билан давом этди:

Умуман, инсоннинг яхшилигига ишонини савоб иш.

— Ишончини оқлаш керак!

— Яхши гапга чўтир ҳам гулдай очилиб кетади, дейди. Мана, илгариги замонларда фан орқада эди, кўпинча одамни яхши гапу меҳр-оқибат билан даволар эдилар. Меҳр-оқибат ҳозир ҳам жуда керак. Буни, мана, начальникдан сўранглар, у киши билади. Ҳар хил дорию аппаратлар кўпу, лекин меҳр-оқибат ҳамон керак. Балки шунақа замон ҳам келарки, одамларни ҳар қандай иллату, ҳар қандай дарддан фақат меҳр-оқибат аритар.

— Эскиб қолган гаплар бу, Исмоил ака!

— Гандизм!

— Уртоқ начальник; бир қултумгина бўлса ҳам ччинг...— деб ялинарди Мусулмонқул мунғайиб столдаги шишага қараркан.

Заргаров кулиб туриб имлади-да, унинг қулоғига шивирлади: «Жонон масаласи қалай?» Буни эшитиб қолганлар кулишди. Мусулмонқулнинг юзига қон югурди.

Етоқдаги бетиним шовқин, тўғри-нотўғри гаплар, ўткир, аччиқ баҳслар Заргаровни ҳам ёшартириб юборгандек бўлди, студентлик йилларини ёдига солди. Бу шўх олағовурда нималар тилга олинмайди? Синчков ёшлик ҳаётнинг тинмас моторидек ишлаб тураркан. Неча хил одам, неча хил хулқ-атвор, неча хил фикр доимо қайнаб, ўзини дам у ёққа, дам бу ёққа уриб, лойдек пишаркан. Иложи бўлса, у мана шу суронли, турфатуман одамлар орасида жон-жон деб яшарди. Мана бу рўпарасида ўтирган кўзойнак-чи, унинг миясида нималар йўқ! Зеҳни ҳар нарсага чангакдек ёпишади. Заргаровнинг шахматда ёд бўлган неча хил ўткир ҳийлаларини, жумбоқларини бирпасда ёнғоқдек чақиб ташлади.

— Хўш. Телевизорни бошлабсиз. Уқишлар қалай, Ботвинник?— деди Заргаров, тап бериб қўл сиқишгач.

— Ботвинник деганингизча бор, бу ҳам техника фанлар доктори бўлади, ҳозир диссертация ёзяпти,— деди Геннадий.

Оддийгина бу ҳазилга тагин ҳамма шарақлаб кулиб юборди. Кўпчилик бор ерда яхшига ҳам, ёмонга ҳам бирон лақаб дарҳол ёпиша қолади. Бу ерда лақабчи устаси фаранглар бор. Кейинги вақтларда бир қизиқ иши учун Вайнштейнни яна «Чанг-тўзон фанлари доктори» деб ҳам атайдиган бўлдилар.

Бу воқеа шундай бўлган эди.

Янги электр линияларида ҳар куни эрталаб темир тирговучларнинг учида қандайдир шуъла пайдо бўладиган бўлди. Бирини ўчиришса — иккинчиси, иккинчисини ўчиришса — учинчиси чирсиллаб учқунлайверарди. Бу ҳам хавфли, ҳам сирли эди. Ҳамма таажжубланиб, қизиқиб қолди. Нима гап ўзи? Электр узатиш линиясидагилар ўзлари ҳам бундай ғалати ҳодисани энди кўриб турганликларини айтишарди. Нима бало, саҳронинг ажи-наси борми? Шаҳардан келган мутахассислар изоляторларни ўзгартириб ҳам кўришди. Йўқ, ҳар куни эрталаб тирговучларнинг тепасида шамдек шуъла пайдо бўларди.

Вайнштейн ишдан бўш вақтларида нуқул шу атрофда ўралашди. Саҳронинг тушуниб бўлмайдиган ҳодисаси унинг уйқусини қочирди. Энергетика дарсликларида, назарияда ва справочникларда бунга ўхшаш ҳодиса ҳақида ҳеч нарса йўқ эди. Вайнштейн сирни билишга астойдил

қизиқиб, ўчакишиб қолди. Қонуниятларини топишга уринди. Учқунланишнинг ҳамма вақт фақат эрталаб, со-вуқ, қировли эрталарда юз берити уни ўйлантириб қўй-ди. Демак, қиров, шабнам доналарини бир-бирига туташ-тирувчи нимадир бор. Нима? Саҳрода нима бўлиши мумкин? Қум зарралари, чанг-тўзон... Вайнштейн элект-рик ўртоқлари билан вақтинча линиядаги бир участка-да изоляторларни чангдан тозалаб кўрди. Эртасига пой-ладилар. Сирли шам шуълалари кўринмади!

Вайнштейннинг «эврика»си шу тонгдан бошланган эди. У яна кўп синаб кўриб қатъий хулосага келди: де-мак, шамол кўтарган шўрхоқ тўзоннинг қалин қатлами изоляторларни, траверсларни қоплайди-да, тунги қиров ёки шабнам ёрдамида ток занжири ҳосил бўлиб, «шам»-лар ёнади. Умуман, бу шўрхоқ тўзон мотор, машина ёки бошқа бирон механизм билан ишлайдиган одам борки, ҳаммасининг жонига текканини Вайнштейн илгаридан биларди. Мана энди энергетиклар ҳам азобга қолишди.

— Мен бу лаънати тўзоннинг касофатини ўрғана бошладим, Мардонқул ака,— деди Вайнштейн,— диплом ишимда ҳам шунга тақдим қилмоқчиман. Булар бўлса «Чанг-тўзон фаълари доктори» деб, калака қили-шади.

Дўстларининг ҳазилкашлигидан сира хафа бўлмаган-лиги кўриниб турар эди. Заргаров бу катта кўзойнакли, ориққина, жингалак сочли йигитчага ҳаваси келиб, атрофдагилар билан баробар, самимий кулди.

— Кейин нима бўлди, энергетикларга қандай тав-сиялар бердингиз?— сўради у.

— «Юмшоқ латта билан изоляторларни артиб ту-ринглар, агрегатларнинг ҳаракатдаги қисмларидан гард-губорни пуфлаб тозалаб туринглар», дедим.

Ҳамма ётоқни бошига кўтариб кулиб юборди. Вайн-штейн: «Ана кўрдингизми у бачканаларни?» дегандек жилмайиб Заргаровга қаради.

— Умуман, менинг вазифам учқунлашнинг сабабини аниқлаш эди,— деди,— бу ёғига нима қилишса энерге-тикларнинг ўзлари билишади.

— Бу синчков йигитнинг бу билан қаноатланиб қол-маслиги аниқ эди. Умуман, унинг узоққа бора олишига Заргаров яна бир карра ишонч ҳосил қилди.

У хайрлашаркан, ёшлар бир-бирларига навбат бермай ҳазиллашишди:

— Келиб туринг. Мардонқул ака, шахматга бундан зўрларимиз ҳам бор...

Мияси говлаб кетган бўлса-да, булар даврасида анча кўнгли яйраган Заргаров эшикка яқин «Хуш кўрдик», деб қўл қовуштириб турган Исмоил акани тирсагидан олди. Гап борлигини сезган қария бошлиқни ўз хужрасига бошлаб кирди. Бу хужра сершовқин узун ётоқнинг пойгагида бўлса ҳам, жуда файзли, ёруғ, озодагина эди. Қўлбола стол-стул, тўсиқ ортида ва эшик ёнида тахта каравотлар, ёзиглиқ дастурхон, қозикдаги сочиқлар сутдек оқ. Жавонда Катта энциклопедиянинг уч томи, бири ўртасидан очиқ.

— Қалайсиз, қария?— деди Заргаров курсига ўтириб.

Исмоил ака термосдан чой қуя туриб, одатдагича эзмаланиб жавоб берди:

Оламда йўқ нарса бор бўлмайди, бор нарса йўқ бўлмайди. Мана, худога шукур, бормиз...

— Йўқ бўлмаймиз, ўлсак ҳам бирон шаклда яшаймиз, денг!— унинг бу гапини ёд билган Заргаров ўзи давом эттирди:— Учинчи каравот кимники?

— Мусулмонқулники. Келган куни каравот қўйгани жой топилмай, денг, шу ерга олувдим, кейин чиқариб юборишга кўнглимиз бўлмади-ю, шу ерда қола қолди. Очиғини айтсам, Мардонқул ука, кампир ҳам жуда «болам-бўтам» қилиб эси кетади. Етимча экан шўрлик, ўзи ҳам эсликкина, унаса, шу ерда қолдирмоқчиман, нима дейсиз?

— Сиз Сатторни ҳам ўғил қилган эдингиз... Ҳозир эслайдими ишқилиб?

— Ҳа энди... уни элаштиролмадим. У пайтларда кампир йўқ эди, денг. Лекин униси ҳам қатнаб туради. Айниқса бирон ташвишими, ҳаяжони бўлса, югуриб шу ерга келади шайтон. Тунов куни, ҳов, корпус қурилишида сизнинг олдингида бир ҳодиса бўлган экан... Юрагини ҳовучлаб келиб, кечаси билан миқ этмай ўтирди қошимда. Сиздан ҳайиқиб, юраги пўкиллаб юрибди. Иложи бўлса болага қаттиқ жазо берманг. Ўзидан ўтганини ўзи билади.

— Ҳа, шайтон!— деди Заргаров негадир қувониб.— Иштонини ечиб саваласа арзир эди-ю... Майли энди, ўзини оқлади. Қаҳрамонлик кўрсатди, очиғини айтсам... Бундай ишга қодир одамларнинг қадрига етиш керак,

гарчи хато қилса ҳам. Чунки бундай иш қилиш учун мардликдан ташқари, қандайдир ички бир эркинлик, мустақиллик ҳисси ҳам керак. Фақат ўзига айтманг буни.

— Биламан...— дея оғзининг таноби қочди Исмоил аканинг.— Бунисига кампир жуда кўнгил боғлаб қолди да лекин. Икки фарзанднинг биттаси ҳам пешанамизга сиғмади. Уша мусибат билан бўлиб умр ўтиб кетди. Кўпдан бери гапирамиз, бир ўғил боқиб олсак, деб. Дала-даштда юриб, насиб қилмади. Биттагина тирноққа зормиз...

— Ниятингиз яхши, лекин оғир бўлади. Ёши ўтиб қолгану лекин саводи йўқ ҳисоб. Саҳродаги бир ковакда эзилиб, ёввойи бўлиб ўсган... Очкўз эшоннинг тарбияти нима бўларди?

— Хавотир олманг, эси бутун. Ери жўра орттириб, кўксига шамол тегиб қолди. Мана бу китобни бирга ўқиямиз, туппа-тузук ақли етаяпти. Электр пайвандчига шогирд қилиб қўйибман. Нега «Э» йўқ бу китобда, «Э»сини топиб беринг, дейди. Эрмакка оляпти, деб ўйламанг, ҳунар эгаси бўлади... Хўп, денг, кампиримнинг жони кириб қолди.

— Ҳозир қаерда у киши?

— Э, Марияси билан иш тикишяпти. Тўгарак эмиш. Олтмишга кирганда бизнинг кампир пионер бўлган, тўгаракка қатнашпти.

— Бўлмаса, Мария Власовнадан илтимос қилсин: Мусулмонқулни кечки мактабга тайёрлаш керак. Унда ҳамма ташвишлари ўз бўйиниғизда бўлади.

— Жоним билан. Раҳмат, Мардонқул ука, ниятимиз, мен сизга айтсам, астойдил. Қариган чоқда бор меҳримизни шу болага берсак, деймиз. Ўзи эсликкина, эл бўлиб қолди. Қани, чойга қаранг, ё жиндак, овқатга уннаб юбормайми, қорин қалай? Сиз ҳам сўққабосиз...

— Йўқ, сиз бундоқ ўтиринг, Исмоил ака, гап бор. Ҳужра эгаси китоб ўқийдиган чироғини, ҳам ёқиб, столга келиб ўлтирди. Ташқарида одам оёғи сепсилган, ёшларнинг шовқини анча тинчиб қолган эди, лампочканинг зириллагани эшитилди.

— Бир нарсани кўздан қочирган эканмиз, Исмоил ака, партбюрода аниқланиб қолди,— деди Заргаров.

— Нима экан у?

— Йигирма кундан кейин бош корпусга бетон кела

бошлайди, уни қабул қилишга тайёр эмасмиз, йўл йўқ. Асосий объектмиз. Шарманда бўлмасак, дейман.

— Ия, нима учун? Йўлдан кўпи йўқ-ку?

— Мен ҳам шундай деб ўйлаб, хато қилган эканман-да,— Заргаров партбюрода гап эшитганини айтиб ўтирмади.— Бор йўлларнинг энг яқини ўн етти километр. Ҳозир қиш. Самосвалчилар жанжал қилишди: ҳар тепага салом бериб, ҳар қояга таъзим қилиб, ўн етти километрни айланиб келгуниimizча бетон қотиб қолади, дейишяпти. Улар ҳақли. Бош объектда бундай таваккал қилолмаймиз.

— Ҳа, тикка йўл бор довондан!— қўли билан дераза томонни кўрсатди Исмоил ака.

— Биламан. У ҳам бўлмас экан-да, ҳамма гап шунда!— деди Заргаров.— Нега десангиз, бетон самосвалларда ташилади — довонга чиқиш-тушишда чайқалиб тўкилиб тугайди. Суяқ бетон, тушуняпсизми?

— Э-ҳа-а!— Исмоил ака бош тебратиб қолди. Бошлиқнинг қаттиқ ташвишга тушганича бор эди. Тажрибасизлик ўзидан ўтибди, муддатларни қисқартираман, деб ҳамма катта тадбирларни кўрибди-ю, оддий бир нарсани ўйламабди. Энди қишнинг кунини ҳавонинг исиниши кутиб, шундай катта объектда ишни тўхтатадими?

Хўп, аҳвол шундай экан, нима учун энди бу дардни бирон ҳал қилувчи, каттароқ одамга эмас, Исмоил акага кўтариб келиб ўтирибди. Қариянинг хаёли мана шунда эди. Бундан бир оз ғурурланиб ҳам қўйди-ю, лекин боши қотди. Нима маслаҳат бериш керак? Анча жимликдан кейин, Исмоил ака бошини аста кўтариб қараса, бошлиқ унга мадад тилагандек тикилиб ўлтирибди. Демак, қариядан фақат маслаҳат кутаётгани йўқ.

— Сиз...— деди кўзини олмасдан Исмоил ака.— Сиз... менга мунча тикилмасангиз?..— У ўзидан нима талаб қилинаётганини тахминан тушуниб, ўрнидан туриб кетди. Асабий юра бошлади. Бориб, темир печкадаги қўрни ковлаштирди. Совиб қолган чойни ичиб юборди.

— Пул бермайсиз, албатта?

— Пул йўқ,— деди Заргаров.

— Вақт ҳам бермайсиз?

— Беролмайман. Қаёқдан оламан, Исмоил ака, ўзингиз ўйланг.

Уй эгаси баттар асабийлашиб, қўлини орқасига қил-

ганча букчайиб хонанинг у бошидан бу бошига бориб келарди.

— Намунча лўкилламасангиз қари туядай, кўзим тиниб кетяпти, ўтирсангиз-чи,— деди Заргаров. Ақл бовар қилмайдиган гапни кўтариб келгани, оғир таклифни ўртага қўяётганини ўзи ҳам тушунди шекилли.

— Довонни олиб ташлаш... Шундайми?— деди Исмоил ака.— Оғизнинг бир чеккасидан чиқиб кетади-я! Хом хаёл бу, начальник. Текин ташаббус даврлари ўтиб кетган. Бизнинг замонамизда эди у — ўтга кир деса — ўтга кирардик, сувга деса — сувга. Ҳозиргилар...

— Менинг давримда ҳам кексалар ёшлар ҳақида худди шундай дерди. Лекин биз кирган ўт оддий ўтлардан эмас эди, биласиз...

— Сен мансуб бўлган авлодга бир нима деяётганим йўқ,— деди Исмоил ака четга қараб. Унинг бирдан сенлаб юборгани Заргаровнинг кўнглида бир илиқ ҳис, умид туғдирди: бу отадек киши оғир пайтда ёлғиз ташлаб қўймайди.— Ўзимнинг иккита нордек укам ўша сен айтган ўтда қирққа кирмай қирчинидан қирқилди,— дея давом этди чол,— мен учун ўша ўт ҳали ҳам ёнади... мана шу ерда,— деб кўксига иккита муштлаб қўйди.

Гапнинг бу томонга бурилиб кетганидан Заргаровнинг кўнгли бузилиброқ турган эди, кампир кириб келди. Нимаси биландир дугонаси Мария Власовнага ўхшаб кетадиган бу кекса аёлнинг ёруғ чеҳраси ҳозиргина ўтган кўнглисиз гап таъсирига дарҳол барҳам берди.

— Вой ўлай, меҳмонни қуруқ гап билан сийлаб ўтирибсизми?— деди у белигача ўранган катта рўмолини ечаркан, жуссаси кичкинагина бўлиб қолди. Нимжонгина бўлса ҳам, гавдали, қўпол экскаваторчини измида тутати шекилли, Исмоил ака унинг танбеҳидан шошиб қолди. Ҳазилга бурди:

— Ўзингиз свидаинидан мунча кеч келмасангиз, кўзидан?

— Мусулмонқул қани?— деди кўз ёнларида оналиқнинг дардли ажинлари пайдо бўлган кампир.

— Қаерда бўларди, кўчада, етти хуфтонгача ўйнайди бўз бўйдоқ, ўғлинг борми — уйлантириб қўймагунча тинчимайсан, дўндиқ.

Буларнинг оилавий гаплари бошланиб кетганидан ўнғайсизланган Заргаров узр сўради:

— Исмоил ака, ҳалиги гапни бир ўйлаб кўрарсиз, кейин яна гаплашамиз, мен борай.

— Йў-ўқ,— деди Исмоил ака чўзиб,— бу масалани пайсалга солиб бўлмайди. Хўжайка келганда кетишингиз нимаси, мени балога қўйиб?

Кампирнинг келиб қолиши ҳамма ишни ҳал қилгандек, у ўзи ҳам ғайратга кирди. Столга шиша, бодринг қўйди, кампир ҳам жиз-бизини бошлаб юборган эди.

— Прожектор бўладими?— деди Исмоил ака шкафдан нимадир излай туриб.

Стол олдида ёлғиз, ўнгайсизланиб ўтирган Заргаров тушунмади:

— А?..

— Прожектор, деяпман, бўладими?

Заргаров сакраб туриб, у томон юрди, кўтариб келаятган рюмкаларини қўлидан олди.

— Бўлади, ўн кеча десангиз — ўн кеча!

— Неча кечалигини билмайман. Олдин ҳисоб-китоб қилиш керак, тахминан неча минг куба бўлади...

— Ҳисоб-китоб тайёр, Исмоил ака!— Заргаров қувонганидан рюмкаларга ароқни қуйиб юборди.— Иччимизми, бригадир?

— Майли, ичамиз, таваккал!

Тикка туриб ичиб юборишди-да, ошхона томонга аланглаб қўйиб, тузланган бодрингни карсиллатишди.

— Тўхта, мен-ку, экскаваторчиларни қўзғайман, бундан кўнглинг тўқ бўлсин. Лекин самосвалчиларчи?

— Бобошни танийсиз-а?

— Ҳа, тунов куни кандидатликка олдик. Ёмон шаддод экан-е, қурмағур.

— Ана ўша йигирмата самосвалчи билан келади.

— Ҳа, унда... унда яна битта отсак бўларкан!— Чол плита томондан димоққа урилган тотли ҳидлардан илҳомланиб кетди.— Бетон йўлидаги довоннинг йўқ бўлиши учун!

Ичдилар. Икки бўлак гўшт қовуриб кампир ҳам келди. Ойда-йилда бир рюмка-ярим рюмка ичадиган Заргаров бутун баданида ажиб бир роҳат сезди. Бундай оилавий, файзли ўтиришни кўпдан кўрмаган эди. Ароқдан ҳам кўра мана шуниси кайф қилди. Довонгина эмас, қандайдир тоғлар олиб ташлангандек бўлди йўлидан. Икковлари ҳам жуда очилиб кўп нарсалар тўғрисида; саҳро, фарзандлар, прожектор ёруғида, экскаваторлар-

нинг тунги иши, манфаат ва ташаббус тўғрисида узоқ гапдашдилар. Муҳими — атиги олти километрли энг қисқа йўл довонни кесиб ўтиб, бетон темир кузовларда равон билқиллаб ўз вақтида етиб келадиган бўлди.

Заргаров энгил тортиб, ярим кечада баракдан чиқди. Аёзда қор учқунлари кўкимтир кўринади. Юлдузлар паст. Етти оғайни шундоққина бош устида турибди. Ана думи, тўрт бурчаги... Болаларнинг варрагига ўхшайди. Ипидан тортиб-тортиб ўйнаса бўладигандек...

Ётоқнинг эшиги олдида шарпа кўринди. Биров ёлғиз турибди, қоронғида учқунлатиб тамаки чекапти. Пана жой, тим қоронғи бўлишига қарамай, Заргаров уни таниди. Кўз билан кўриб ёки бирон белгисидан эмас, қандайдир ички сезги билан таниди. Турган Мамат эди. Шубҳасиз, ўша. Ҳозир қайтиб бориб, юзма-юз гаплашадиган хонаси эди-ю, Заргаров қайтмади. Озгина бўлса ҳам ичган. Ҳиди келса... Яхши эмас. У тезлаб кетди.

Кетди-ю, ҳалиги руҳий энгиллик, ҳалиги кайфият ҳам, кайф ҳам бирдан йўқолди. «Нега элдан бурун теримга сизмай юрибман?» деган ўй келди калласига. Ҳали довон ҳам ўрнида турибди, ҳали Исмоилнинг одамлари нима дейди, ҳали Бобошнинг шериклари унайдими, йўқми, экскаваторда, самосвалда сменадан кейин қолиб, кечаси тоғ ағдариш учун ташаббуснинг ўзи етармиди! Бу бўлса ҳамма нарса ҳал бўлгандек, ароқ ичиб, ҳовлиқиб юрибди... Мамат нима қилиб турган экан кечаси эшик тагида? Ё у эмасми? Йўқ, ўша, индамас. Бошқа бўлса, ақалли, салом берарди-ку, қурилиш бошлиғи ўтганда...

Шу мингаймаснинг ниятини билишни керак эди-да. Қачонгача ҳар кўрганда юраги қалқиб, ҳадиксираб юради?..

15

Бобошнинг не машаққат билан ундирган учрашуви барбод бўлаёзди. Қизлар ётоғининг гарновига тирмашиб икки марта «Зумраш! Зумраш!» деганида, хайриятки, форточкани Зумрашнинг ўзи очди.

— Эртага деган эдинг-ку? — шивирлади у.

— Эртага қиёмат-қойим бўлади, ҳозир чиқ, — деди Бобош.

Ёсизгина, янги дазмоллаб кийган шимида тарновнинг қизил бўёғи қолди. Ҳа, майли. Ишқилиб, Зумрашни топди-ку. Бир ёққа чиқиб кетган бўлса, нима қиларди? Ке-

ийн үн беш кунгача кўролмаё юарди. Зумрашни ҳозир узоқ ёлғиз қолдириб кетиб бўлмаёди.

Ана, ўзи ҳам югуриб чиқди.

Ишчилар ётоғига кўчганидан бери Зумрад уст-бошига қарайдиган, ювиниб-тараниб юрадиган, лекин негадир ўйчанроқ бўлиб қолган эди. Икки кўзи чашмадек, гоҳ қоп-қора, гоҳ мовий кўринади. Гўё бир нимани ёддан чиқаргану сира эслолмаётгандек, паришон.

— Нима қилаётган эдинг?— деди Бобош дарров икки кўлидан ушлаб.

— Ойимга хат ёздим, Уктамни олиб келмоқчиман. Сен нима дейсан?

Уни ёлғизлик эзаётганга ўхшайди. Қимнингдир меҳри, яқин бир кишисининг далдасига муҳтож.

— Етоққа ўрганиб қолдингми? Қизлар билан қалайсан?— деб сўради Бобош уни йўлга бошлаб.

— Қизлар яхши... Лекин мен барибир ёлғизман-да. Улар бошқа, мен бошқа...

Бобошнинг кўнгли бузилиб кетди. Қачон у ўзига келлади, қачон руҳи тетик бўлади, нега доим кўнгли синиқ? Ҳозир кичкинагина жуссасини бағрига босиб суйгиси келиб кетди. Хафа бўлмаслигини аниқ билса, шундай қиларди ҳам.

— Зумраш, ҳозир мен сени сахро уфқларига олиб кетаман! Узоқ, узоқ, узоқ юрамиз, майлими?

Қош қорайган. Қиш оқшомининг уфқи олис эмас, сал нарироқда қорайиб турибди. Ҳаво булут бўлганидан совуқнинг ҳам заҳри йўқ, сахрога салқингина сокин тун кириб келмоқда. Зумрад, балки ўз бахтига, маъюс жилмайди, кўз чашмалари қорайиб кўринди.

— Айтмоқчи, эртага қанақа қиёмат бўлади? У нима деганинг?

Бобош эртага доводна бошланадиган тунги ишни худди ҳозир кўзи кўриб тургандек шавқ билан гапириб берди. Ҳикоясида қайси бир кинодаги кучли прожекторлар ёрдамида артиллериянинг Берлинга ҳужуми манзараларининг таъсири билиниб турарди. Аниқроғи, доводдаги тунги манзараларнинг шунга ўхшадини жуда истарди. У «ялиниб келган қурилиш бошлиғини ўзига жуда яқин киши қилиб кўрсатди, ўша тунги ишда манглайда қўтос рамзи бор «БелАЗ» минганларнинг, яъни «ўз йигитлари»нинг қандай ўрин тутишини ҳам гапирди, бир оз мақтанганини ўзи ҳам сезиб, ишдамай қолди.

Улар қўл ушлашиб, нам тортиб босилиб қолган кум-да юмшоқ қадамлаб, бошлари оққан томонга борар эдилар. Бобош унинг жажжи бармоқларини иссиқ кафтида битта-битта санаб ўйнарган, сўради:

— Эсингдами?

— Нима?

— Упиб олганинг...

Зумрад юзини четга бурди, тунги шабада юз-кўзига, бўйниларига хуш ёқарди.

— Ҳали ҳам сени кўрсам уяламан... Жуда қўрқоқ эканман, ўшанда.

— Энди қўрқмайсанми?— қўлини сиқди Бобош.

— Кимдан?

— Қултойдан.

— Қўрқмайман. Лекин у энди мени нима қилса қўлидан келади, негаки, эркин юрибди. Аммо мен Ўктамни барибир олиб келаман...

Бу кичкинагина нарсанинг дадил ишларни ўйлаб юргани Бобошга ёқди.

— Қўнглинг нимани истаса шуни қил!— деди у.— Қани, биронтаси ғинг деб кўрсин-чи! Сенга очигини айтсам, «Зумраш» дегани рухсат берганингдан буён мен ҳеч нарсадан қўрқмайдиган бўлиб қолганман.

— Сен... катта одамсан, эшитганман. У номард ҳам шуни сезиб, пусиб юрибди.

— Бу шунақа жойки, Зумраш, бу ерда ҳар бир одам катта, мавқели, муҳим... Шу қаторда сен ҳам.

— Мен биламан... Сенинг ёнингда кўриб, ётоқдаги қизлар ҳам менга бошқача қарайдиган бўлиб қолишди. Ўз дугоналаридай билишади, бирга нонушта қиламиз, маслаҳатлашишади...— Зумрад йиғламсираб, тўхтади.— Мен аҳмоқ ўзимни, ўз ўтмишимни қаёққа яширишни билмайман...— У бошини Бобошнинг кўксига қўйиб, сассиз йиғлади. Довдираб қолган йигит уни ёш боладай юпатар экан, сочларига, ёш оққан юзларига юзи тегиб, қаттиқ кучганини ўзи ҳам билмай қолди. Бўшашган гавдасини бутунлай бағрига олиб, шўртак лабларидан босиб ўпди-ю, қўрқиб кетди. У шафқатсиз тақдир аямаган бу ширин жонни хафа қилиб қўйишдан доим қўрқарди.

Лекин Зумрад бу гал хафа бўлмади. Ешини артди.

— Мени кечир, Бобош... ҳаммаси учун кечир. Мен сенинг бу муносабатларингга арзимаيمان. Лекин нима қилай?.. Аввал менга шунчаки бир меҳрибондек кўрин-

динг. Кейин, таваккал қилиб, чақирсанг чиқдим. Менга бир сўзлигинг ёқди. Энди бўлса қийноқдаман. Сенга жуда ишонаману, лекин... мен кимман?

Вокзал ресторанининг ифлос буфети, унинг шалпанг қулоқли, қари, шилпиқ мудирини кўз ўнгига келди. Ёшгина сотувчи Зумрад бу одамнинг ҳар қандай пастликдан қайтмаслигини билар, кунига тайинлаган беш сўмини қанда қилмай етказиб бериб турар, бунинг учун харидорларни алдашга ўрганган эди. Бора-бора бу иш унга жиноят эмас, кундалик ишдай туюладиган бўлиб қолди. Бобошнинг ҳаяжонли товуши хаёлини қочирди.

— Сен жуда ширин, ақлли қизсан, Зумраш,— дерди Бобош терисига сиғмай.— Истасанг, сени катта бир дунё билан, ҳамма билан таништираман! Фунчанинг қандай очилишини ҳамма кўрсин...

— Унақа катта кетма, мен қўрқаман.

— Мен катта кетаётганим йўқ, ҳаммаси ўзингга боғлиқ,— Бобош икки қўли билан унинг бошини ушлаб, қоронғида чақнаб ётган тинқора кўзларига боқди.— Қул, жилмай, Зумраш,— дея шивирлаб, лабига лабини тегизди, қизнинг лаблари бўсага жавоб берди.— Энди буниси ёлғондакам эмасми?— кулиб сўради йигит.

Зумрад жилмайди: «Йўқ, буниси ростакам».

— Мен бахтсизлигимни гоҳо унутиб қўйяпман, бу яхшими, Бобош?

— Сенинг ёнингда мен бутун дунёмни унутиб қўяман...— деди Бобош жавоб ўрнига.— Истайсанми, бир жойга борамиз?

Зумрад қўрқиб қаради:

— Қаёққа?

— Она тенги бир меҳрибон кишимнинг топшириғи бор. Шунини ўринлатамиз.

Мария Власовна бир неча ёшлардан кутубхона учун китоб йиғишни илтимос қилган эди. У ташкил қилган жамоатчилик асосидаги кутубхона ҳозир икки вагонни эгаллаб, бутун қурилишга татиб қолган. Китоб фондидини бойитиш, тартибга солиш, картотека тузиш давом этарди. Ишдан кейин ўнлаб ёшлар Мария Власовнанинг топшириғи билан ётоқма-ётоқ, уйма-уй юриб, китоб йиғишар, биров битта, биров иккита китоб топар, биров қуруқ қайтар, лекин шулар баҳонаси билан қурилишда бойгина кутубхона пайдо бўлиб қолганлигини ҳамма билганди.

— Биров ўз китобини текинга берадимизми?— деб сўради Зумрад.

— Уқиб бўлганини беради-да, эвазига умумий кутубхонадан қанча-қанча бошқа китобларни олиб ўқиса бўлади! Сен юравер, бирон сахий топилса топилди, топилмаса — одамлар билан танишасан.

— Мен комсомол эмасман...

— Бўласан, юравер!

Бу аломат машғулот Зумрадни жуда қизиқтирарди-ю, лекин ортиқча намойишкорона иш экан-да. Бобош билан юрганини ҳамма кўради. «Подумаяшь, гўзал! Сенга севгини ким қўйибди, муддатингни ўтасанг-чи», дейдиганлар топилмайдими!

— Бу, аслида, сенга ўхшаган қизларнинг иши,— деди Бобош уни қўярда-қўймай етаклаб.— Мен сени Мария Власовна билан ҳам таништираман. Биласанми у қандай ажойиб хотин! Ленинни кўрган!

— А?..

— Ҳа, ҳа, юравер!

Улар қўл ушлаганча ётоқ чироқларига қараб югурдилар. Қаердадир дизель гупиллар, шўх қийқириқлар эшитилар эди. Қурилишларга яқинлашган сари қор парчалари пайҳон, губорли. Ҳаво жуда пасайиб, намиқиб келяпти, бир нарса ёғмаса бўлгани. Зумрад қандайдир сершовқин, катта дунёга кириб бораётгандек, Бобошга бутун тақдирини ишониб, унинг қўлини ушлаганча югурар эди. Юраги ҳовлиқиб, ҳансираб сўради:

— Бобош, у киши ростдан ҳам Ленинни кўрганми?

— Ўзидан сўрайсан, юравер.

Улар ётоқларга етиб бордилар. Ҳамма деразаларда чироқ, ёпиқ дарчаларнинг тирқишидан шуъла тушиб турибди, очиқ форточкалардан ҳовур чиқиб, магнитофон товушлари эшитилади. Бобош суронли бир эшикка шўнғиди. Зумрад ийманиб, остонада қолди. Кўп ўтмай Бобош каноп билан танғилган учта китоб кўтариб чиқди. Зумрад бу бойлик текиндан-текин қўлга кирганига ишонмагандек, «Вой ўлай!» деб, титилиб кетган китобларни қоронғида пайпаслади-ю, номларини ўқий олмади.

— Ҳар қандай китоб ҳам бўлаверадими?

— Ҳар қандайи бўлаверди. Биласанми, ухлаб тушишда кўрмаган китоблар чиқиб қолади. Бир кун мана шу ўзимизнинг Қумтов ҳақида бир минг саккиз юз тўқсон учинчи йил чиққан китоб топилди қолди. Молдавиядан келган бир маркшейдерникида. Афсус, французча экан, Мария Власовнадан бошқа ҳеч ким ўқийлмади.

— Бобош... Мария Власовна мен билан гаплашарми-кан?

— Нимани?

— Мен унга бутун ишларимни гапириб берардим...

— Ҳаммасини билади, мен айтганман.

— Вой. ўлмасам...

— Онамдек яқин кишим, деяпман-ку. Мен ундан ҳеч нарсани яширмайман. Сени яхши кўрганимни ҳам...

Зумрад тўхтаб қолди. Дармони қуриб, ўтирадиган жўй қидирди. Жўй йўқ эди.

— Зумраш...— Бобош чўчиб уни қўлтиғидан оларкан, бутун баданидан ҳовур чиқиб кетаётганини сезди. Қизлар ётоғига яқинлашишган эди. Зумрад:

— Мен бормайман, Бобош... хайр,— деди-да, чопқиллаганча ётоғига кириб кетди.

Бобош деворга суяниб қолди. Қўлида ҳалиги учта китоб. Ҳозиргина шундай қадрли эди бу эски китоблар, қандай қувонган эди уларнинг топилганига! Энди бўлса, ташлаб юборгиси келди.

Нима қилиш керак? Яна тақиллатиб орқасидан кирса... Йўқ, энди эҳтиёт бўлиш керак. Ҳали ҳам тилидан куйиб ўтирибди. Гапнинг меъёрини билмади-билмади-да. Умуман, қизлар билан муомала қилишни эплолмайди у. Улгудай тўпори. Мана энди ўзидан кўрсин, ландавур!

Зумраш нима қилиптийкин? Ёстиғига юзини босиб йиғлаптими? Юрагида жароҳати бор. Сал бир нарса тегиб кетса, дард чекади. Битиб кетармикан бу яра? Гоҳо Бобошнинг ўз юрагида ҳам қайсидир бир жўйи ачиша бошлайди. Мана шундай аҳвол давом этаверса-я?

Ҳаммаси Қултой газанда касофатидан. Бузоқбошидай ўрмалаб ўтиб қолса, қиз бечорадан ўша куни овқат ҳам ўтмас экан. Жирканса керак-да. Бобошнинг мана шундай қони қайнаган пайтда рўпарадан чиқиб ҳам қолмайдики, қоронғида дўнг пешонасини қумга ишқаса...

Ётоқ эшиги очилиб, Зумрад югуриб чиқди, қўлида битта китоб. Дам ўннга, дам чапга югуриб, аланглади.

— Зумраш...— деб чақирди кўзи чақнаган Бобош. Қиз унга қараб отилди. Бобош уни бир йўқотиб, яна топгандек, бағрига оларкан, бир қоп қувончни қучгандек бўлди.

— Сен билан бирга бораман... мана, китоб олиб чиқдим,— деди Зумрад қувончдан қалтираб.— Сени, кетиб қолдимикан, деб жуда қўрқдим. Кетиб қолганингда кечаси билан йиғлаб чиқардим...

— Бу ўзингнинг китобингми?

— Ҳа. Биттаю битта китобим. «Монте-Кристо». Икки йилдан бери олиб юраман. Уч марта ўқиб чиқдим. Етоқдаги бдшқа қизлардан ҳам китоб олиб бераман. Ахир бу жуда қулай: битта китоб бериб, бутун бир кутубхонага эга бўласан. Истаган китобингни ўқийсан.

— Ташвиқотга чакки эмас экансан-ку! Мария Власовна сени албатта ёқтириб қолади.

— Кетдик.

— Кетдик. Аввал мана бу «Гранд отель»га ҳам кириб китоб оламиз. У ерда Эйнштейнга ўхшаган китобхўрлар бор.

— Эйнштейн?

— Ҳа. Уртоғим. Кунига учта китобни туширади. Каравотининг тагига эгилиб қарасанг, гиж-гиж китоб: олий математикадан тортиб Афанди латифаларигача бор. Мен ундан тўққизта нодир китоб олганман, яна ваъда қилган.

Улар қоронғи йўлакда қандайдир этикларга қоқиласуқила ичкарига киришди. Етоқ дим, кимдир ҳозирдан бурканиб ухлаган, кўплар ўйнагани чиқиб кетган, Вайнштейн ҳали келмаган, одам кам эди. Узоқ бурчакда хира чироқ тагидаги каравот устида Ҳожимат билан Қултой карта ташлашиб ўтиришибди.

Зумрад уларни кўриши билан эшикка отилмоқчи бўлган эди, Бобош қўлидан маҳкам ушлаб қолди. Улар каравотлар оралаб ичкарироққа юрдилар, жавдираган Зумрад тўртта китобни икки қўллаб кўксига босганча, Бобошнинг соясида турибди.

— Китоб борми, йигитлар? Китобга келдик,— деди Бобош.

— Ана, Ҳожиматнинг омонат дафтарчасини сўра, беради. Бир неча том бўлиб қолган,— деди кимдир кўрпа тагидан.

Нариоқда Зумрадни кўриб, Қултой ўрнидан турди. Секин яқинлашиб келди.

— Китоб ўқийдиган бўлибсиз-да, онаси?— деди баланд овоз билан, кейин Бобошни ияги билан имо қилиб кўрсатди:— Бу, китобхонликка берилсангиз, бузуқликни қачон қиласиз?

Етганлар бошларини кўтаришди. Етоқда машъум бир жимлик чўкди. Зумрад китобларни кўксига тутганича Қултойга аста яқинлашди-да:

— Уқиймиз,— деди секин. Кейин юзига шартта ту-
пуриб, яна ҳам паст овоз билан сўзнда давом этди:—
Бундан кейин, омон бўлсангиз, ҳар бир қалин-қаттиқ
гапингизга мана шундай жавоб оласиз, хўпми?

— Хўп, лекин мен қамоқда чирисам чирийманки, хо-
тинимнинг бузилиб кетишига йўл қўймайман,— деди
Қултой.

— Сен аллақачон чирий бошлабсан шекилли, вужу-
дингдан қўланса ҳид келяпти,— деди Зумрад.

Кимдир, қўланса ҳид чиндан ҳам анқий бошлаган-
дек, шартта туриб форточкани очиб юборди.

Бу пайт эшик ғирчиллаб, бурчакдаги тахта тўсиқ ор-
тидан Исмоил ака кўринди. У Бобошни кўриб койиди:

— Ҳой, сен қачон ухлайсан! Эртанги ишдан хабаринг
борми? Ун олти кеча ухламаймиз, билиб қўй! Чидаганга
чиқарган! Кечаси билан дайдишларингни йиғиштир.—
Исмоил ака Бобошнинг ёнида чиройли қизни кўриб, қў-
шиб қўйди:— Вақтинча, албатта...

— Дайдиётганимиз йўқ, Исмоил ака,— деди Бобош,—
китоб йиғиб юрибмиз. Сизга ҳам кирмоқчи эдик.

— Ҳа, қани, марҳамат, киринглар, булардан олиб
бўлдингларми?

— Ҳа,— деди Бобош Қултойнинг башарасига қараб
қўйиб,— олиб бўлдик!

Кейин улар ҳужрага кирдилар. Исмоил аканинг бор-
йўқ китоби қаёқдандир қўлига тушиб қолган Катта эн-
циклопедиянинг уч томи эди — биринчи, йигирма еттин-
чи, қирқ учинчи томлар. Исмоил ака уларни бир бошдан
худди роман ўқигандек ўқир эди. «Оламда гап кўп экан-
да, битта сўз ҳақида шунча гап!»— дерди бошини чай-
қаб. Яна, ҳар нарсага болаларча қизиқиш билан ўқишга
киришиб кетарди. Кутубхонадан энциклопедиянинг бош-
қа жилдларини ҳам олиб ўқиш шарти билан бир кито-
бини тақдим этди. Зумрад буни ҳам каноп билан танғиб
олди. У бу ёқимтой қария берган китобнинг оғирлигидан
хурсанд эди.

Бобош уй эгаси билан бир нималарнидир гаплашиб
бўлгунча, Зумрад Мастура хола билан танишиб олди.
Уни ўз онасига ўхшатиб, кўнглидаги анчагина гаплари-
ни ҳам айтиб юборди. Қизнинг ошхонада ишлашини эши-
тиб, ошпаз Мастура хола ҳам уни ўзига яқин олди, паль-
тосига учта тугма топиб берди.

Мастура хола асли Истра Дмитриевна эканини ал-

лақачон унутиб юборган, ўзбекчада, соф жонли тилни мақол-маталлар билан бежаб-бежаб гапирарди.

— Пальтонгиз қизил экан, мана, қизғишни тақиб олинг, қизим, ана у магазин ўлгурники ярашмабди.

Бобош гапини тугатгач, бирдан фавқулодда қувноқлик билан Зумраднинг қўлидан тутди. У қизни негадир доим ёш боладек етаклаб юргиси келарди. Шовқин-сурон билан хайрлашиб чиқиб кетдилар.

— Сен биз рабочийларнинг одатини тушунишнинг керак, Зумрад,— деди Бобош кўчага чиққандан кейин, шюшиб кутубхона томон боришаркан.— Хафа бўлмайсан, мен бор гапни Исмоил акага ҳам айтдим.

→ Яхши одам эканлар.

— Ҳа-да. Мен сени бу ерда кечаларни Қултой калла ёнида ёлғиз қолдирмайман. Исмоил ака билан келишдик. Биз билан довонга жўнайсан.

— Нима қиламан у ерда?

— У ерда ҳам ошхона бўлади. Мастура хола билан бирга кечқурунлари овқат пиширасизлар.

— Менга рухсат беришармикан?

— Рухсатни мен ўзим сўрайман.

Зумрад довонда қандай иш бўлишини Бобошнинг ҳикоясидан тасаввур этарди. «Бу қурилишнинг энг долзарб жойи, буни ҳали газеталарга ёзадилар!»— деган эди Бобош. Совуқ шабададан сахро тебрангандек бўлди. Зумрад узоқларга тикиларди. Булут тарқаб, тун бирдан ёришиб кетган. Зумрад ўзи ҳақида ўйлайди. У бир оқшомда катта йўл босиб ўтгандек эди. Ҳали Бобош билан олдларида қанча оқшомлар турибди.

Улар тахта зинадан ёруғ вагонга чиқиб бордилар. Бу ерда полда ҳам, рафларда, столларда, деразаларда ҳам уюм-уюм китоблар тартибсиз сочилиб ётарди. Улар орасидан аранг йўл топиб, энсизгина якка чўп орқали иккинчи вагонга ўтдилар. Бу ерда ҳам катта чироқлар ёнар, поллар янги ювилган, иссиқ, китоблар эса қатор рафларга хиллаб терилган, вагоннинг ярмини эгаллаган узун столларда тўрт-беш одам газета-журнал варақлар, Мария Власовна баланд шкафдан тагидаги столида кичкина-кичкина тўртбурчак қоғоз парчаларига нималарнидир ёзиб ўтирар эди. Китоб кўтариб келган ёшларни кўриши билан ўрнидан турди.

— Баракалла! Баракалла!— деди жуда хурсанд бўлиб. Оқиш кулча юзидаги майда ажинлар кулгисидан

таралган нурларга ўхшарди. Зумрад уни қандайдир тасаввурлар тақозоси билан Надежда Константиновна Крупскаяга ўхшатди.

— Қелтирган китобларингни рўйхат қилинглар.

— Қани, ўтир, Зумраш!— деди Бобош. Зумрадни бу ёруғ, озода, жимжит жойнинг эзгу салобати босган эди, курсига омонатгина ўтириб ёза бошлади. Бобош китобларнинг сарлавҳасини айтиб турди.

Мария Власовна уларнинг бир-бирларининг кўзларига сирли ёшлик туйғуси билан ялт-юлт қарашларини ҳавасланиб кузатар эди. Зумрад дегани шу экан-да? Қандеккини ширин қиз. Бобош тушмагурнинг айланиб-ўргилганича бор экан. Қим айтади уни кўпни кўрган, алданган деб? Одам боласи доим шунақа экан — ёшликда тажрибасиз, энди тажриба орттирдим деганида, ёшлик таровати сўла бошлайди...

— Боринглар, энди ўйнанглар,— деди Мария Власовна рўйхатни оларкан.

— Мама, биз сизга қарашворсак деган эдик— деди Бобош бармоқларини қарсиллатиб. Зумрад ҳам кетгиси келмагандек илтижо билан қаради.

— Бўпти,— деди Мария Власовна.— Унда нариги хонага ўтамиз.

Иккинчи хонада полдаги даста-даста китоблар орасига кириб ўтирдилар. Булар ҳаммаси адабий асарлар бўлиб, барини алфавитга қараб саралаш керак эди. Зумрадга бу иш жуда кўнглили туюлди. Мария Власовнанинг рўпарасига бемалол ўтириб олиб, ҳар бир китобдан нимадир кутгандек, номаълум бир ширин ҳис билан битталаб қўлига ола бошлади. Уларни ҳозир бирдан ўқиёлмаса ҳам бу сирли оламлар энди гўё уники эди.

— Ҳозир нима иш қиляпсан, қизим?

— Идиш-товоқ юваман...— деди Зумрад бошини кўтармай.

— Ўзимизнинг ишчи болаларнинг идишими, ахир? Орқиладиган жойи йўқ, болам, улар меҳнатининг қадрига етишади,— деди Мария Власовна қизнинг ўнгайсизланганини кўриб. Китоб муқовасига тикилган кўзларининг атрофи қорамтир тусга кирди. Сояда ажинлари чуқур-чуқур бўлиб кўринарди.— Бу касбни мен ҳам қилганман ёшлигимда. Лекин мен текинхўр савдогарнинг ҳаром товоғини ювардим...

Бу содда аёл олдида Зумрад кўп ўтмай ўзини анча

эркин сеза бошлади. Қитоблар устундай уйилар, Бобош уларни юқори рафларга териб турар эди.

— Ленинни кўрганингиз ростми, Мария Власовна?— деб сўради Зумрад дадилланиб.

— Кўрганман, Зумрад. Лекин у вақтда гўдак эдим. Бобош келиб, уларнинг ёнига чўккалади.

— Нуқул шунақа дейсиз. Қайтага яхши эмасми, бола вақтдаги ҳамма нарса яхши эсда қолади. Мама, гапириб беринг...— деб ялинди у.

— Аммо тўғри айтасан,— деди Мария Власовна ҳор-гин кўзларини бир нуқтага тикиб.— Ёнида уч минутгина ўтирган бўлсам ҳам, худди ҳозиргидай, бир умр ёдимда. Фақат, бунни камдан-кам одамга гапирганман. Сўзлай бошласам, қандайдир ноёб зарраларни йўқотиб қўяётгандай бўламан. Азиз хотираларни одам гоҳи дилида ардоқласа ҳам яхши бўлар экан. Ҳа майли, сизлар учун айтсам, айта қолай. Ҳар нарсага ташна пайтинглар...

Ота-онам вабодан ўлгандан кейин, Самара яқинидаги Батраки қишлоғидан яланг оёқ чиқиб, пойтахтга бориб қолдим. Катта ҳовли-жойли извошчи бойларнинг идиш-товоғини ювиб, даҳлизда ётиб юганимда, ҳар кун шу ердан ўтадиган бир хотин отимни сўраб қолди. Жуда юпун эдим, оёқларим ёрилиб кетган, ўн бир яшар етимчаман, урган уради, тепган тепади, лекин ўша хонадонда беминнат югурдак-дўстёр эканимни бу хотин ҳам билар экан шекилли: «Мен билан юрасан, бошқа иш топиб бераман», деб қолди. Менга ачинган одамга дарров кўнгли қўядиган одатим бор эди. Бу хотин қора костюм, узун кўнжли баланд пошнали ботинка кийган, юзи ўзимизнинг қишлоқ хотинларидек содда, ёноғи ҳам, пешонаси ҳам кенг, одамнинг дили тортадиган аёл эди.

Мени етаклаб кетди. Ишлайдиган идорасига олиб бориб, бир диванни кўрсатди: «Шу ерда ёта турарсан» деб. Иккинчи кун оёғимга ботинка билан пахталик нимча олиб келди. Кийинтириб бўлгач, нима иш қилишим кераклигини тушунтирди. Бу ер газета идораси экан, ҳамма хоналарда столлар, ёзадиган машинкалар, даста-даста тикилган газеталар, говур-гувур одам, бири бурнунини чимчилаб кетади, бири тегажаклик билан «пучуқ» деб чақиради. Ҳаммаси яхши одамлар, иш буюришса жон деб югураман. Фақат Маша хола мени «Машенька» деб чақиради. Мен асосан Маша хола берган қоғозларни босмахонага олиб бориб, у ердан янги босилган газета

саҳифаларини олиб келишим керак. Бунга дарров ўрганиб олдим, босмахонага кунига ўн марта югурсам ҳам чарчамайман. Маша холага ҳам ёқиб қолдим, гоҳо бирга нонушта қиламиз...

Шундай қилиб, «Правда» газетасида курьер бўлиб ишлай бошладим. Маша хола, Мария Ильинична, газетанинг масъул секретари эди. Унинг Лениннинг синглиси эканини кейин билиб олдим.

Бир куни Мария Ильинична: «Машенька, бир жойга борамиз», деб қолди. У ўша кунлари жуда хафа, серташвиш кўринар эди, дарров отлана қолдим. Дўконда қиммат-қиммат мевалардан саватга тўлдириб олдик. Аввал файтонда, кейин поездда бориб Герасимово деган жойда тушдик. Анча пиёда юрганимиздан кейин бир баландликда олди томони олтита мармар устунли бипоқ иморат кўринди. Йўлкалар кураб қўйилган экан, икки томони бўй баробар қор. Янги пиймаларим билан топ-тоза қорни ғарч-ғурч босиб, саватчани кўтарганча гизиллаб кетяпман. Фақат Мария Ильиничнанинг чиройи очилмайди. Бунинг сабабини мен ичкарига кирганимдан кейин билдим. Ленин қаттиқ касал экан, биз уни кўргани борган эканмиз. Мен қувонишни ҳам билмайман, хафа бўлишни ҳам. Даҳлизда, залда савлатли, катта одамлар бир-бирлари билан гаплашишмай, дераза тагида, устунлар орқасида жафаҳол туришибди. Уларни Лениннинг олдига киритишмас экан шекилли, на кетишни, на қолишни билмай, ниманидир кутишарди. Ҳамма жим. Эшикдан эшикка ошиқиб, шипиллаб ҳамширалар юришибди, холос.

Бизнинг киришимизга дарров рухсат беришди. Ҳеч кимни киритишмас экану, бизга рухсат беришди. Пиймаларимизни яхшилаб қоқдигу кирдик.

Мен Ленини у вақтда, жуда катта одам, деб эшитган эдим. Шунинг учун унинг мана шундай оддий темир каравотда мажолсиз ётиши мумкин бўлган, ранги кетгай-оқ, чўққи соқолли бир оддий касал киши эканини, агар ҳозир кўриб турмасам, сира кўз олдимга келтиролмасдим. У ётган жойида синглиси билан ўпишиб кўришди. Мария Ильинична унинг гапириши мумкин эмаслигини билар эди, чеҳрасига меҳр билан қараб, манглайини силади ва кулимсираган кўзларидан «Яхшиман, хавотир олма», деган маънони уқди-да, мени бемор ёнига ўтқазиб, ўзи меваларни чайгани кетди. Мен ўтирибман. Ёнимда Ленин ётибди. Қимирлагани ё бир нарсан

дегани юрагим дов бермайди. Унинг ёнига ҳеч кимни яқинлаштирамаганлари ҳолда, мени бу ерга ўтқазиб қўйганлари, афтидан шундан эдики, мен билан жиддий гапларни гаплашиб бўлмайди, мен уни безовта қилмай, ёлғиз қолдирмай ўтиришим мумкин.

Бир вақт қарасам, менга кўз қисяпти. Яқинроқ силжиб ўтирдим.

— Отинг нима?— деди шивирлаб.

— Машенька,— дедим. У куч йиғаётгандай индамай олди. «Машенька», деди пичирлаб. Бу номни яхши кўраркан шекилли. Синглиси ҳам Машенька эмасми! Яна такрорлади. Отимни бу буюк одам шундай меҳр билан айтдики, унинг ожизона ётганига ачиниб, кўзимдан ёш чиқиб кетди:— Сизга душманлар ўқ уздими?— деб сўрадим.

— Ҳа, Машенька, душманлар мени отмоқчи бўлишди,— деди. Ўзи, докторлардан хавотир олиб бўлса керак, эшикка қараб қўйди. У қаердадир оғриқ сезганиданми, кўнглига ғазабли фикр келганиданми, қошларини чимирди.— Лекин биз уларни йўқотамиз. Сен бахтли бўласан, Машенька. Биз ўзимиз ўлсак ҳам, уларни йўқотамиз...

У аниқ шундай деб айтдики, бошқачароқми — эслолмайман. Лекин у мендай бир бола билан ҳам шу мазмунда, энг катта масала ҳақида гаплашгани ёдимда.

Шу пайт Мария Ильинична келиб қолди, ликопчадаги ювилган меваларни Ильичнинг столига қўйиб, мени ташқарига имлади. Унинг кўзлари қизариб кетган эди.

Ушандан кўп ўтмай, Владимир Ильичнинг вафот этганини эшитдик. Бутун дунё мусибатда-ю, менинг бутун ғамим: Мария Ильиничнага дуч келмасам, дейман. Негадир унинг йиғлаб қизарган кўзларини кўришга юрагим бетламасди. Отам билан онам икковлари бир кунда ўлган. Ушанда ҳам шундай қақшаган эмасман...

Кейин мен кўп марта, деярли умр бўйи, энг қийин дамларда Лениннинг ўша сўзларини эсладим. «Биз ўзимиз ўлсак ҳам, уларни йўқ қиламиз. Сен бахтли яшайсан, Машенька». Бизни деб, балки мени ҳам деб, Лениндек одам, яна қанча-қанча буюк кишилар бевақт ҳалок бўлди, биз уларга муносибмизми?.. Баъзан — ҳа, дегинг келади, баъзан — йўқ.

— Ма-ма!..— деди чўзиб Бобош, «Нега бундай дейсиз?» деган оҳангда, Мария Власовнанинг елкасидан қучиб.

— Мен фақат ўзимни гапирётганим йўқ, болаларим,— деди Мария Власовна Бобошнинг саватдек жингалак сочини панжалари билан тўзғитиб.— Биз авлод-ма-авлод ҳаммамиз бир занжир. Биринки — мингга, мингники — туманга, деган гап бор. Катта сафларингдан қолманглар. Кўпчиликда нимаки хайр-саховат бўлса, барчаси сизларники. О, сизлар жуда бойсизлар!..

— Нега, мама?..

— Нега бўларди... Мана, Зумрадни севасанми, ахир?

— Мен-чи, очигини айтсам, фақат у билан учрашиш учун туғилгандайман,— деди Бобош... Зумрад лоладек қизариб ўтирарди, қўлидаги китоб билан юзини тўсди. Мария Власовна ҳазиллашди:

— Вой, мен сени тупроқдан олтин элаб олиш учун туғилгансан, деб ўйларканман.

— Йўқ. Зумрадни учратиш учун туғилганман. Фақат, бу ҳақда гапирилмайди. Сизгагина айтяпман, ма. Ахир яшаш учун нафас оляпман; демайди-ку одам...

Улар гап билан бўлиб, вақтнинг ўтганини билмай қолишган экан, бирдан дизель тўхтаб, чироқлар ўчиб қолди. Ёшлар кутубхонани қулфлаб, Мария Власовнани уйингача кузатиб қўйдилар. Зумрад йўл-йўлакай чурқ этмади. Хайрлашаётганда бирдан Мария Власовнанинг қўлини ўпиб, йиғлаб юборди. Эна ҳам индамай, бошини силаб қўя қолди. У биларди: бу — бахт кўз ёшлари...

Қайтишда Зумрад бутун ихтиёрини севгилисининг қўлига топширди.

— Мен билмадим, Бобош...— деди у бўшашиб,— сизларнинг гапларингизга ўргана олармиканман...

«Сизлар». Демак... ҳали бу қувонч ёшларигина эмас. У ҳамон нимадандир хавотирда, гараддудда...

— Сизлар-бизларинг нимаси? Уялмайсанми!..— деди Бобош уни елкасидан қучиб йўлга бошларкан.

16

Заргаров Аббосовни йўлакда учратиб қолди. Индамай ўтиб кетса бўлмасди. Саломлашиб ўтирмаслик учун дарҳол ишдан сўз очди:

— Маткаримовнинг ҳужжатларини тўхтатиб қўйиб-сиз, Шоаҳмад Аббосович, биз кутиб туролмаймиз...

Аббосов, ишни шу ерда гаплашамизми, дегандай ёйиқ жилмайди-да, чиройли ишора билан кабинетига бошлади. Заргаров область ижроия комитети раисининг кабине-

тига ҳеч кирмаган экан, саҳронинг бутун лою тўзонини бошлаб келгандек, оёқ босгани ийманиб, ўнғайсизланиб қолди. Аббосовнинг кабинетида ҳам, худди уйдагидай, шафтоли гули рангли дарпардалар туширилган, ташқарида эндигина қизариб тонг отаётгандек тасаввур берар эди. Бу роҳатбахш, кўзга беозор рангни топганини!

— Кон директорининг маърузаномасини айтяпсизми?— деб сўради Аббосов меҳмонга жой кўрсатиб.

— Ҳа, бизга мрамар керак.

Аббосов хотиржам жилмайди.

— Қизиқсиз, Мардонқул. Ишчиларингиз вагонда қишлашяпти, посёлка қурилишлари тўхтаб қолган, сиз бўлса мрамар қасрлар ҳақида хаёл сураёсиз.

— Хаёл яхши-да,— деди Заргаров.— Уни қоғозга ўхшатиб галадонга яшириб бўлмайди. Очигини айтсам, ҳужжатларни шунчаки сўрадим. Яширсангиз яширма-сангиз, мрамар кони запасларини саҳрода қуриладиган янги шаҳарлар учун барибир оламиз.

— Менга деса бутун саҳрони олинг. Сизга ҳукмронлик керак бўлса, бутун областни олинг, Мардонқул. Фақат менга нега дағаллик қиласиз? Биласизки, мен сизга энди ҳеч нарса деёлмайман, афсуски, шундай бўлиб қолди, тилим қисик...

Заргаров, қалбида қилдек бир нарса узилиб кетгандек, аллақадерини дард ёғимлаб, бошини кўтаролмай қолди.

— Соғлиғи тузукми?..— деди синиқ оҳангда, секин.

— Яхши, раҳмат,— деди Шоаҳмад табассум билан.

Ажабо, қиёматлик душмани билан гаплашганда ҳам дилидан бахт-саодат ёғилиб туради-я, қанақа одам ўзи бу!

— Очигини айтинг,— таваккал қилиб сўради Заргаров,— яхши кўриб тегдими?

Аббосов ўрнидан туриб уни аста тирсагидан ушлади, ўзича яхши, юмшоқ муомала билан ҳар кимни ҳар нарсага кўндириш, ҳар қандай ғазабу изтиробни босиш мумкин, деб ўйласа керак. У Заргаровнинг шиддатли одам эканини билар эди, лекин, унингча, ширин сўз ва табассум олдида шиддатли одам йўқ.

— Ҳа, яхши кўради...— деди Заргаровни қўлтиқлаб олиб юмшоқ гиламни аста босаркан.

— Ўзингиз-чи?

— Мм... мен ҳам яхши кўришни яхши кўраман,—

дея, сўз ўйинини бошлаб юборганига ўзи ҳам қойил бўлиб, яйраб кулди Аббосов.

Заргаров ичидан қайнаб кетди. У Фотимани ўйламас эди, Фотиманинг дардида қайнаб-тошиб бўлган. У мана шу ўзини қўлтиқлаб олган одам ҳақида ўйларди. «Яхши кўраман», деган сўздан қочиб, ҳазилга бурди. «Яхши кўради»ни оғиз тўлатиб айтди. Заргаров уни эндигина хиёл тушуниб келяпти. Аббосов, «Севаман», дейдиганлардан эмас, «У мени севади», дейдиганлар хилидан. «Яхши кўришни яхши кўрар»миш. Фожиани ҳам эрмакка айлантиради.

Аббосов Заргаровнинг бу ерга ишга келган кунлариёқ у билан муроса қилолмаслигини, «ё сен, ё мен» бўлиб қолишини билар эди. Шунинг учун Фотиманинг хатоси унга қўл келди. Тоби айниб юрган вақтда уни ўзига қарата олди. Чунки бу кейин иш юзасидан Заргаров нима деса ҳам, «хотини учун қасос оляпти», дейишга баҳона бўларди. Заргаров энди тушуняпти. Шоаҳмад Табассум шунисигача ўйлаб қўйган экан. Унинг ўзинигина эмас, муҳаббатини тушуниш учун ҳам анча зукколик керак.

— Сизни кўпдан бери бир кўриб гаплашмоқчи эдим,— деди Аббосов тасалли оҳангига кўчиб.— Хафа бўлмаслигингиз керак, ёш бола эмасмиз. Ҳис-туйғу деган нарсага тизгин солиб бўлмас экан. Турмушда мундай ҳодисалар кўп бўлади.

— Ҳис-туйғуни қўй. Кел, энди ўртоқларча бир гаплашайлик бўлмаса,— деди Мардонқул унинг атир ҳиди келиб турган бағридан тирсагини суғуриб олиб.

У Шоаҳмадни ташқарига бошлаб чиқди. Бинонинг орқа томони катта боғ, яланғоч дарахтлар орасидаги асфальт йўлкалар катта йўлга олиб чиқади. Улар кимсасиз сўқмоқларда ўтган куздан қолган япроқларни шитир-шитир босганча ёнма-ён юрдилар. Шоаҳмад унинг тўсатдан «сен»лаб қолганидан хавотир олса ҳам, сир бермай жилмаяр, «Бир гаплашмоқчи эдим», деб ўз тилидан илинганини ўйлар эди.

— Жуда яхши биламан,— деди Мардонқул,— сен менинг ўзимга ҳам, ҳамма қилган ишларимга, режаларимга ҳам қаршисан.

Шоаҳмад ажаблангандек кифтини учириб, қўлларини ёйди:

— Мен бирор жойда сенга қарши гапирдимми?

— О-о! Менга қарши гапирган одам курашни бўйинга олиши керак. Сен узоқ яшамоқчисан. Эҳтиросларини ҳуда-беҳудага исроф қилмасдан, аста-секин судралиб юрганидан тошбақа ҳам санг пўстида уч юз йил яшаркан. Лекин сен тошбақа эмас, одамсан. Сенинг сайғ пўстинг — табассум. Газеталарда буни, мешчанликнинг бир тури, деб ёзишади. Бизнинг давримизда тошбақа яшайверади, лекин мешчан — йўқ... У яшаш учун жой қидириши керак, қидириш эса турган-битгани ташвиш. Шунинг учун сенинг фалсафанг тугади, Шоаҳмад. Кечирасан, энди сенга ҳам жиндак ҳаяжоңланишга тўғри келади. Қалқонингни кўтариб, очиқчасига курашга чиқ, бўлмаса йўлдан четлан:

Шоаҳмад индамай қолди. Унинг табассуми эндигина сал сўла бошлаган эди.

— Ҳар ким ҳар хил ишлайди,— деди у оҳиста. Ажаб-ки, унинг товушида ҳамон эътироз асари сезилмас эди.— Биз ҳаммамиз ҳам, одам яхшилик кўрсин, деб курашамиз. Аммо одам сал дурустроқ, хотиржам яшай бошласа — дарров мешчанга чиқарамиз.

— «Курашамиз» дедингми?

— Хўп, сен айтганча бўла қолсин, фақат сен курашасан. Лекин сени уйқусиз, лойға-чангга ботиб, азобда яшашга ким мажбур қиляпти? Қаерда ташвиш, жанжал, ишқал бўлса — ўзингни урасан, қаёқдаги хаёлий гапларни қўзғайсан, ўз терингга сиғмайсан. Сени ким мажбур қиляпти? Оламда шундай нарсалар борки, уларни кўрмаган маъқул. Кўрмадингни — улар йўқ. Босмасанг, бақа ҳам «вақ» этмайди. Уни босишга сени ким мажбур қиляпти? Менми? Нега мендан аламингни оласан?

— Билмадим,— деди Мардонқул тинкаси қуриб. Шоаҳмад унинг бўшашганини кўриб, давом этди:

— Бу дунёнинг ташвиши деб ўлайликми энди? Отабобо, аждодларимиз ҳудди шундай, умргузаронликни орзу қилиб яшаган. Инсон табиасти менинг тарафимда. Биз рисоладаги, таомилдаги одамларимиз. Хўш, сенга ўхшаганлар-чи? Сенлар бизнинг анъаналаримиз ўрнига нималарни олиб келяпсанлар? Сектантликними, сўфизмними, олам лаззатларидан воз кечишними?.. Булар бари эскиб қолган-ку, биродар?

— Ҳаёт бор — мудрашдир, ҳаёт бор — кураш! Қадим замоннинг бир буюк шоири шунақа деган. Иш, ҳа-

ракат, интилиш — булар бари азалий ҳам абадий. Ҳаёт — шунақа. Биз — бутун бир жамиятмиз?

— Биз кирмаймизми у жамиятга?

— Афсуски, сен ҳам кирасан... Биз саҳрони уйғотдигу сени уйғотолмаймиз шекилли.

Заргаров суҳбатдошини яланғоч боғ ўртасидаги сўқмоқда, ярим йўлда ташлаб, шартта жўнаб қолди. Йўл-қада унинг изидан қуруқ хазон гўжғон ўйнарди.

У саҳрони бир-икки ойдан бери самолётдан кузатмаган эди. Бугун ҳаво ўта тиниқ келиб, қурилишларнинг юзлаб километрлик кенг манзараси худди кафтдагидек кўз ўнгидан ўтди. Тақирлар ўйдим-чуқур бўлиб кетган, пастак тепаликлар бағридаги илон изи йўлларда занжирдек тизилган шатакли машиналар контейнерда ускуна ташийди, қаердадир янги котлованлар портлатилди; онда-сонда оппоқ иморатлар ер бағридан ўсиб чиққандек кўзга ташланиб қолади. Қувурлар, темир йўллар, каналлар саҳро сатҳини эни бўйига чизиб-тилкалаб ташлаган. Бир жойда — қишқи қуюнлар пастлаб ўрмаласа, бир жойда — булутдек тутун кўтариб ковул ёнади, шимол уфқида кўз солсангиз — узун-узун қўтонлар, қўй қишловлари, оқариб ётган қор парчалари, тоғлардан жилдираб тушаётган, эртами-индин қуриб қоладиган жилғалар, атрофи эса баҳордагидек ям-яшил.

Ҳеч қаерда қилган ишинг саҳродагидек «манаман» деб кўришмайди-да. Узинг эккан дарахт кўзга яқин кўринар экан. «Қандай яшаш мумкин бу ерда? Ҳамма нарса қум устида-ку. Бутун ҳаёт қум устида?..» деган эди Саодат анави келганида. Ҳаётни қаёқдан билсин у шумтака? Ҳаёт бу ерда мустаҳкам заминини топган. Заргаровнинг ўз ҳаёти ҳам энди тамоман унинг йўриғига тушибди. Шу саҳро борки, у ҳам бор. Аббосов эса даврга чап бериб узоқ яшашга уриниб юрибди. Асли, узоқ яшаш — мана шу қайноқликда эмасми? Шунинг учун Заргаров умри қисқа бўлиб қолишидан қўрқмайди. У мана шу беҳаловат борлиққа шу қадар киришиб-чатишиб кетганки, бу бетиним гулдурсода унинг ўз конкрет ҳаёти қаерда бошланадию қаерда тугайди — бунинг аҳамияти йўқ. Саҳро азалдан мангулик рамзи ахир. Эндиликда эса бу мангулик ажаб мазмунли. Олтин кўриқ — бу ер. Саҳро тирик, у одамларга, замонга лоқайд эмас, унинг дардли, қувончли тақдири бор. Буни одам

барпо қилди, унга ўз нафасини уфурди, ўз ҳаётини боғлади. Унинг ҳаёти шу ободлик билан абадий. Ҳаёт — ўлим — абадийлик — мана одамнинг формуласи, ҳурматли Шоаҳмад Аббосович! Сиз бўлса қўлдан кетган эски, патриархал мажмағил толени қўмсайсиз. Сокин идеал, танбал ақидалар...

Заргаров шу ўйлар билан ўз кўнглини кўтариб, манзилга етиб келди. Қўнган жойида бугун эрталабдан довул бўлиб ўтган экан, ҳамма жойда сув бочкалари, палаталар, чодирлар, қапа-чайлаларнинг қамиш томчалари, учиб келган тахта, тунукалар сочилиб ётар эди. Юқори қувватли сим тирговучларини кўтараётган энергетиклар тракторлар соясида, гулхан атрофида ёстаниб ётиб... шампан виноси ичишарди. Ҳамманинг олдида шаша Заргаров ҳайрон бўлди. Бу нима? Вайронада базм?

— Келинг, начальник, қиттак-қиттак отайлик! — деб кулишди ширакайф йигитлар.

Заргаров сурништирса, довул сув бочкаларини тўнтариб, буларнинг сўнгги запасини қумга сингдириб юборган экан. Чанқаганлар сув келгунча чидамай, омбордан шампан виносини яшиги билан кўтариб чиқишибди.

— Ташналикни босарканми-а? — дея Заргаров ҳам шўх бир улфат ёнига ўтириб, икки бокални кўпиги билан шимирди. Ҳар бир кўнгилсиз ҳодисани ҳам ўйин-кулгига айлантирадиган бу йигитлар даврасида яна димоғи чор бўлди.

Қурилиш материаллари комбинатида бир бефаросат дуч келмаганда, Аббосов билан учрашувдан қолган дилхиралик тамом кўтарилиб кетадиган эди-ю, бўлмади.

Комбинатда пойдеворга бетон қуюшаётган экан, қумга пойдевор ўрнашгунча бетонни роса шиббалаш керак. Заргаров вибратор билан ишлаётганлар ичида иккита-учта аёлни ҳам кўриб қолди. Иккитаси йигитлардек барваста, шим кийиб олган, эркакларнинг гап отишларига дадил-дадил жавоб бериб, гоҳо чинқириб кулар эди. Учунчиси эса нимдошгина, қизил камзул кийган қишлоқи жувон, уч-тўрт ойли ҳомиласи билиниб турарди. Бетон ичида баланд кўнжли этигини базур судраб вибраторни силжитар экан, юшқагина жуссаси қалтирар эди. Бунни кўрган Заргаровнинг газабдан пешонасига тер чиқиб кетди. Жувонни чақирди. Жувон ҳам вибратор билан этигини қолдириб, каскасини қўлига олди-да, юзини арта-арти етиб келди.

— Сизни ким қўйди бу ишга?— деб сўради Заргаров.

Заҳил юзи бўғриқиб турган жувон ерга қаради. Индамади.

— Отингиз нима?

— Жамила.

— Жамила, сизни бу ишга қайси бепаросат қўйди деяпман?

Жувон отини айтиб чақирган бошлиқ олдида ўзини тамом йўқотиб қўйди, қоматини яширишга урингандек ўнғайсизланди, юзига қон тепди. Макканинг сўтасидай чўтир прораб йўрғалаб етиб келди.

— Биз билмаймиз, ўртоқ начальник, бизда, уни олинг, буни олманг, деган кўрсатма йўқ.

— Ишдан ҳайдаб юбораман, прораб! Гарчи қурилишда ҳар бир одам бўйи баробар тилладан қиммат бўлса ҳам, мен сени ҳайдайман!— деди Заргаров уни четга тортиб.— Виждон борми сенда?

Можарога одам тўпланиб қолган эди.

— Буни эри қўяди бу ишга! Уша ярамасдан сўраш керак!— дейишди атрофдан.

— Эри ким?

— Ҳожимат қурумсоқ!

— Вибраторда пулни кўпроқ ишлайди-да. Узи сувоқчи эди: Жамила!

— Эри мажбур қияпти! «Пул ишла», деб ҳоли жонига қўймайди шўрликнинг.

— Бир тийиннинг устида ўлиб қолади, зиқна! Аллақаери билан қисиб олишга тайёр.

— Ифлос одам. Ушани ҳайдаш керак, начальник!

Жамила аллақаёққа жўнаб қолган эди. Заргаров дарров машинага чиқди-ю, карьер очиш жойига қараб кетди. Давангир, сочлари патак бўлиб кетган Ҳожиматни қидириб топди. У самосвалда ишлар, бу ерда ўзининг зарур одам эканини яхши билар, ҳақини таниган эди.

— Менга қаранг, биродар,— деди Заргаров уни кабинадан тушириб.

«Кўриб қўйинглар, бизга бошлиқнинг ҳам иши тушиб туради», дегандай, атрофдаги экскаваторчи шерикларига гердайиб қараб, Ҳожимат катта қўлқопини аста белига қистирди. Заргаров унинг гавдасини чамалаб, Жамилага роса учта келишини ўйлади.

— Сиз, акаси, бизнинг қурилишга ярамайсиз!— деди қатъий.

— Қандай қилиб?— дея қошни чимириб, чанг қўнган киприкларини пирпиратди Ҳожимат.— Сиз ярайсизу биз ярамаймизми? Еки мана бу карьерни газигингиз билан сиз кўтариб ташладингизми, ўртоқ начальник?! .

— Майнавозчиликни йиғиштириб, ариза ёзинг!

— Нимага? Ё нормани бажармаяпмизми?

— Одамгарчиликни нормалаштириб бўлмайди,— деди қизишмасдан Заргаров.— Оғироёқли хотинингиз пул ишлайди, сиз туфлаб тугасиз! Вибраторда эртага ҳомиласи нобуд бўлади-ку, ноинсоф! Мана бу йигитлар ор қилади сиз билан ёнма-ён ишлагани. Йигит номига, эр номига, ота номига иснод! Нафс шунақа ваҳшийми? Шундай ювош, дилбар жувоннинг муҳаббатини пулга чақибсиз. Кўзми ё икки чақалик пулни бу пешонада?

Ҳожимат ўртоқларни орасида ерга кириб кетаётган бўлса ҳам сир бермади:

— Ерга ураверманг, мансабим бор деб...

— Менинг энг юксак мансабим — одамийлик,— деди Заргаров қизишганча.— Мен, сизга инсонча гапиряпман, кўриб турибсиз, бақираётганим йўқ. Биз бу ерда коллектив тузаяпмиз, бундай ваҳшиёна ахлоқингиз билан сиз бизга эл бўлолмайсиз, гап шу.

Бу пайт қаёқдандир Жамила етиб келди, у четроқда ер остидан қараб, қулоқ солиб турарди. Ҳожимат у томон интилганда, Заргаров, овози ўзгара тушиб, ганини тугатди:

— Уйлаб кўринглар...— дея кескин қайрилиб машинаси томон йўналди.

Кечқурун Жамила уйда ўртоқларни олдида мулзам бўлган эрининг кўнглини олиш йўлини изларди. Ҳожимат бўлса, дили қоп-қоронғи, ўзидан ҳам, бошқалардан ҳам, хотинидан ҳам нафратланиб, ич-этини еб ўтирди, ювиниб-таранган Жамила унинг оғзини пойлаб, маътал бўлди. Эрининг қош-қовоғидан ҳайиқса ҳам, майин қараб яқшироқ келди, суйкалди. Сездики, ҳозир Ҳожимат уни силтаб ташламайди. Бундай паллалар улар орасида онда-сонда бўлса ҳам рўй бериб турарди.

— Ўзингиз ҳам шу... шу пул ўлгурни мунча йиғавермасангиз,— деди Жамила ялингандек,— маломатга қолиб. Ўлмас эдик, юрардик ҳамма қатори. Ҳамма бало-қазо шу одатин. Издан.

— Ҳап тур!— деди Ҳожимат.— «Бошқалар қатори» эмиш! Сен хомкалла, ўша «бошқалар»ни биласанми? Нимаси бор уларнинг? Устида пўшаги йўқ, остида тўшаги, дегандай, ҳафтада қаён қозону чакса унсиз қўш танур. На уй-жой, на орзу-ҳавас, на жонининг роҳати... Эрта туради, кеч ётади, иш, таралла, кун ўтса бўлгани! Сен билан бизнинг бўлса, йўригимиз бўлак!— У ўтирган жойида хотинининг белидан олиб, кичкина жусса сини яқинроқ тортди:— Бизнинг ҳамма нарсамиз тўкис бўлади. Чангакда гўшту. пойгакда кавуш, ўрада сабзю қўрада кўмир, ана чойдиш, худога шукр, ана қопқоғи... Нимаси ёмон, айт-чи, бахтинг бут, тўрт кўз тугал. Эртаниз ҳам, эркимиз ҳам, тинчимиз ҳам, тилимиз узунлиги ҳам... Бунинг бари — мапа шу пул. Мен ҳали улар билан кейинроқ гаплашаман. Хўп, ҳозир айтганини қилиб турайлик. Сен, майли, эртадан бошлаб сувоғинга чиқавер.

Жамила унинг қучиши, овозининг мулойимлигидан кўнгли бузилиб, йиғламсираб шивирлади:

— Мен пулингизга қарши эмасман, фақат бола...

— Бола ҳам пул, эси паст. Уни боқиш керакми?

— Шунақа-ку, гоҳо урганларингиз...— Шундай пайтда беозор таъналар қилиб олишга журъат этди Жамила.

— Вой жинни,— деди Ҳожимат ҳам. Унинг бундай рўйхуш бериб қоладиган пайтлари сийрак бўларди.— Вой жинни, сени урган кунларим ўзимнинг чеккан азобларимни билсанг эди! Уради-ю кетади, деб юрасанми? Сендан баттар қийналаман, ҳа! Ҳаммаси ўтиб кетади, Жамила... Мўлжалдагини жамғариб олайлик-чи! Бери кел, мунча иссиқсан? Начальник ҳам пайқабди.. «дилбар» дейди...

Яна ўша. Яна ўша лаънати тугун. У Жамилага доим таҳдид солиб турарди. Лекин бесўнақай эрининг бағрида у бунга қарши ҳеч нарса деёлмади.

Бу вақт Заргаров ётоғида, серҳаяжон кундан сўнг уйқу ололмай, хаёли ҳар ёқларга кетиб ёлғиз ётарди. Бутун куннинг завқини сўндирди ҳалиги Ҳожимат деган сўхта. Унинг мижаросидан асаби нима учун мунча қақшади — ўзи ҳам билмайди. Муштипар Жамиланинг новдадеккина қадди ҳали ҳам кўз ўнгида қалқиб турибди. Аёл кишини эъзозлаб, унинг ҳусни кўркига таъзим қила билиш одамийликнинг бир нормаси экан шекилли-да. Йигитликнинг бу олижаноб фазилатларини шу қадар оёқ ости қилган бир пулпараёт хўрлигини келтириб, дилни хира қилди.

Ташқарида нимадир шовилларди. Ёмғирми, шамол деразаларга қум зарраларини олиб келиб уряптими, хуллас, одатдаги тун. Саҳронинг кўнгилсиз туни. Заргаров қоронғида қулоқ солиб ётиб, бирдан Зиёдани кўз олдига келтирди. Худди ўша сўнгги учрашувларида кўрганидек, оёқ учида туриб қўлларини юқори рафтаги китобга чўзган ҳолда гавдаланди Зиёда. Шу ҳолатда уни қучиши мумкиң эди. Лекин бундай саодатли лаҳза чақмоқдай уради одамни, журъат этолмади ўшанда.

• Ҳозир кириб келса, нима бўларди? У дафъатан келиб қолиши ҳам мумкин, у шундай қиз. Қора тунда кириб келиб қора бахмалдай майин товуш билан: «Вой, нима қилиб ётибсиз?» деса чўзиб... Заргаров туриб кетишига сал қолди. Уйқуси бутунлай қочиб, Зиёданинг қандай қиёфада кириб келишини тасаввур этишга уринди. Бу ажойиб лаззатли машғулот эди. Борди-ю, ҳозир пайдо бўлса, қандай кириб келардийкан? Қалта кўйлақда, ёш боладек қаҳ-қаҳ отиб кириб келса! Йўқ, узун оқ кўйлақда, қорача юзида ибо, сирли саволлар билан, кўзлари чарақлаб остонада аста пайдо бўлса. Ҳа, шу тасаввур қолди, капалакдек учмади. Ана, Зиёда турибди. У мағрур, баланд бўйли, Заргаровга ўзининг шоҳона кўркини ҳада қилмоқчидек... Йўқ, балки у бош эгиб кирар? Кўзлари ёшланиб, ийманиб, уялиб турар? «Сизни қийнамай, деб келдим...»

Шу пайт эшикда оёқ товуши эшитилди. Ўнгу туши араллашиб кетгандек, ширин хаёл оғушида ётган Заргаров бир сесканиб, қимир этмай қолди. Қулоқ осди. Балки унга шундай туюлгандир. Ундай деса — зум ўтмай эшикнинг бир тавақаси ғийқ этиб секин очилди. Лекин буни, тасаввур кучи, деб, ишонмай ётаверди. Эшик ғирчиллаб ёпилгандагина сергак тортди: хонага биров кирган эди.

— Ким?

Овоз анчадан кейингина, узоқдан келгандек эшитилди:

— Мен... Менинг отим Мамат, гражданин начальник.

Заргаров бир зум қимирлолмай, вужуди музлаб кетганини сезди-ю, яна бир дақиқадан сўнг ўрнидан туриб ўтирди.

— Мамат? Яҳёевми?

— Ҳа...

Ҳозир қаерга турибди у, пойгакдами ё Заргаровнинг

тепасидами? Ҳалигина ўз тасаввурларини ҳар хил рангда кўраётган Заргаровнинг кўзлари тиниб кетди. Йўқ, йўқ, кўзи тингани йўқ, хона қоронғи, ҳеч нарса кўринмаяпти. Ташқарида шамол ҳам тинди шекилли, жимжит. Заргаров яланг оёқ, пижамада ўтирарди: каравотдан туриши керакми-йўқми? Турса қаёққа боради, нимага бориб урилади? Нима қилиб юрибди бу одам бемаҳалда? Кўзларини бир кўрса, биларди.

— Чироқ ўша ерда... чап қўлингизда,— деди Заргаров хотиржамроқ бўлишга тиришиб.

Чироқ ёнди.

Мамат чиноқ остонада букчайиброқ турарди. Ҳўл пешматининг энглари узун, тиззасигача осилиб тушган; кўзи одатдагидек — ерда.

— Келинг,— деди Заргаров, чувагини оёғига илиб ўрнидан турди, калтагина аврасиз барра пўстинини елкасига ташлади.— Келинг, ивиб кетибсиз-ку...

Мамат кепкасини қўлига олиб, бошини кўтарди, Заргаровнинг юзига қарадию яна кўзини ерга олди.

— Кечаси бемаҳалда келганим учун кечирасиз... Сиз билан гаплашишим керак эди,— деди.

Заргаров унга жой кўрсатди. Очиги, ўзининг тезроқ ўлтиргиси келар, ҳаяжонини босиб олган бўлса ҳам; негадир, тиззалари дармонсиздек туюлар эди. Мамат пешматини ечиб рўпарага ўтирди.

— Чой ичасизми?

— Ичаман, гражданин начальник,— деди Мамат сал дийдираб.— Сиз ҳам ёлғиз экансиз-да?

— Ҳа, ёлғизман...— Заргаров ўчоқни сал ковлаб, плитадаги иссиқ чойдан қуйди, чақмоқ қанд қўйди.— Исиниб олинг. Ёлғизлик буюкларнинг қисмати, дейишадди,— деб кулди у қайтиб ўтираркан.— Ёлғизлик ҳам яхши-ю, лекин унинг яхшилигини айтиш учун ёнингда биронта одам бўлиши керак экан.

— О, жуда керак, гражданин начальник! Керак бўлганда қандоқ! Баъзан атрофим бетон девор, қудуқда ўтиргандай бўламан, аслида — ён-верим тўла одам. Одамларнинг ичида юрасану, дардингни айтгани дардаш тополмайсан. Ёлғизлик мана шунақа, гражданин начальник.

— Сен мени «гражданин» деяверма, Мардонқул менингни отим, эсингдами?

— Эсимда.

— Мени дарров танидингми?

— Дарров танидим.

— Ғазабинг келдими?

— Умр ўтди... Мардонқул ака. Ғазаб ҳам ўтди. Ҳам-ма нарсанинг муддати бор...— Унинг кейинги сўзи муд-ҳиш ҳукмдай совуқ эшитилди.

— Ундай дема, ёшсан, муддатинг бўлса тугаб қолди, изтиробдан фойда йўқ. Мен, агар қўлимдан келса...

— Биламан, сезиб турибман,— деди Мамат стаканда кафтини иситиб.— Сиз ҳаракат қиляпсиз. Шартлига кўчирган ҳам — сиз. Билдим. Ўзингизни оқламоқчи бў-ласиз...

Заргаров ундан кўзини олиб, маъюс бўлиб қолди.

— Лекин сиз айбдор эмассиз,— деди Мамат,— мен сизга шунини тушунтиргани узоқ пайт пойлаб юрдим: Мана бугун, ниҳоят...

— Гап менинг айбимда эмас, мен нега ўзимни оқлар-канман? Гап қонунда эмас, ука. Одам ўлгани ростми? Рост... Сен ўзингни гапир...

— Тўғри, менинг номим — қотил. Мана, неча йилдан бери кўтариб юрибман бу тавқи лаънатни... Ҳозир сиз инсонлик номимни қайта тиклаш учун ёрдам беряпсиз, раҳмат. Лекин сиз менинг олдимда ўзингизни оқлашга уринманг. Сизнинг айбингиз йўқ. Шунини сизга батафсил тушунтириб бермасам, виждоним олдида азоб чекапман.

— Қани, гапир бўлмаса!

Мамат ҳикоя қила бошлади:

...Зилзиланинг биринчи кунларидаёқ Заргаров чўл-даги қурувчиларини бошлаб, бутун бир эшелон билан Тошкентга борди. Шаҳарда тартиб ўрнатиш керак эди. Қурувчилар милицияга ихтиёрий ёрдам дружиначилари тузиб, ишдан кейинги соатларда қоронғи вайроналарда патруллик қилардилар. Дастлабки оғир кунлари бу группаларни Заргаровнинг ўзи бошқарди.

Мамат у пайтларда ўн тўққиз яшар чавандоз, ип-подромдан ҳар кунни кеч қайтар, бўш вақтларини тутун-ган акаси Сотволди билан суҳбатда ўтказар эди. Сот-волди жўжабирдай жон, кўпни кўрган солдат, лекин аллақарида ўқ қолиб кетган касалманд одам эди.

Бир кунни шомдан кейин улар икковлари шаҳар вай-роналарини оралаб юришди. Эски омонат касса биноси-нинг орқасида, бир шубҳали одамга тўқнаш келишди. Мамат уни танир эди, урушдан кейинги оғир йиллари

болалар уйда хўжалик мудирн бўлиб ишлаб, болаларга тегишли озик-овқатлардан ўғирлаб сотгани учун қамалиб кетган бир очкўз, текинхўр эди. Мамат дарров шубҳага тушди — ярамаснинг қўйнида нимадир бор, бу ерда бекорга ивирсиб юрмагани ўғри мушукникидек йилтиллаган кўзларидан маълум эди. Оғир йиллари етим болаларнинг оғзидагини тортиб олиб еган бу аблаҳнинг одамлар бошига қора кун тушганда вайронада қузгундек пайдо бўлгани бежиз эмас. Мамат унинг кимлигини Сотволдига икки сўз билан тушунтирди-да, секин шипшиди: «Тутиш керак буни!»

— Тўхта, қўйнингдаги нима?— деб қичқирди у шу зумдаёқ.

Безори қоронғи муюлишда аланглаб қолди.

— Нарироқдан айланиб ўт!— деди у, қўлида йилт этиб пичоқ пайдо бўлди.

— Қаёққа айланаман йўл бу ёқда туриб?— деди Мамат унга тикка қараб бораркан.— Қўйнингдагини чиқар, талончи! Қайси шўрликнинг вайронасини шилдинг!

— Нарироқдан ўт деяпман!— Унинг олдига сакраб тушди ўғри. Бутларини керганча букчайиб пичоғни ўқталди. Мамат бораверди. Яқинлашиб, пичоқ тутган қўлига бир тепаман деганиди, оёқ остидаги ғишт кўчиб ағдарилиб тушди. Ўғри унга ташланди. Бу пайт Сотволди ака қоронғида нима бўлаётганини аниқ кўролмади, лекин ўғрининг болани пичоқлаб қочиши ҳеч гап эмасди. Шунинг учун тупроқда учи чиқиб ётган таёқни даст суғуриб, бандитнинг елкаси аралаш бошига бир туширди. Шундан кейин чуқурда тупроқ тўзғиб, иккаласи ҳам жим бўлиб қолди. Ўғри шилқ этиб тушган эди. Мамат аста қўзғалиб, унинг тагидан оёғини суғуриб олди. Гугурт чақиб қарашса — ўлиб қолибди. Сотволди аканинг таёқ дегани темир экан, қизик устида оғирлигини пайқамабди.

Энди нима қилиш керак? Одам ўлдириб қўйишди-ку? На қочишни, на мурдани кўтаришни билмай, қоронғида туришарди.

— Бошни еди, аблаҳ...— деди Мамат.

— Аттанг... Нима қилиб қўйдим-а?— ёниб кетаётгандек ёқаларини ечди Сотволди ака.— Бир камим шу эди...

Нарироқда одамлар кўринди, қўл фонарининг нури

тер-чангдан кир бўлиб кетган юзларига келиб урилди.

— Ким бор у ёқда?— деб қичқирди патруль.

— Сиз индамайсиз, ҳамма гапга ўзим жавоб бераман,— деди Мамат акасига.

Енгларига алвон тасма боғлаган йигитлар етиб келишди. Олдинда мана шу Заргаров турарди.

Фожиа юз берган жойда текшириш бошланди. Уликнинг қўйнидан бир кило маржон чиқди. Улиб кетишга арзийдиган нарса ҳам эмас. Эвоҳ, инсон боласи умрини қадрламагани туриб-туриб юракни тилгандай қаттиқ алам қилади...

Буларни элтиб милицияга топширишди.

Мамат Сотволдини икки кеча қийнаб, авраб кўндирди: «Аблаҳни мен ўлдирдим, сизга алоқаси йўқ, билдингизми? Жим ўтиринг, етти жонни ташлаб қаёққа борасиз? Шундай ҳам умрингиз оқопа, госпиталда ўтди, бас, қахрамонликни йиғиштиринг! Мени ҳеч нарса қилолмайди, мен бандитни ўлдирдим, пичоғи бор эди. Гапни бўлмаг, мен сўққа бошман, соғломман. Майли, қонундагисини берсин... Сиз... сизнинг ишингиз бўлган эмас, тамом».

Мамат кечаси билан гапирди, дўқ урди, ялиниб кўрди, ҳатто йиғлади ҳам. Сотволди аввал бир кўнди-ю, эрталаб яна айниди:

«Йўқ, мен виждонни қаёққа қўяман, сен бу ёқда ётганингда у мени сйди-ку?»

— Етти болани-чи? Уларни қаёққа қўясиз? Кейин... у ерда сиз ўлиб қоласиз, ранг-рўйингизни қаранг!

Иккинчи кечаси яна ҳамма гап бошдан бошланди. Улар муштлашишгача бордилар. Сотволдиннинг дарди тутиб қолди. Ўзига келганда: «Майли билганингни қил», деб йиғлаб юборди...

— Бу ёғи ўзингизга маълум,— деди Мамат совуқ стаканни ҳамон кафтлари орасида тутиб. Заргаров кўз ўнгида бутунлай бошқа одамга айланган бу маҳбусга узоқ тикилиб қолди. Заргаров ўша кўнгилсиз кунлари киши ўлдириб, одамлар дилга ваҳма солган бу шахснинг қамалишини қаттиқ талаб қилган, бу рост. Унинг учун бу ўша пайтда қотил эди. Шу пайтгача ҳам қотил эди. Энди-чи? Энди... худо билди ким...

— Кейин Сотволдидан хабар топдингми, у нима бўлди?

— Урушда еган ўқни олиб кетди уни,— деди Ма-

Мамат.—Шунисига ҳам шукр, «қамоқда ўлди», деган гап ёмон. Солдат одамга ярашмасди!..

Оғир, фожиали дамларда ҳам виждон софлигини йўқотмаган бу қўримсизгина йигит Заргаровнинг қад-бидан жой ола бошлади. Инсонда софлик эътиқоди нақадар чуқур ўрнашган бўлади-я! Унинг иродасини қамоқ ҳам синдиролмабди. Асаблари қақшаган, руҳи шикастланган бўлса ҳам, тиниқ кўл тубидек софлик бор аллақаерида.

— Мамат, очиқ айтинг,— қайта сизлаб гапирди Заргаров,— қандай кечирдингиз бу йилларни? Бу ер сизга қалай?

— Болалар уйидалигимизда бир ўйинимиз бўларди,— деди Мамат маъюс жилмайиб,— ҳали-ҳали бутун ваҳимаси, ҳаяжонлари эсимда. Довюракликка басмабас ўйнаб, поезд йўлига ётардик-да, состав ўтишини пойлардик. Бир кичкинагина, ҳеч нарсадан қўрқмайдиган чайир бола бўларди, «Фитна» эди лақаби. Ўша бошлаган бу ўйинни. «Фитна» билардики, поезд тепаликка чиқадиган жойда вагонлар орасидаги занжирлар таранг тортилади, шунинг учун хавфсиз. Икки рельс ўртасига ерга қапишиб ётардик. Бир неча дақиқали даҳшат... биласизми, ерга кириб кетгудай ёпишиб, шу қўрқувни енгиш керак. Ғалати. Одам бошини кўтаргиси келади, бу истакни енгиш ҳам осон эмас, зўр ирода керак. Тепангдан тонна-тонна темир гумбурлаганча физиллаб ўтаётганини сезиб турасан, у сени ердан қўпориб олаётгандай, илиб олиб, эзиб-янчиб, судраб кетадигандай. Темирларнинг фирчиллаши нақ суяк-суягингдан ўтади. Поезд ўтиб кетгандан кейин ҳам, бошингни кўтаришга юрагинг бетламай, анча ётасан. Поезд сени сургаб кетаётгандай, кейин ғавданг узунчоқ бўлиб, чўзилиб, поезд орқасидан сузиб кетаётгандай бўласан. Пардай енгил тортиб турасан, учиб кетгинг келади. Баданда роҳатижон бир илиқлик... Биласизми, бу — ҳаёт; ҳаёт илиқлиги қайтадан баданга оқиб кира бошлайди... Кейинги йилларда мен мана шуларнинг ҳаммасини бошдан кечиргандайман. Лекин болаликда эмас, катта бўлганимда. Дақиқалар эмас, йиллар давомида...

Мамат чойни ҳўплар экан, қўллари қалтирар эди.

— Бизда сал енгил тортган бўлсангиз, сал илиқлик сезган бўлсангиз, мен хурсандман,— деди Заргаров, барвақт чарчаган бу одамга қандайдир яхши сўз айтгиси

келар, лекин гап тополмас эди. У йигитнинг ҳолатини астойдил тушунди, ёрдам қилгиси келар эди: Лекин — яхши гап айтишдан бошқа нима қилиши мумкин?

— Сизнинг қизингиз бор экан, Мардонқул ака, анов келганида кўрдим,— деди Мамат кета туриб.

— Ҳа, ҳа, бор. Техникумда ўқийди.

— Биладан. Бирга турсанглар бўлмайдими?

— Битирганда кейин келади. Албатта ёнимга келадан.

— Унинг ҳам фамилияси Заргаровами?

— ...Ҳ-ҳа. Заргарова Саодат. Хат ёзасизми, адресини берайми?

— Адресини биладан,— деди Мамат.— Лекин хат ёзмайман, яъни ҳозир эмас. Балки бир кун келиб ёзарман. Биз у билан жуда яхши гаплашдик, ақлли қиз экан.

— Ҳа, ҳа. Фақат, жиндак шумтакароқ,— деб кулди Заргаров.— Сиз келиб туринг. Мен кечқурунлар уйда бўладан. Келинг, хўпми?

Мамат тун қўйнига кириб йўқолди. Унинг сўнгги қараши ҳам аллақандай шу тун сингари теран эди. Заргаров шундан кейин уни қайтиб кўролмади...

17

Зумраднинг Уктами бутун бригадага овунчоқ бўлди. Бир кўтариб бағрига босади, бири осмонга иргитиб ўйнатади, хуллас, бутун бир концерт. У билан овора бўлиб тушликдан ҳам қолиб кетишади. Бола ҳам ўзи қўғирчоқдеккина, тили энди чиқиб, сергап бўлган пайти, учраган одам билан эл бўлиб, етаклашиб кетаверади. Келган кун ошхонада момик қулоқчинни ўчоққа таштабди, роса кулги бўлди. Кечки совуқ тушганда Исмоил канинг жун қўлқопини бошига кийдириб қўйишди. Укам бўлса, кийдию ечгани унамади. Шундан бери чўққайтириб, қўлқоп кийиб юрибди.

Бригада ишдан келгунча ошхона атрофида питиллаб юриб, зерикади, қўллари совуқда қизариб кетса ҳам ичкари кирмай, амакиларнинг келишини кутади. Зумрад баъзан қўрқади: бу амакиларга ўрганиб, онасидан безиб қолса-я? Кейин ўйлаб, жилмайиб қўяди, боласини бегона одамлардан қизғангани ўзига нашъа қилади. Экскаваторчи, автоскреперчи, самосвалчилар лой-чанг уст-бошлари, мойли қўллари билан келиб болани кўтарган-

да ҳам Зумрад индамай, эркакларнинг қўпол болажонлигига жилмайиб тураверади.

Бобош бу муносабатларни, кичкинагина она-боланинг кўпчилик қатори ўйнаб-кулишини чет-четдан кузатади. Гурурини яширади-ю, уларга жиндак бир хавф-хатар сезилса ҳушёр тортиб, ёнларида ҳозир у нозир. Кечқурунлари саватдек сочини сув билан йилтиллайтиб, ошхона олдида пайдо бўлади. Зумраднинг атрофида айланади; билдирмай, Уктамга конфет бериб кетади.

Довонда иш тугаган куни кечки овқат вақтида Саторнинг бир ҳазили билан говур бошланиб кетди.

— Уртоқлар, биз Уктамдан энди ажралолмаймиз, «полк ўғли» бўлиб қолсин бригадамизда!

Бу гапдан кейин олаговур кўтарилди. Бировлар қичқириб маъқуллади, қарсак чалди. Бировлар бунга қарши чиқди: яхши эмас, туққан онаси бўла туриб... «Кўчада қолган болам йўқ!»— деб хафа бўлса-чи? Сатор, Мусулмонқул сингарилар: «Полк ўғли бўлсин, қарга борсак бирга олиб юрамиз», деб туриб олишди. Бола уларга аввало эрмак эди.

Исмоил ака ўрта йўлни топиб берди.

— Ундоқ ҳам эмас, мундоқ ҳам, йигитлар,— деди бригадир салмоқ билан,— биз Уктамжон катта бўлгунча уни ўз оталиғимизга олиб, онасига қарашиб турайлик. Қийим-кечак, сут қатиқ, ўйинчоқ важдан... Токм ёлғиз қўл Зумрадхон қийналмасин. У ҳам бизнинг синглимиз бўлиб қолди, ҳам сариштали, ҳам фариштали. Яхши пазанда.

Яна шовқин кўтарилди. Бу таклиф икки томонни ҳам қаноатлантиради. Мажлис ёппасига қарор қилди. Уктамнинг тарбияси учун бригада моддий ёрдам бериб турадиган бўлди.

Зумрад Мастура холанинг соясида фартуғининг боғичини титкилаб, қизарганча ерга қараб турарди. У «йўқ» деёлмади, Уктамни боқишга ўзининг қурби етишини билса ҳам, «йўқ» деёлмади, чунки бу одамларнинг меҳриғисини унинг учун жуда азиз эди.

Бобош ҳам индамади. Уктам ва Зумраднинг бу қувноқ бригада билан боғланиб қолиши уларни ҳар қандай хавф-хатардан халос қилар эди. Бобош уларнинг ҳимоясизлигидан қўрқар, Қултой калла ёдидан чиқмас, унинг сарғиш курак тишлари кўз ўнгидан кетмас эди. Чунки у ярамас ҳамон шу ерда, дилида қандайдир ниятлари борлиги башарасидан маълум.

Чиндан ҳам, бригада базага қайтгандаё кейин, иккинчи куниеқ Қултой Зумраднинг йўлини тўсди. Кечқурун эди. Ётоқ орқасидаги пастқам бутазор. Бу боғчадаги кўчатларни ёшлар кузда тажриба учун ўтқазилган: қани ўсармикан, деб. Кўчатлар пастликка, кузги ёгинда сув тўпланадиган жойга ўтқазилган эди, тутиб кетадиганга ўхшайди — новдаларида нам бор. «Боғ» пастликда бўлганидан, тун яқинлашган сари чуқурроқ кўринар эди. Қултойнинг ердан қалқиб чиққандай тўсатдан пайдо бўлиши, ҳансираши, хирқираб гапириши Зумрадни аввал қаттиқ таҳликага солди. Лекин шу заҳоти ўзини тутиб олди. «Мен бу одамдан қўрқиб бўлганман», деди дилида. Қултой бригадада бўлган гапни эшитган экан.

— Олма уларнинг пулини, гадомисан, ғурурнинг қани? — деди у.

— Нима ишингиз бор?

— Бола етим эмас. Мен ўлибманми?

— Ўлганмисиз, тирикмисиз — менга барибир. Йўлни бўшатинг!

— Йўқ, — деди Қултой йўлга кўндаланг туриб, — сен юзга туфлаш билан қутулолмайсан. Мунақасини кўп кўрганмиз, енг омон бўлса артамиз-кетамиз. Келиб-келиб тупукдан қўрқдимми энди. Калта ўйлабсан.

— Мен биламан нимадан қўрқишингни! — деди Зумрад, овозида ишонч, ғурур янгради. — Менинг одам бўлишимдан қўрқасан. Ўзингдай паст махлуқ бўлишимни истайсан. Чунки фақат ўшанда мен сенинг измингдан чиқмаслигим мумкин.

— Одам бўлиб бўпсан! — деди Қултой курак тишлари орсидан чирт этиб туфуриб. — Ипак пайпоқ кийдим у одам бўлдим, деб ўйлаяпсанми! Бригададан пул олсанг — пайпоғинг билан бўғиб кетаман, билиб қўй!

— Йўлни бўшат!

— Зумраш... — Қултойнинг овози бирдан юмшади. Дўқ-девора билан иш чиқмагандан кейин ялинишга тушди. — Зумраш... Хайр-эхсонни нима қиласан? Уктамга мен шундай нарса тайёрлаб қўйибманки... — овозини пасайтиб гапирди, — шундайини тайёрлаб қўйибманки, бир умр этиб еган билан тугамайди. Бу бригадангнинг садақа пули эмас.

— Нима?

— Пул десанг — пул, тилла десанг — тилла қилиб

бераман. Менга керак эмас. Бари Уктамга. Хоҳласанг,
номига омонат дафтарча ёздириб бераман.

— Қаёқдан олдинг?

— Узумини егину боғини сўрама!

— Ҳаромдан ҳазар қиламан!— Унинг юзига қараб
бақирди Зумрад. Кейин қандайдир йўл топиб, унинг
ёнидан лип этиб ўтдию елдай учди.

— Зумраш... сўяман,— деб тишларини қайраганча
ғижиниб қолди Култой. Жағининг пайлари ўйнар эди.
Нарироқдаги чироқ тагида одам товуши эшитилди-ю,
орқасидан боролмади. Аъзойи бадани қизиб, бир жой-
да анчагача ер депсаб типирчилади...

Қишнинг заҳри кетди. Осмоннинг, новдаларнинг, ҳат-
то қумнинг ҳам туси ўзгарди. Қаердадир, табиат қаъри-
да баҳор уйғонаётганини дилдан сезади киши. Қўп
ўтмай, бу шабнамли эрталар унутилади. Қуёш заб-
тига олиб, ернинг намини тамом суғуради-да, қум усти-
да шўрхок кристаллар йилтиллайди. Баҳор қовжироғи —
сахронинг энг ғамгин фасли. Уч ҳафтада кўккам сўлиб
қолади. Шўртак гармсел гиёҳларга азоб бера бошлайди.

Шуларни ўйлаганда ҳозирги намгарчиликнинг ҳам
қадри ўтади кишига. Заргаров йўлчиларнинг узоқ маз-
гилидан қайтиб келаркан, янги тушган асфальт йўллари-
нинг тонг шабнамида ялтиллашидан кўзлари қувонар,
объектма-объект ўйдим-чуқурларда чайқалиб юриб то-
лиққан қўли бу равон йўлда баранка устида осойишта
ётиб гўё ором олар, бутун вужуди роҳат қилар эди.

Комбинат корпуси яқинидан ўтаётганида бежирим-
гина бир аёл йўл ёқасида, «Олиб.кетинг!» деб қўл кўтар-
ди. Жонон экан, гаплашиб кетарман, бир киракашлиқ
ҳам қилай, дея шўхлиги тутиб, тўхтади. Қараса, Гита!
Йиғлай-йиғлай, қовоқлари шишиб кетибди. Тўхтаган
оддий шофёр эмас, Заргаров эканини кўриб, «Кечира-
сиз», дея изтиробда қўл силтади, яна йўлга тикилди.

Заргаров пастга тушди. «Яна эри билан ўрталарида
бир можаро бўлганга ўхшайди-да», деб ўйлади.

— Нима гап, Гита?

Гита ҳўнграб юборди.

— Эрик! Эрик...— дерди икки гапнинг бирида. Ук-
сиб, ўпкасини аранг босиб гапираркан, бошқа сўзларини
тушуниш маҳол эди. Заргаров ахир англади: бахтсиз-
лик. Эрикни мотоцикл уриб кетибди. Оғир аҳволда касал-
хонага тушиб қолибди.

— Чиқинг машинага!— деди Заргаров. Гита коржомасини ҳам ечишга улгурмаган эди. Оҳак юқини қоқа бошлади.

— Чиқинг!— деди яна Заргаров қаттиқроқ. Аёл кўз ёшларини муштуми билан артиб, чиқиб ўтирди.

— Геннадий қаерда?

— Уша ерда. Улар кеча дам олиш куни канал қурилишидаги бир ўртоғиникига ўйнагани кетишган эди. Эрталаб... шунақа хабар келди,— деди Гита аъзойи бадани титраб.

Канал қурилишида касалхона бор эди, тўғри, лекин жуда жўн бўлса керак. Яхшилиқни пулга чақиб кун кўрадиган Сайрамовнинг қурган нарсаси нима бўларди. Ишқилиб, болани нобуд қилишмаса бўлгани! Бу хотиннинг ўзига ҳам ҳусндан бергану омаддан бермаган экан. Бошида нуқул можаро шўрликнинг.

Заргаров воқеанинг тафсилотини ҳам, бошқа гапларни ҳам суриштириб ўтирмади. «Йиғламанг», деди-да, газни босди. Сал кам тўқсон километр йўл, бир соатда олиб бориши керак. Кўнгилсиз хабарларданми, тезликданми, жунжикиб кетди. Бугун: «Машинада бораману келаман», деган ўй билан, аксига олиб, костюмда чиққан эди. Деразани ёпди. Орқада Гитанинг нималарнидир пичирлаётгани эшитилди. Эрикка омонлик тилаб, йиғламосираганча худога илтижо қияпти шекилли. «Раҳмат, ўртоқ Заргаров», «Кечирасиз, ўртоқ Заргаров», деб қўярди дра-сира. Яна бўзлаб йиғлар, қандайдир тасодифлардан койинар, кеча қилган қандайдир ишларидан пушаймон чекар эди: «Нимага ҳам унадим?», «Нимага ҳам ундай дедим?» Бу хотин, Заргаровнинг назарида, нуқул афсус билан яшарди. Шу куюнчақлигига, ичида чиркин бир ёлғонни олиб юролганига ҳайрон бўласан. Ичтини емасмикан?

Заргаров бусиз ҳам ўтда ёнаётган она ҳақида ёмон ўйламасликка ҳаракат қилиб, бошини силкиб ташлади. Фикри зикрини йўлга қаратиб, яна босди. Машинани ҳеч қачон бундай тез ҳайдамас эди. Уқдек тўғри йўл қуриб қўйганларидан ғурурланиб кетди. Уйлаб қараса, қизиқда: саҳро эди, на ўлик, на тирик. Энди бўлса дард бор, шодлик бор; одамлар шошилади, йиғлайди, сир сақлайди, ҳаяжонда ёнади, қайнайди. Ҳамма жойдагидек воқеалар, ҳамма жойдагидек мураккаб ҳаёт...

Гита ҳам шивирларди. Жиндек художўй ҳам шекилли.

ли-да. Шўрлик. Худо кўрсатмасин, дунёда энг даҳшатли нарса — хотин киши бошига тушган мусибат...

Улар касалхонага югургилаб кириб, Геннадийни йўлакда юзини деворга тираганча қарахт бўлиб қолган ҳолда учратдилар. Хотинига аста қайрилиб қаради, кўзида ҳеч қандай маъно йўқ. Жимжит касалхона Гитанинг фарёдидан янграб кетди. Ҳамширалар етиб келиб, уни диванга ўтқиздилар, бир нималар ҳидлатдилар. Шунданми, ҳуши кетибми овози тинди. Заргаров Геннадийни елкасидан олиб, нарироққа бошлади. Бахтсизлик бу келишган йигитни бирдан букчайтириб қўйибди. Эрикнинг фожиасини икки оғиз сўз билан зўрға айтиб берди. Бола қаттиқ шикастланиб, кўп қон йўқотибди. Геннадийга шошилинч қон беришга тўғри келибди. Лекин... қутқазиб қолишолмабди.

Геннадий хотини ёнида бирпас ўтириб, ялиниб-ёлворди, юпатишга уринди. Гита таскин топмаса ҳам, бир оз тинчиди, тўғрироғи, фарёдга ортиқ мадори етмай қолган эди. Сўнгра Геннадий гангиганча юриб, ҳужжатларини расмийлаштирди. Заргаров бу вақтда бош врач билан суҳбатлашар эди.

— Жуда хунук иш бўлди. Жуда, жуда!— деди Заргаров бу эр-хотинга энди қандай тасалли беришни ўйлаб эзиларкан.— Наҳотки бирор чорасини тополмаган бўлсанглар?

— Бундай ҳоллар учраб туради, ўртоқ Заргаров, нима қилайлик,— бош врач юзи тиниқ, ёш кўринса ҳам, анчага борган, тажрибали одам эди. Кифтини учириб, қўлларини ёйди. Қўлларини ёйди-ю, бир нафасдан кейин Заргаровни чеккароққа тортиб:— Ўртоқ Заргаров...— дея шивирлади, полдаги гулдор линолеумга тикилганча узоқ ўйланиб қолди.— Боланинг ота-оналарини яхши биласизми?

Заргаров ҳайрон бўлиб, у томонга ўгирилди, кўзига тикилди.

— М-м... биламан. Нима эди?

— Болани боқиб олишган эмасмиди?

Заргаровнинг миясидан минг хил ўйлар ўтди бир зумда. Бу нима дегани? Ё улар ўртасидаги ўша бадбажт сирдан хабардормикин? Бўлса ҳам, бунинг бугунги мусибатга нима алоқаси бор?

— Йўқ, боқиб олишган эмас. Бу гапни нега қўзғаб қолдингиз ҳозир, шундай пайтда?...— деди Заргаров.

Бошқа биров бўлганда Заргаров бу гап учу жеркиб ташларди. Лекин доктор жуда ёқимтой, ақлли, одамга қалин-қаттиқ гапиришга ботинмас эди.

— Гап шундаки... бола ўлмаслиги керак эди,— деди у Заргаровнинг пиджак тугмасини ушлаб.— У қон қўшилмаслигидан ҳалок бўлди. Биз унга ота қонини қуйган эдик.

Заргаров киприкларини пирпиратиб, қошини уйди. — Касалимиз, сизга нима деб тушунтирсам экан, универсал пациенат деймиз, қони АВ группасидан,— дея давом этди врач,— бундайларга зарур вақтда соғлом отанинг қонини анализсиз қуйиш мумкин. Лекин бу сафар ота қони бизга панд берди... Алдади.

Заргаровнинг юраги орқасига тортиб кетди. Докторнинг «панд берди... Алдади» деган сўзлари қулоғидан кетмасди. Қулоғи остида такрорланар, тинмай янграр эди: «Алдади!...», «Алдади!...» Бу ўша аёлнинг машъум ёлғони! Мана унинг касофати қаерга келиб тегди! Мана унинг бутун даҳшати! Лекин у ҳали-ҳамон тирик. У ҳали ҳам темир қафасда қамалиб ётибди. У ҳали чиқариб юборилмаса, бундан кейин яна қандай фалокатларга олиб бораркан? Нима қилиш керак? Афсуски бегона бу ёлгон. Афсуски бировнинг маҳрам ёлғони. Агар ўзиники бўлса, бутун мудҳиш бадбўйлиги билан ситиб чиқариб ташлаган бўларди.

— Доктор, бўлар иш бўпти, энди у-бу гап қўзгамай қўя қолайлик,— деди Заргаров.

Шу пайт қайсидир палатада Гитанинг чинқириғи эшитилди. У ҳушига келиб, аламли изтиробда врачларга ташлаңган эди:

— Сенлар ўлдирдинг! Текинтомоқлар! Қўлларингдан келмаса, нима қиласан? Вой болам, онагинанг ҳам ўлади, ёнгинангга кириб ётади!

Унинг товуши шу қадар хунук эдики, Заргаров ачиши ўрнига, энсаси қотди. Назарида, унинг гулдай ҳусни хазон бўлган, кўз ёшлари кир юзларини ювиб, йўл-йўл из солган, тўзғинган малла сочлари юлқиб ташлангандек бирдан сийраклашиб қолган эди.

Қайсидир ҳамширанинг сочига ёпишишига сал қолганда Заргаров уни ташқарига, очиқ ҳавога олиб чиқди. Қун анча кўтарилиб; ҳаво исиб кетган эди. Офтоб тафти жулжиккан Заргаровнинг ўзига ҳам хуш ёқди.

— Ўзингизни босинг, Гита. Эҳтиёт бўлиш керак, оғир

оёқсиз. Зиён қилади,— деди Заргаров, уни скамейкага ўтқизиб.— Бирини йўқотдингиз, энди янги меҳмон ку-таётганингизда сутингиз қочиб кетмасин. Омон бўлсанг-лар, ёшсизлар...

Гита тинчиганидан кейин, Заргаров давом этди:

— Докторларга аччиқ қилиш ҳам бефойда. Бунақа бесабрлик сизга турган-битгани зиён, Гита. Қолаверса, улар эмас, ўзингиз айбдорсиз...

Гита қизариб кетган кўзлари билан ялт этиб қаради. Заргаров бош врачнинг гапини ётиғи билан айтиб берди. Гита ағрайиб, кўзи ола-кула бўлди-ю, яна ҳушини йўқот-ди. Заргаров уни шошиб-пишиб елпиркан, бу гапни айт-ганига пушаймон ерди. Иккинчи томондан, билгани ҳам тузук-да, ёлғоннинг бутун даҳшатини пайқаб етмаса, са-боқ бўладими! Буни бари бир айтиш керак эди. Борига тўла куйиб қўя қолса, кейин ярасини янгилаб юрмайди.

Гита ҳушига келиб, хунук товуш билан ўқирди:

— Нима қилай, айтинг, отамсиз?..

— Бирдан-бир йўл — ўзингизни босинг.

— Геннадий биладими?

— Мендан бошқа ҳеч ким билмайди.

— Доктор...

— Доктор ҳам билмайди... Ҳамма гап боягидай: бу-тун ихтиёр ўзингизда.— Заргаров ўйлаб туриб, давом этди:— Фақат, айтиб қўяй. Эсингиздами, одамлардан хавотир олардингиз. Кўриб турибсиз, одамлар ўзини оқ-лади. Улар имтиҳондан ўтишди. Сиз ишонса бўладиган коллективдасиз. Сизни бу мусибатга одамлар эмас, ёл-ғон деган машъум бир нарса олиб келди, Гита. Одам-лар тотув онлани кўриб, сизни ардоқладилар. Аммо қон ўзини фош этди... Ҳамширани ҳам бекор хафа қилдин-гиз. Одамлардан қўрқмангу ўзингизга эҳтиёт бўлинг.

Гита сувдан чиққан балиқдек, оғзини каппа-каппа очиб, нафас олар эди.

Эрикни кўмиб, Қумтовга кечаси қайтдилар. Кечга яқин намхуш совуқ тушди. Қоронғи машина ичида, эрининг бағрида Гита унсиз йиғлар эди. Геннадий гунг бўлиб қолгандай, куни бўйи индамади. Заргаров дийди-раб кетди, машина тез юрган сари деразаларнинг тир-қишидан совуқ шамол ғўриллаб кирарди. Эр-хотин му-сибат билан бўлиб, буни унча сезишмади, аммо яланг пиджакда Заргаровнинг суяк-суягидан совуқ ўтиб кет-ди. «Этиб қолсам, хунук бўлади-да...» дерди у қалтираб...

«Гранд отель»да юз берган фавқулодда воқеа кечасиёқ бутун қурилишга маълум бўлди. Карьерда, комбинат қурилишида, сув қузури ётқизиш трассасида, йўлчилар орасида, ҳатто энг олисдаги ләпчиларнинг вагон-посёлкаларида ҳам эрталабдан бери дув-дув гап. Миш-миш тилдан тилга кўчиб узоққа борган сари чигал ва йўл-йўлакай қўшилиб-чатилиб, баъзан даҳшатли, баъзан кулгили тусга кирар, гоҳо афсонага айланар, хуллас, учта одам бир жойга тўпланса гап шу ҳақда эди.

— Бошланди, десанг-чи?

— Моҳоватдир-э, абасдир?

— Турган-битгани фольклор!

— Нега олмас экан оёғининг тагида ётса?

Еттинчи ётоқнинг ўзида эса гап бир оз конкретроқ бўлса ҳам, барибир олағовурнинг зўри шу ерда эди. Утган-кетган ҳам шу ерда тўхтаб анқаяр, воқеа аллақачон бўлиб ўтган бўлса ҳам, гап бир-бирига уланиб, ҳаммон биқсиб-тутаб, алангадек ёйилар эди:

— Шунинг ҳам йўлини топишибди-да, а?

— Жамки каллакесару қулфбузарларни шу ерга тўплаб келишган бўлса, топмайди дейсанми! Ҳали бу ҳолва!..

— Ҳаммага таъна тақма, мунча сасийсан, палағда тухум ютганмисан, нима бало! Одамларни булғама!

— Мен нега булғар эканман?! Ана ўша аблаҳ булғаган, отиш керак!

— Қонунга тўғри келса, отади ҳам. Олтин билан ҳазиллашиб бўладими!

— Отса ажабтовур ибрат бўлади. Токи ҳар ким ўзининг қанақа муқаддас жойда ишлаётганини билиб қўйсин!

Кечаги сафардан кейин туни билан иситмалаб, идорасига аранг етиб келган Заргаровга ҳам бу совуқ хабар занглаган миҳдай қадалди. Унга ҳали тафсилотлари етиб келмаган бўлса ҳам, бу хунук воқеа, унинг ўз юзига мағзава тўкилгандек таъсир этди, руҳини сўндирди.

Кўп ўтмай, Алексей билан Губанов кириб келиб, лойга ботган, нам кўн халтачани унинг столига қўйдилар. Кўн халтачанинг оғзи бурмали бўлиб, бўйнига осадиган қайиши ҳам бор эди. Намда ётиб билчиллаб кетган халта очилганда қум аралаш, чала ювилган олтин зарраларини кўриб, Заргаровнинг синиққан юзи баттар заҳил тортди. У уйқусиз тунлари орзу қилган

биринчи концентратни бундай шармандали аҳволда, бутун қурилишга, неча ўн мингли коллективга иснод келтирган бир пасткашнинг ифлос халтасида кўришни хаёлига келтирганмиди?!

— Ким экан?— дея хаста товуш билан сўради у.

— Яҳёев Мамат,— деди Алексей блокнотига қараб,— эркин режимга кўчирилганлардан...

Алексей гапини тугатолмади, Заргаров титроқ қўли билан унинг ёқасидан олган эди.

— Ким дединг? Қани яна бир такрорла! Ҳой найнов, билар-билмай гапираверасанми? Нима ҳаққинг бор, қани исботинг? Исботингни олиб кел менга!

Заргаровни бундай важоҳатда биринчи марта кўраётган Губанов ҳам ҳайрон бўлиб қолди. Алексей эса бошлиқнинг бақириб-чақириси босилишини кутиб бир оз чекинса-да, ўзига ишонч билан, астойдил, босиқ қараб турарди. Заргаров ҳансираб ўтирди.

— Мана — исбот,— деди Алексей, яна столда суви силқиб ётган халтани кўрсатиб.

Заргаров уни энди кўраётгандек жирканиб қаради.

— Сен нима деётганингни биласанми?! Ахир Мамат Яҳёев...— кейин ўйлаб қолди: нима Мамат Яҳёев? Унинг тўғрисида Заргаров нима билади? Ҳар кимни ўзи ҳақида ўзи айтган гапига қараб баҳолай берсанг... Наҳотки ҳаммасини тўқиган бўлса? Елгонни бу қадар рост қилиб гапира билиш учун нақадар айёр бўлиш керак! Йўқ, йўқ! Заргаров ўша кечаси унинг кўзларида инсон виждонини кўрди. Ҳа, ҳа, эзилган, лекин сўнмаган виждонни кўрди.

— Йўқ, Алексей,— деди Заргаров ҳорғин ҳолатда. Кейин нафас ростлагандек бир оз турди-да, сўради:— Буни қаердан олдинглар?

— Мамат Яҳёевнинг каравоти тагидан. Уборшица тасодифан кўриб қолибди. Қайилиб ётган пол тахтасини шундай кўтарса, тагида ётганмиш.

— Яҳёев ҳозир буни биладимми?

— Буни ҳозир билмаган одам борми дегин...— гапга аралашди жим ўтирган Губанов.

— Дмитрий Казимирович...— Заргаров иситмадан қизарган кўзлари билан унга ялингандек қаради-да, Мамат ҳақида билганларини, у билан суҳбатларини бир бошдан сўзлаб берди. Унинг ҳикоясидан кейин учовлари ҳам ўйга чўмиб қолишди.

— Унга нисбатан бирон чора-тадбир қўллашларингга мутлақо қаршиман,— деди Заргаров анчадан кейин.

— Лекин воқеа аён, овозаси ёйилиб кетган. Мамат ҳамманинг тилида, бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам. Маҳбус деган оти бор. Ҳар қалай...— деди Дмитрий Қазимирович. Лекин ўзи ҳам бир нарса таклиф этолмади.

— Қўлга олиш керак! Факт қўлимизда, яна нима учун қараб ўтиришимиз керак экан?— деди Алексей.

— Сендақа чаққонни қара-ю!— деб столга урди Заргаров. Кейин раъйидан қайтгандек юмшади.— Бу унинг учун ўлим билан тенг, фожиа! Биляпсанми? Бу коллектив учун ҳам фожиа. У бола бизнинг яхши коллектив туза олмаганимизнинг бир нишонаси эди. Маҳбуслар орасидан қанча заҳматкашлар чиқиб қаторимизга қўшилди! Мамат кўз тиккан яшил куртагимиз эди, энди уни синдириб ташласак, энди уни яна қамаб қўйсак...

Заргаров дармони қуриб кетаётганини пайқаб, креслода бошини орқага ташлади, кафти билан манглайини сидирди. Иситмаси яна хуруж қила бошлаган эди.

— Мардонқул Заргарович,— деди Алексей,— мен сизга ишонаман, борингки, Яҳёев сиз айтгандай виждонли одам дейлик, гарчи бунга исботлаш учун ҳозирча қуруқ сўздан бўлак далилимиз йўқ...

— Сўзни беқадр қилманг, Алексей,— деди Губанов секин.

— ...Ҳозирча бунга сўздан бўлак исботимиз йўқ, аксини исботлаш учун эса — мана моддий далил... Хўп, далилни ҳам қўййлик. Қабиҳлик билан бўлак бир одам шуғулланаётган бўлса, биз уни чўчитмаслик учун ҳам Яҳёевни вақтинча қамашимиз керак. Токи асл ўғри тинчисин, ишини давом эттирса, биз уни кузатиб бориб, албатта қўлга тушираемиз.

— Бари бир Маматни қаматгани қўймайман!— деди Заргаров ҳарсиллаб.— Ўғрини қандай тутсанг, тутавер. Бу сенинг вазифанг. Тамом.

— Буниси қандай бўлди?— деб елкасини учирди Алексей.— Факт бошқа, кўнгилчанлик бошқа, Мардонқул Заргарович. Бизнинг ишнимизда... умуман, ишга халақит бермаслигингизни сўрайман.

Заргаров сапчиб туриб, зарда билан бир нимадир айтмоқчи эди, гандираклаб кетди. Унинг қайта ўлтиришига ёрдам берган Дмитрий Қазимирович:

— Вой-бў!— деб юборди.— Ёниб кетяпсан-ку! Қайи, жўна. Уйингга жўнаб қол-чи, ишни бу ерда ўзимиз бар-тараф қиламиз.

— Йўқ, менсиз ҳал қилмайсизлар. Фикримни айт-дим. Хўп демасанглар, ҳеч қаерга бормайман,— деди Заргаров.

Губанов секретарь қизга айтиб, врач чақиртирди.

— Врач чақирмай, милиция чақирсанглар ҳам гап шу,— деди Заргаров.

Сўнгра Дмитрий Қазимирович иккаласининг ҳам ел-касига қўлини ташлаб, хотиржам гапирди:

— Гап бундай. Масала кўнгилчанликда ҳам эмас, фактда ҳам эмас. Мантиқда. Мантиқ шундан иборатки, бу иш билан шуғулланган одам,— у столдаги кўн хал-тани кўрсатди,— албатта геологиядан оз-моз бўлса ҳам хабардор. Бунни мен сизларга геолог сифатида айтяпман. Бизнинг конлар — иккиламчи, сочиқ конлар, дейилади. Кварц томирларини майдалаш оғир, азобли иш. Саҳро-да бунни гоҳо табиатнинг ўзи қилади. Мана бундай сочиқ зарралар фақат кварц томирларига яқин жойларда бў-лиши мумкин. Бунни билиш учун камида...

— Ана, ҳовлиқма, кўрдингми?!— деди Заргаров Алексейга бармоғини бигиз қилиб.— Ҳушёрсану калта-фаҳмсан.

— Шунинг учун,— деб давом этди Губанов,— ме-нингча, ишни шубҳали одамларнинг биографияларини ўрганишдан бошлаш керак. Жиндек илинадиган жойи бўлса ҳам — бу аниқ белги. Маҳкам ушласанг бўлади-ган ип.

Бу вақт врач етиб келиб, уларнинг гапини бўлди. У Заргаровнинг қовоқларини очиб кўриб дарҳол ётишни буюрди. Уйига ўз машинасидаёқ олиб кетадиган бўлди.

— Тушундингми, найнов, болага тегма!— деди Зар-гаров Алексейга, доктор билан чиқиб кетаётиб. У тетик, қувноқ гапиришга уринарди-ю, заҳил юзидан аҳволни ёмонлиги билиниб турар эди.

Врач уни уйига олиб бориб, дори бериб ётқизди-да, ёнида ҳамширани қолдириб, ўзи кетди. Ҳамшира, кекса аёл, унинг тер босган юзига юмуқ кўзларига қараб ўти-раркан, бу катта одамнинг шундай ҳужрада ёлғиз яшашини ўйлаб ҳайрон эди. Нимқоронғи хона, зах нуқ-си уриб турибди. Аста, шовқин солмасликка уриниб, дарпардаларни очди. Печкадаги қўрни ковлаб тараша

ташлади. Бемор уйқуга кетган, иситмаси безовта қилар эди. Бирпасдан кейин алаҳлай бошлади:

— Ҳа, зилзила... У қизимга хат ёзмоқчи эди... Мен барибир...

Чўчиб кетган энага унинг бошқа сўзларини тушунмади. Иссиқ чой дамлаб бошига келди-да, кўзини очишини, уйғоншини кутди. Ташқарида қатнов тиниб, оқшом тинчлиги чўккан, саҳрони тун чулғаб келарди...

18

Кечаги дориларнинг таъсири билан бугун аҳволи анча тузук, вужуди роҳат топиб, тургиси келмай ётарди Заргаров. Эрталаб доктор, Мария Власовна, Бобош, яна аллакимлар келиб кетди ҳам, жўрттага кўз очмай, меҳрибонликларига яйраб қулоқ солди, шундай эркаланиб, ўй-хаёлсиз ётиш маза бўлар экан! Шу иситма бўлмаса, у қачон ҳам бундай ёта оларди?

Ёлғизликдан шикоят қилиб, қийналиб юрарди, ёлғиз эмас экан, ўнлаб таниш-нотаниш одамлар, ҳатто қурилишга келиб қолган икки министр ҳам ров кириб ҳол сўраб чиқишди. Улар жўнагандан кейин хона яна жимжит бўлиб қолди.

Энага радиони қўйиб чиқиб кетган экан, қандайдир ёқимли куй узоқдан келаётгандек оҳиста янграр эди. Деразадан пур қуйилмоқда. Саҳрога баҳор ораламоқчи. Гижжак билан най навоси жуда ширални, майин, Мардонқуднинг худди кўнглида туғлиб, атрофга таралаётгандек эди. Заргаров одатда музыкага унчалик иштиёқманд бўлмаса-да, лекин баъзан мана шундай пайтини топиб дилини қитқлайдиганларини эшитиб қолса, тиниқиб ҳузур қила олар эди. Кўпдан бери музика тингламаган экан ўйлаб қараса. Узининг бу беҳаловат тирикчилиги билан бўлиб, кўпгина мана шундай нарсалардан бебаҳра бўлаётгани йўқмикан? Нуқул, саъй-ҳаракат деб, маънавий пуч ўтаётгани йўқми ҳаёти? Қандайдир ғарибнамолик бор албатта. Айниқса сўнгги йиллар...

Лекин дилида таассуф туйғуси йўқ. Назарида, унинг сўнгги йилларини осонгина ўчириб ташлаб бўлмайди. «Инсон — унинг ишларидир... Яшаш — моддийлашишдан иборат». Заргаров буни аллақачон қаердадир ўқиган эди. Ушандан буён шу фикр юрагига чипна ёпишган. Бировларнинг унча-мунча ҳикматли фикрларини писанд қилмайди-ю, мана шу сўзлар унга жуда ёққан,

табиатига мос эди, чамаси: Бу кўпинча қуруқроқ ўта-
диган кунларини оқлаш учун ҳам иш бериб турарди.

Йўқ, унинг бу йилларини осонгина ўчириб ташлаб бўлмайди. Фақат, мана бу чўзилиб ётиш ўта беъмани бўляпти. Сахро қайнаб-тошаётган, баҳор гуркираб келаётган бўлса-ю, бу ерда у шу аҳволда ётса!.. Соқоли олинмаган, юзи ҳам заҳил, салқиган бўлса керак. Вилади узоқ ётса шундай бўлишини. Ёши ўтяптими, идорада кўплаб узоқ ўлтириб қоляптими, юз пайлари мўрт, Бир вақтлари қайишдай чайир эди... Уша кунги жиндек елвизакка тумов бўлиб, мана бу ётишни қара! Зиёда кириб қолмасин-да, ишқилиб. Унинг ҳозир отрядга қатнайдиган кунлари, тоби келишмай қолганини эшитса, албатта кириб келади.

Заргаров унга шу аҳволда кўрингиси келмасди. Зиёда — унинг бахт учун дил-дилига яшириб қўйган шодлиги. Унинг кўзлари зорланиш, дард, заифлик учун эмас, улар фақат гулувли ишлар, катта қувонч, узоқ йўллар, қуёш, баҳор, сахро ва орзулар учун яратилган! Бу шундай эзгу, катта давлатки, Заргаров ҳали у ҳақда астойдил ўйлашга ҳам журъат этмайди. Фақат орзу учун, келажак учун ардоқлаб юрибди...

Саватчада қатиқ, сут, қаймоқ шишалари кўтариб энага келди. Заргаров иситма билан бўлиб, уни ҳали тузук-қуруқ кўрмаган ҳам эди. Жуда куюнчак кампир экан.

— Мана, болам, сизга ҳам, ўзимга ҳам ола келдим, — деди у саватни бўшата туриб. — Сиз қимирламай ётинг, томир уришингиз маромсизроқ эмиш, доктор айтди, барака топгур хўп билимдон йигит-да!

— Оламда нима гап, энага? — сергап кампир билан бир оз гаплашиб, ёзилмоқчи бўлди у.

— Нима гап бўлса, энди бу сизнинг ишингиз эмас, болам! Васпалин лўкки деган билан ҳазиллашиб бўлмайди, мен кўп ўтирганман сиздақаларнинг бошида.

— Хўп, ўтираверинг. Фақат, ташқарида нима гаплар бўляпти, дейман-да?

— Нима бўларди, ҳамма шов-шув ўша тилла ўғрининг устида. Эл оғзига элак тутиб бўлмас экан, роса кўпиртиришди-я кечадан бери. Бола ўзини нобуд қилганмиш, деб эшитдик, энди, худо хоҳласа, шу билан гап-сўз ҳам тугайди.

— Нима-нима? Қим ўзини нобуд қилади?

— Уша-да, ўғри бола. Одам ўлдириб қамалган экан-ку. Энди боши бориб тошга теккандан кейин, бошқа пложини тополмагандир-да.

— Нима қилибди?

— Жонига қасд қилганмиш-ку.

— Ким?

— Уша ўғри. Узини, ўзи осиб қўйибди.

Заргаров кўрпани улоқтириб этигини кия бошлади.

— Нима деяпсиз ўзи, қаёқдан эшитдингиз бу гапни, азбаройи худо, шунча чўзмасдан бояроқ айта қолсангиз бўлмасмиди? Қани менинг шарфим?

Энага унинг кийимларини дарров тортиб олиб, бағрига босди.

— Йўқ! Йўқ, ҳеч қаёққа қимирламайсиз! Рухсат йўқ!— деди кампир қатъий. «Васпалин лўкки»ларнинг бошига уйи қўйишлари бежиз эмас экан, айтганини қиладиган қаттиқ қўл кампирга ўхшайди. Заргаров унинг турғизмаслигини дарҳол тушунди.

— Ахир, менга қаранг, одам ўлибди деяпсиз-ку, мен бошлиқман-а.

— Билмайман, сиз беморсиз,— деди энага. Кийимларни яширди.

— Оти нима, Мамат Яҳёевми ўша... ўғрининг? Аниқ эшитдингизми?

— Ўғрим-тўғрим, билмайман, жойингиздан қимирламайсиз!

Заргаров ўзи ҳам бўшашди, бу шум хабардан эти увушиб, дармони сусая бошлаганини сизди. Оёқларини поилож кўрпа ичига олиб, ётиқроқ сўради:

— Гапиринг ахир, энага, очикроқ айтинг — нима бўлибди? Мишмишми ё аниқ гапми?

— Бўлган гапни айтдим, болам.— Кампир халат егини шимариб плитада сут қайнатишга киришган эди.— Ажаб бўпти, дейишяпти, қилмишларига яраша жазосини топибди. Бировлар бўлса, ачиниб бош чайқашади.

Заргаров инграб юборди. «Нима қилиб қўйдинг-а, Мамат, «Қилмишларига яраша...» Ана, одамлар нима деб ўйлаяпти, нодон. Нима қилиб қўйдинг, бадном кетдинг-ку, бола!..»

Беморнинг иситмаси ошиб, кўз косаси унниққанди, нафаси тезлашди. Энага унинг манглайини артиб, дори берди.

— Айтмадимми, болам, мен кўп кўрганман бу ка-

қални, қимирладингиз — бўлмайди... Вой, худойим-эй, қаёқдан гапирдим шу гап ўлгурни!.. Мунча куюнчак бўлмасангиз, начайлик болам. Улеа бир ярамас ўлибди-да... Мана буни ҳам ичиб юборинг.

— Ундай деманг, жон хола,— деди Заргаров ўраниб, қалтираб,— у ўғри ҳам эмас, қотил ҳам эмас эди...

— Турмага нега тушади бўлмаса?

— У гуноҳини ювиб, жазо муддатини ўтаб бўлаёзган эди. Олтинга бўлса, сира дахли йўқ, мен уни биламан, жигарбандимдай бўлиб қолган эди.

— Вой ўлай!

— Уша мишмишларнинг иснодини кўтаролмаган. Номусига чидаёлмай ўзини ўлдирган, хола. Олдимга келган эди, мана шу ерда ўтириб гаплашгандик. Ишончимизни энди қозонганда кимнингдир туҳмати... У бизнинг юзимизга қарашдан кўрқди, назаримда. Энди булар ишонишмайди, деб ўйлади... эси паст!

Заргаров бошини ушлаб, ёниб кетаётгандек тўлғанди. Кампир шошиб қолди. Бир томондан, ўзини-ўзи нобуд қилган бегуноҳ бола ҳақидаги гап даҳшатли янгилик эди, иккинчидан, беморнинг аҳволи бирдан... Кампир эсанкиради. Яхши ҳамки шу пайт Алексей келди.

У кела солиб Заргаровнинг манглайини ушлади. Кампир билан кўз уриштириб олди. Энага дарров чиқиб кетди. Докторга югурди шекилли.

— Ростми?— деб сўради бемор кўзини очиб.

Алексей тушундики, бошлиқ ҳамма гапдан хабардор, «ҳа», деб бош ирғаб қўйди.

Кейин узоқ индамай қолдилар.

— Қаерда?— деб секин сўради Заргаров.

Алексей бир-икки тафсилотни айтди-ю, асосан безовта бўлмаслик, бемалол ётиб даволаниш ҳақида одатдаги насихатомуз гапларни айтди. Лекин у Заргаровнинг бундай пайтда «бемалол» ётолмаслигини ўзи биларди.

Алексей Заргаровнинг ёстиғи остига бир қоғоз қистирди-да:

— Маматнинг нарсаларини ичидан...— деб, худди киргандагидек, физиллаганча чиқиб кетди.

Заргаров иситмага ён бермасликка уринарди. Билардики, иситма енгиб алаҳлатса, кўз олдига Мамат келарди. Заргаров ҳозир буни истамасди.

Қўлини чўзиб, ёстиқ остидан Алексей қолдириб кетган қоғозни олди. Қизариб ёшланган кўзларига ҳарфлар

айқаш-уйқаш бўлиб, сакраб кетаётгандек кўринар эди, Сал ғижимланган дафтар қоғозга, анча уриниб, чиройли қилиб ёзилган эди:

«Саодатхон!

Бу хатни сизга юбораманми, йўқми — ҳали билмайман. Лекин сизни кўргандан бери уни жуда-жуда ёзгим келаверди. Биламан, сизга хат ёзиш учун мен ҳали кўп ишлар қилишим, кўп ўйлар ўйлашим керак. Сизни кўргандан кейин мен анча-мунча ишларга жазм этдим ҳам. Очиги, ўзимга бир оз ишона бошладим. Билмадим, ўша кунги кўришганимиз сизнинг ёдингизда қолдим, йўқми. Сиз учун бу йўл-йўлакай бир суҳбат, холос. Мен учун эса — балки тақдирдир. Икки оғиз ширин гапингиз мени бутунлай бошқа одам қилиб қўйди. Ҳатто дадангиз билан танишишга журъат қилдим. Қурилиш бошлиғининг яхши муомаласи мени жуда ҳам дадиллантирди, у киши, яна бошқалар ҳам менинг одам бўлишимга ишонаётганга ўхшаб кўринади. (Агар адашаётган бўлмасам.) Бу менинг учун қанчалик муҳим эканини сиз билмайсиз. Менга шу керак эди. Неча йилдан бери фақат шу керак эди. Энди шундай бир орзуга журъатим етпти: сизга, қачон бўлмасин, бир куни ёруғ юз билан кўринсам, дейман. Кўнглингизга бошқа гап келмасин. Менинг шундан улғу орзум йўқ. Агар сиз ишонсангиз, мен бунга албатта эришаман. Лекин агар эришолмасам, билмадим нима бўлишимни...»

Хат шу жойга етиб чала қолган эди.

Зарғаровнинг мактуб тутган қўллари шилқ этиб кўкрагига тушди. Радиодаги бояги куйни эшитгиси келди. Қани энди... Куй тинган эди. Шундай яхши куй нега давом этмайди, нега узилиб қолди? Тугамайдигандек эди-ку. Шундай яхши куй узилса-я!..

Баҳор келяпти. Пастак тоғлар этагида уч-тўрт кунли жилғалар жилдиради. Қирмизи либосини кўз-кўз қилиб тонг ёришяпти, саҳро уфқида бўзарган булутлар ўрма-лайди. Бу Зумрад билан Бобош баҳори эди. Сўнгги пайтда уларнинг учрашмаган тонги йўқ, уйқу қочган, юраклари доим талпиниб турарди. Нимадир пишиб келяпти. Ҳозир ҳам улар шўх-шатир шабадада сочлари тўзғиб, саҳар мардондан қаёққадир шошиб кетишяпти. Бобош қўпол қавилган пахталик шимдан қутулиб, енгил кийиниб олган, Зумрадининг оёғида жажжигина сахтиён

этик, қадамларн гүе ўзиники эмас, Бобош ҳам уни ор-
тикча эркалатиб қўйяпти. Бу этикчани ҳам ўтган бозор
ўзи олиб келди устига бир жўра атлас қўйиб. Тагин
«қичиқ» нусхасидан...

— Мени нега олиб кетяпсан, комсомол эмасман-
ку...— дерди Зумрад Бобошга аранг етиб юраркан.

— Юравер, бу ҳамма ёшларнинг иши. Мусулмонқул
сўпоқ ҳам комсомол эмас.— Бобош унинг қўлидан маҳ-
кам ушлаб олган, сира қўйиб юборгиси йўқ эди.

Улар Мусулмонқулни қутқазгани кетишяпти. Бетав-
фиқ иш қилиб қўйибди, ландовур. Янги келган ёшгина
бир қизга зўравонлик кўрсатибди, башарангга ҳуснбу-
зар тошмай ўл, бўз бўйдоқ. Ёшгина бўлса ҳам шўх,
ўйинчи қиз экан-да, ўйнаса вужуди симобдек қилқил-
лармиш. Сўпоқ ҳам бир кўришда эси оғиб қолибди. Ав-
вал «жонон-жонон» деб юриб, холи учратганда бетоно-
мешалканинг орқасида деворга қисиб қолибди шўринг
қурғурни. Қапалаги учиб кетган қиз бечора дод солиб-
ди, тумонат тўпланибди, шармандалик. Ўзини оқламоқ-
чи бўлиб, «ўлай агар, фақат ўпмоқчи эдим», дермиш
пайтавақулоқ. Эпласанг осилгин-да! Энди бригададан
ҳайдаворишмоқчимиш ошиқи нотавонни. Бобош тезроқ
бориб орага тушмаса, комсомол номидан кафилга олиш-
маса, чатоқ бўлади. Энди йўлини топган эди-я, нима қи-
лардинг, эси паст! Бошингда ёру жўранг шай бўлса,
маслаҳат солмайсанми? Э, атала дандон синдирар, деб
шуни айтади-да. Ҳайдаб юборишса, яна эшоннинг осто-
насиға бош эгиб борадими? Шўрингга шўрва тўкилгур!

— Исмоил ака йўл қўймас, ўғил қилиб олган-ку?—
деди Зумрад Бобошнинг таъсирида астойдил қайғуриб.

— Оҳ-ҳо, Исмоил акадан кўргин-да қаттиққўллик-
ни! Покизалик деса, отасини аямайди!

— Шўрлик, нима бўлади энди...— Зумрад кўзларини
Бобошга тикди. У ҳозир жуда маъсума кўриниб кетиб,
Бобош ҳам бағрига тортди.

— Зўрликка нима бор-а?...— деди қиз бўшашиб.

— Ҳа-я,— деб Бобош унинг юшоқ лабларидан ўпиб
олди...

Кун ёйилиб қолган эди... Улар бўлғувси шаҳарнинг
биринчи иккита оппоқ биноси ёнидан ўтдилар. Бобош
даставвал келганида биринчи қоқилган қозиқни кўрсат-
ди, фанерга қизил бўёқ билан ёзилган сўзлар ҳали ҳам
турарди: «Бу ерда шаҳар қурилади».

Бобошнинг эсида, ўша вақтлар ана шу ёлғиз қозқиқа сахро шамоли гизиллаб тегиб ўтар, фанерга қум зарралари чирсиллаб урилар, гоҳо кўчма барханларга кўмилиб қолганида ўтган-кетган қўли билан ковлаб, яна қаққайтириб қўяр эди.

— У вақтда ўзимиз ҳам жуда бошқача эдик,— деди Бобош,— оқ уй атрофида эрталабки зарядкага тизилган уч-тўртта ёш-ялангга хаёлчан кўз ташлаб.— Ҳозир сутдек оппоқ кўйлак кийган йигитлар ҳам пайдо бўлибди...

«Оқ кўйлак кийган йигитлар...», бу — Бобош учун катта гап эди, чамаси. Зумрад унинг кўнглидагини ссзди. «Қум, қавилган қоп ичида ётиш, бултурги макарон... Жонингга тегмайдами?» Бир вақт Зумрад унга шундай деган эди. Ҳозир шу гапларини эслаб ўнғайсизланди.

Улар карьерга яқинлашиб қолган эдилар. Усти очилиб, айланма йўллар солинган улугвор карьер узоқдан қадим юнон амфитеатрининг вайроналарига ўхшарди. Бу ерда янги бақувват роторли экскаваторлар ишга тушган. Узундан-узоқ конвейерлардан оқиб келган тупроқ тепадан дарёдек қуйилиб тоғ барқбар, ним яшил тепаликлар ҳосил қилмоқда. Бу гиёҳсиз тепаликлар худди суратдагидек текис, чўққиси шартта қирқилгандек ясси, қуёш нурининг қаёқдан тушишига қараб гоҳ яшил, гоҳ қўнғир тусда товланар эди.

Зумраднинг хаёли ўша тоғ яратаётганларда, улар қанақа одамлар, Мусулмонқулнинг тақдирини қандай ҳал қилишади, уларга Бобошнинг гапи ўтармикан?

— Зўрликка нима бор-а?..— деди у яна Бобошга қараб. Ёноқ билан қош орасида қисик кўзлари чуқур жилғадек йилтиллади. Гунгурт тепалик панасида Бобош уни яна бағрига тортди... «Зўрликка нима бор?.. Зўрликсиз қандай яхши...» Лаблари лабига чиппа ёпишди. Ҳузурли жимирлаш кифт орасидан силжиб бориб, қаердадир жиз этиб, эриб кетди...

Зумрад Бобошнинг ёнида бораркан, ўзини ўйларди. Вақти келиб, ўзини севгилиси билан тенгма-тенг ҳис этадиган бўлармикан? Бадбахт бир кечанинг жимжит қўйнида ўғирланган юз ёруғлиги йўқки, ҳады қилса... Гоҳо Мария Власовнани, Губановни, Исмонл акани, Бобошни, буларнинг катта дунёсини ўйлаб, ҳайратда қоларди. Ўзи-чи, ўзи ким? Бобошга қизлар қуриб кетганми? Бировнинг қоғоздаги қанддай асраб юрган қизига оғиз солдирса ҳадди сиғади. Зумраднинг нимаси бор? Болали

жувон. «Ўтмас буюм, эшак мунчоқ, яна тағин ёнида етови билан», деб кулишади оғзига кучи етмаганлар.

Улар карьерга етиб келишди. Исмоил аканинг саккиз кубали экскаватори атрофида автоскреперлар ғивир-ғивир айланарди. Бобошнинг эсида, дастлабки кунлар бу букри машиналарда биринчи классли шоферлар ҳам зўрға нонини топиб еганди. Ёмғирли кунлари ромлари синиб, машинистлар дуддан бўғилиб, катта суронли майдонда асабий сўкинишлар эшитилар эди. Исмоил аканинг ўжарлиги билан ҳамма нарса ўзгарди: Моги-лёв заводига хат ёзиб, маслаҳат олишди, дуд қувурларини ўзгартиришди. Грейдерларга цистерналар ўрнати-либ, йўллар сув билан шиббаланди. Қовшларга ҳам ўткир бурчакли тиш қўйиб, олтинчи даражали заранг ерда ҳам ишлайдиган қилинди!

Исмоил ака ҳозир ҳам тепаликда Губанов билан гаплашиб турарди.

— Пайвандчилар ўзимизга керак, ўртоқ Губанов,— дерди пастликни кўрсатиб,— энг яқин маршрутлар ишлаб чиқдик, тўртинчи, бешинчи тезликда ташияпмиз. Фақат икки кунгина бажармадик, холос.

— Нега?

— Қора тупроқ чиқиб қолди. Бир қатлам. Етоқ ёнидаги гулзорга ташидик, болалар қўйишмади.

Дмитрий Казимирович оғзининг бир чети билангина жилмайиб қўйди.

Бобош билан Зумрад бу суҳбатни аранг бўлиб, Му-сулмонқулдан гап очганларида Исмоил ака кулди.

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, шумтакага,— деди у,— уйда ўтирибди, ғирромнинг оғзи қулоғида. Болалар ўртоқлик суди қилиб, бир додини беришмоқчи эди, қиз ўзи келиб, «даъвом йўқ, яхши кўраман», дебди. Кечиришди, яхши кўриши рост экан, бир нима деб бўладими?

Қувониб кетган Зумрад билан Бобош югуриб уйга боришса, «ғирромбоқи» йўқ, Мастура хола ёлғиз, чий-ратма ипакдан дўппига қатим тортиб ўтирибди. Қимга ёрилишини билмай турган экан, «ўргилиб кетай, қўранг тўлгурлар, ота-онанг тўйингни кўргурлар!» дея парвона бўлиб қолди. Мусулмонқулдан гап очилганда яна ҳам яйраб кетди.

— Қўнгли сув ичиб қолибди-да, болагинамнинг, айланай. Келин ҳам новдадеккина. Уйинчи бўлса ҳам, кам-сухан, шикасталигини айтмайсизм! Бир-бирига тол-пе-

чакдай муносиб. Еш бўлса, майлига. Нон пишгунча, кулча, куюди, ҳа. Ҳозиргилар ҳаммаси шунақа, кўринганга оғиз солдириб, эшик санаб юрмайди.

— Қачон сабзи тўғраймиз, хола?— деб сўради Бобош.

— Ҳа, тўй қиламиз, болам. Сизлар ҳам гапни чўзиб юраверманглар ахир, ўтган ишдан туш яхши. Бир қошиқ оби ёвғон билан миёнагина тўй қилу. Бир-бирингга қувониб яшайвер, тўкис-тугаллик бўлсин.

Бундай гаплардан кўнгли юмшаб кетган Бобош билан Зумрад Мақсура холани жаврашдан зўрға тўхтатиб, «Куёв болани топайлик», деганча чиқиб кетишди. Чиқибдию қоронғи даҳлиздаёқ бир-бирларининг бағрига отилишди. Қаердандир ялпиз ҳиди келарди. Мақсура хола тувакда ўстирадими, нима бало! Ялпиз ҳидидан ҳатто оғизлари музлагандек бўлди. «Баҳор»,— деди Зумрад йнғитнинг бағрида шивирлаб...

Алексей неча кунлар «собик»ларнинг делоларини, архивдаги ҳужжатларни титиб, биронтасининг биографиясида геологияга дахлдор белги тополмади. Бора-бор Дмитрий Казимировичнинг маслаҳати кулгили кўри-на бошлади унга. Жиноятчини тутиш ўрнига чанг тўзғитиб, қоғоз титиш... Узидан, тажрибасизлигидан хафа бўлиб кетди Алексей. Губановга қулоқ солиб ўтирибди-я: у қаёқдан биларди... Иш бўлса баттар мураккаблашиб, қурилиш шаънига ярашмайдиган хунук воқеалар кўпайиб кетяпти. Бу Мамат деган латта ҳам иш-ни расво қилиб кетди. Айбинг йўқ экан, нима қиласан шошиб? Борасан-да.

Шундай пайтларда Алексейга Зумрадининг маълумоти етиб келди. Бу ҳар ҳолда ишга янги бир йўналиш берар эди. Қултойни кўз остига олдилар. Лекин бу ҳам, ўша Зумрад деган жувон билан қасдлашиб қолганини айтмаса, оддий «собик»лардан эди, ҳамма қатори ишга боради, ишдан қайтади, жазо муддати шартлига айлан-тирилиб, очиқда ишлаб юрибди. Зумрадга айтган гапи ҳам қуруқ гап, факт, далил йўқ, шунчаки уни авраш учун мақтанган бўлиши мумкин: «Ясантириб қўймац, хазинам бор, у-бу». Қуруқ гап билан иш битармиди, жиноят устида қўлга тушириш керак ахир.

Алексейнинг боши қотган эди. Иш ланж. Шундай бўлса ҳам Қултойни кузатиш тўхтатилмади. Алексей

Ўзи унинг қоғозларини бошқатдан қўлга олди. Қараса, илгариги қамоқ муддатини, ундан олдин Сибирда қандайдир қидирув отрядидан қай йўсинда қочганини ҳамма қоғозларда астойдил хаспўшлашга уринган. Бир жойда «дайдилик йилларим» деса, бир жойда «уйдан қочганимда» деб ўтарди, фақат бир жойда, йўл-йўлакай, у ҳам эътиборсизликдан бўлса керак, «қидирув отрядидан қочиб» деган ибора ёзилган эди. Калаванинг учини топган Алексей Қултойнинг оз-моз бўлса ҳам қидирувчилар тажрибасидан хабардор эканини билиб олди.

Лекин Қултой ювош тортиб қолган эди. Еттинчи ётоқдаги хатардан қутулиб олгунча ҳамма «иш»ни йиғиштириб, хавотирда, нафасини ичига ютган эди шекилли. Ишдан кейин ҳеч қаёққа чиқмайди, узоққа бормади, бўш қолса айиқдай дўмпайиб ухлайди. Топилган олтиннинг «эгаси» ўз жонига қасд қилиб, бу билан айбни бўйнига олганидан кейингина Қултойга жон кирди. «Қутулдим,— деб ўйлади у,— мени оппоқ қилиб ўзи асфаласофилингга кетди мижғов». Кўп ўйлайвергани учун Маматни «мижғов» дерди.

«Мана энди можаро босилди. Энди аста-секин қимирлай бошласам ҳам бўлади», деган тўхтамга келди у.

Тонг. Осуда фурсат. Очилган карьернинг узоқ чеккасида геологлардан қолган техника суви ўзанларига Қумтовдан эрта баҳор жилғалари тўпланиб оқар, жилдираб бориб, асрий қумларга сингиб кетар эди. Тонг қоронғиси сал тебранганда қумлоқ соҳилда уч киши пайдо бўлди. Бирини сув ёқасига чўккалаб ўтириб, қўлида тунука патнисни жомашовдек ушлаган, элак элагандек айлантирар эди. У тонг совуғида майкачан, бўйнига кўн халтани қайиш билан қўлтиғидан ўтказиб осиб олган, кунда қорайган чармдек елкасининг ўйноқлаб турган мушаклари лопиллар, бақувват гавдаси ўрганиш бўлиб қолган майин айланма ҳаракат билан тебранар, шопирилган сувнинг шилдираши эса тонг сукутини бузар эди. Бу Қултойнинг ўзи.

Нарироқда курак тутган давангирдай биттаси — Ҳожимат. У нокасталигидан охири Қултойнинг қўлига тушди. Жомашовда олтиннинг йилт этган зарраларини биринчи кўрганида кўзларининг пахтаси чиқиб, оғзини йиғиштиролмай қолди. Шундан бери Қултой калла нима деса, кўнади, қулмисан — қул.

Қумлоқ тепага чиқиб, атрофга аланглаётган бақалоққина, ясси бурунли Дадақўзи деган бола таъминот бўлимига қарашли гастрономнинг юкчи шофёри. Қоянинг орқасида машинаси ҳам турибди. Қултой ҳам қоровулни зап тогган экан, чумчуқ пирр этса, юраги ширр этади. Сув шовилласа ҳам, калтакесак сакраса ҳам қулоғи динг. Дадақўзи энди ўзи ҳам пушаймон. Қуёндай қалтираб ўзини койийди: жин уриб бу ерга келадими? Бу Калланинг элаганини одамига пулда-аб, бамайлихотир юрган эди-ку тараллани ванг қўйиб! Кимники эди, билмадим — вассалом. Нима қилар эди бу ерда машина билан сув кечиб, кечалари қалтираб? Жониди ҳаловат йўқ... Ундай деса, Калла ҳам уни энди тинч қўядиганга ўхшамайди, «кемага тушганинг жони бир, Қўзи, питиллама!» деб бир олайса, Дадақўзининг жони ширинлик қилиб қолади. Ҳа, ганиматга эмас, фалокатга рўпара бўлганга ўхшайди Қўзи!

— Кўзингга қара, Қўзи, анқайма!— деди Қултой пастдан. Катта ларзалардан кейин биринчи оьга чиқиши, ҳали машъум бир сезги унинг ичини таталарди.

Қулоғини шунча диккайтирса ҳам хавфни Дадақўзи эмас, Ҳожимат сизди. Қултой сапчиб ўрнидан турди. Тонг ёриша бошлаган бўлса ҳам чор атрофда ҳеч қандай шарпа кўринмас эди. Ваҳима қилган Ҳожиматга ўқрайдию яна чўкка тушди. Лекин энди иши юришмади, кўнгли бежо бўлиб қолган эди.

— Ана!— деди Ҳожимат тагин.

Қултой нафасини ютиб қулоқ солди, ҳақиқатан ҳам гувиллаган овоз келарди.

— Мотоцикл!— деди у синашта сезгирлик билан дарров тахминлаб. Асбоб-ускунасини дарҳол йиғиштириб, одатдаги жойга кўмди.— Қўзи, аравани чиқар!— деб буюрди саросимада.

Шериклари Калланинг бундай саросимага тушишини энди кўришлари. Ҳожимат ҳам изини текислаб, қум сочиб, тош бостириб машина турган томонга югурди. Мотоцикл ўзи кўринмаса ҳам, узоқдан тоғ-тошни янгра-тиб тариллар эди. Бир вақт Дадақўзининг хунук чинқириғи эшитилди. У машинадан тўрт қадам нарида, қумда ёстаниб ётарди.

— Оҳ, болдирни еди!— деб инграб юборди.

Шериклари уни, тепаликдан ноқулай сакраб, оёғи синди, деб ўйлашди. Ҳожимат югуриб тепасига келди,

қараса, қон! Қумга қон сирқиб ётибди. Эгилиб, қумга санчилиб, занглаб ётган эски парма тишини суғуриб улоқтирди. Сакраганда боланинг болдирини паққоғ ти-либ кетган экан, қип-қизил гўшти айрилиб ётибди.

— Қўтар!— деб ғазаб билан бақирди Қултой. Узи мотоцикл овози келган томонга аланглар эди. Ҳожимат Дадақўзини бир амаллаб машинага солди. Энди машинани ҳайдаш ҳам ўзига қолган эди. Дадақўзининг инграшидан Қултой баттар тутақиб кетди.

— Хез бўлмасанг, қозиққа сакрайсанми, сўтак!— деб, ўласи бўлиб ётган болага мушт ўқталди.— Ҳайда!

Ҳожимат ҳайдаб кетди. Улар саҳро ичкарисига қараб юрдилар. Машина яхши, лекин йўл йўқ эди. Бу Қултойга далда берди, мотоцикл билан қувиб етиб бўпти! Ҳозир ғира-шира саҳро қаърига кириб ғойиб бўлишади, ана ундан кейин —тутиб бўпсан буларни!

— Мана!— деб қўйди Қултой бошмалдоғини икки бармоғи орасидан чиқариб, ўзига далда бериш учун.— Ҳайда, бос! У ёғи катта йўл, булар пайқагунча етиб оламиз. Ундан кейин овора бўлади; қаерда эдинг — шу ерда эдик, туя кўрдингми — йўқ. Бос, зиқна!

Ёнда Дадақўзи ҳам инқиллаб инграр, пичоқ егандек хирқирар эди. Оёқ ости қон бўлиб кетди.

— Боланинг аҳволи чатоқ-ку,— деди Ҳожимат титраб кетаётган баранкани асабий айлантириб.— Занглаб ётган темир бўлса, қони заҳарланиб ўлиб қолмасин.

— Улмайти. Ҳайда!— деди Қултой орқа ойнадан кўз узмай.

Олдинда йўл-пўл кўринмайти, бу кетишда қаёққа боришади, атроф юзлаб километр кимсасиз саҳро!

— Уни қара...— деди Ҳожимат Қултойга оёқ остида кўлоблаб қолган қонни кўрсатиб.

— Оёғингни боғлаб ол, қалтироқ хумса!— деб бақирди Қултой оқ докадек бўлиб инграб ётган Дадақўзига.

— Менга қара, қайтайлик, ўлиб қолади!— деди Ҳожимат.

Қултойнинг кўзи ола-кула бўлиб кетди:

— Нима деяпсан?! Узингни тутиб бермоқчимсан, кечаги воқеалардан кейин-а?

— Улиб қолади, қон кетяпти,— деб ялинди Ҳожимат.

— Ҳайда!

— Ҳайдамайман,— Ҳожимат машинани орқага бура бошлади.

— Қаёққа?!

— Уғри, деса, десиң, қотилликка юрмайман.

Қултой шартта пичоқ суғурди, Ҳожиматнинг биқиннига ўқталди:

— Мен айтган томонга ҳайда!

Ҳожимат бураётган жойида на у ёққа, на бу ёққа юролмай тўхтаб қолди.

— Одам ўляпти... Ёрдам бериш керак.

Орқадан Дадақўзининг заиф товуши эшитилди-ю, нима дегани англашилмади.

— Ҳайда, ёрдам мана шу бўлади.

— Ҳайдамасам-чи?— деб Қултойнинг кўзига тик қаради Ҳожимат.

— Ҳайдамасанг. Кўзидан олдин сен жўнайсан!

Ҳожимат биқинига тақалган пичоққа қия қараб, имиллади.

— Во алайҳиллаъна... Шунча ботқоқ туриб, қирғоқда нима бор, деган экан қурбақа.

— Нима?

— Кўнглим озиб, қулоғим шанғиллаб кетяпти.

— Тез!— хириллаб бақирди Қултой.

Ҳожимат олдинга юришга мажбур бўлди. Бу махлуқдан ҳар нарсани кутиш мумкин эди.

— Ҳайвоннинг ҳам даҳшатлиси экансан...— деди олдинга қараганча. Олдинда ҳам ўша бийдек сахро эди. Мотоцикл овози ўчдимиз, орқада қолдимиз ё мотор овозидан эшитилмай кетдимиз — Ҳожимат асабийлик билан шунга ўйлар эди.— Кўзи! Кўзи! Тирикмисан?— дея қичқириб сўраб қўйди у. Машинада мурда олиб қайтиши кўз ўнгига келди. Дадақўзининг аянчли товуши қулоғига элас қоқилди. Бу сўнги товушидек туюлди-ю, Ҳожимат энги билан пешана терини сидирди.

— Ҳайда!— деди бундан чўчиган Қултой. Унинг товуши сал ўзгарди, пасайди:— Бош ёрилса бўрк ичида, кимга ачиняпсан, зиқна?!

Унинг ҳайиқа бошлаганини сезган Ҳожиматга нимадир далда бердию пичоқ тутган қўлини билагидан шартта ушлаб олди. У гавдасига яраша бақувват эди. Қултойнинг чап қўли билан мўлжал олиб боши аралаш бир зарб уришидан ҳам ўзини йўқотмади. Машина қийшаийиб тўхтаган эди. Улим талвасасида ётган шериклари-

нинг устида қонга беланиб олиша кетдилар. Бўғиқ хирқираш, тепки эшитилди. Хайрият, пичоқ тушиб қаёқададир ўриндиқ остида йўқолган эди, ҳеч бирининг қўлига темир-терсак ҳам илинмади. Ҳансираган Ҳожимат ниҳоят кийимлари дабдала бўлиб кетган Қаллани пастга судраб тушди. Уғрининг қўлтиқ остидаги қайиши бошига етди: шу қайиш узилиб кетдию Ҳожимат у билан Қултойнинг калта қўлларини бир амаллаб илгакка олди-да, маҳкам тортди. Намиққан қайиш чандилиб, тугилиб қолди. Оқариб, юзи қонга, мойга беланган Қултой ожиз эди, шилқ этиб ёнбошга тушди.

— Мана, оғайни,— деди Ҳожимат Қултойни боғлагандан кейин бир оз тинчитиб,— қочиб қутулиш мумкин, лекин мен бировнинг ўлими ҳисобига жон сақламайман!

Қултойнинг лунжи кўкариб, шишиб кетган, гапирмас эди. «Бўлмаса ўзинг ўласан», дегандек кўзини лўқ қилиб турди.

— Мен бир жирканч махлуқ бўлмасам, сендақанинг этагини тутаманми!— деди Ҳожимат Қултойни худди тўнгат сингари машинага ағдариб. Кейин қизғиш туфугини туфлаб ташлади-да, рулга ўтириб, машинани орқага бурди. Ун минут юргандан кейин барханлардан ошинб, судралиб келаётган мотоциклга дуч келдилар.

Мотоциклдан Алексей билан икки йигит тушди...

19

Заргаров тузалиб кетди, деса бўлади. Етавериб, ўз хонаси кўзига ёмон кўриниб қолди. Аллақандай зах. Ташқарида ҳозир қайтага ҳаво илиқроқ. Деразадаги баҳор булутлари, узоқдаги дизелнинг бетиним гупиллашию қандайдир портлашлар ташқарига талпинтиради кишини. Лекин доктор чиққани қўймаяпти, яна камида бир ҳафта ётишни буюрган.

Нақ бир йил ётгандек зерикди ўзи ҳам. Қелган-кетган уни аяб, енгил-елпи ҳазил-мутойиба қилади, жуда бўлмаса касалликлардан, об-ҳаводан гапиради. Ҳаммасини Губанов қилипти. «Ишдан гапирманглар», деб тайинлади барчасига. Ҳатто, ишдан бўлак гапни билмайдиган Мкртчян билан ўзи бирга келиб, уни ҳам комбинат қурилишидан оғиз очтирмади. «Болаларингдан гапир», деб биқинига туртади. Кошки Сандро унақа гапни эпласа. Маронинг мошдай қора ўғил туққанини оёқ учига қараб туриб зўрға айтиб берди.

— Саҳрода туғилди, энди бизни ҳам шу ерда олиб қоладиганга ўхшайди, илинжимизни ошириб қўйди,—деди кенжаси ҳақида гап кетганда сал очилиб. Кенжа ширин бўлади-да.

— Доғда қолмайсан,— деди Заргаров.— Свердловскингга ўхшаган шаҳар бўлади бу. Айтгандай, мрамар кони ҳал бўлдими?— деб Губановга қаради у.

— Шошма-да энди,— деди Дмитрий Қазимирович.— Бирлашма ташкил бўлибди-ку. Саҳрода ўн иккита катта қурилишнинг бошини қўшадиган ташкилот...

Шундай қилиб, беихтиёр ишдан гап очилиб, Заргаров ўзини бир оз тоза ҳаво олгандек ҳис қилди. У тетик эди. Ҳатто докторнинг ўзи билан ҳам баъзи янги воқеалардан, Дадақўзи деган шофернинг ўлимдан олиб қолингани каби фавқулодда ҳоллардан гаплашиб ўлтирди. Заргаровнинг куни бугун худди бошқармада, қурилишларда ўтгандек мазмунли бўлди. Фақат, докторнинг «Кечқурун сал иситмангиз ошар», дегани рост чиқди. Бунинг устига, кечқурун, кутилмаганда Шоаҳмад Аббосов кириб келди.

Ажабо, бу нима қилиб юрибди? Заргаров туриб чироқни ёқди. Аббосов ўша-ўша, боши ёрғоқ, юзи юмалоқ, ўзи қип-қизил, бурун тагидаги капалак мўйлови жилмайганида учиб кетадигандек туюлар эди.

— Келинг, келинг, қайси шамол учирди?

— Саҳро шамоли,— деб ўзича жуда ўткир ҳазил қилди Аббосов илжайиб.— Сизни қанақа бурга тепди, ётиб олибсиз?

— Жиндак тобим келишмай қолди,— деди Заргаров, пиджагини елкага ташлаб ўлтириб. Чой қўйди.

— Хабар олгани келибсиз, раҳмат.

— Ҳа, мен хафа бўлишни билмайман, очиги,— деди Аббосов анчагина ғариб ҳужрага менсимайроқ кўз ташлаб.— Оз милтиғи бор экан, яхши. Ҳозир баҳор келяпти, Қумтов жилғаларида қирғовул кўп бўлади...

— Ана шу бизнинг ишимизни қийинлаштиради-да,— деди Заргаров.

— Нима, қирғовулми?

— Йўқ, хафа бўлишни билмаслигингиз. Бундай одам билан курашиб бўлмайди. Хафа бўлиш — тандаги оғриқдай гап. Докторларнинг айтишича, оғриқ медицинанинг жуда катта ёрдамчиси экан. Оғриқ бўлмаса касалнинг қаердалигини билиб бўлмайди, дейишади...

Аббосов жилмайиб турди-да, Заргаровнинг заҳил юзига ачиниб тикилди.

— Сизники нуқул кураш экан-да,— деди.— Ўз аҳволингиз бу бўлса, қурилишда аҳвол бу бўлса! Мен билан курашиб нима қиласиз?

— Қурилишга нима бўлибди?— деди Заргаров сал асабий товуш билан қош тагидан қараб.

— Хунук гаплар кўпайиб кетди-ку... Бу ўлимлар, бу ўғрилиқлар. Қоллектив соғлом эмас. Ўзингиз ҳам касал ётибсиз, балки хабарингиз йўқдир, балки сизни эҳтиёт қилганларидан бу гапларни етказишмас... Мен бу мавзунини бошлаб чакки қилдим шекилли, кечирасиз. Атайлаб шунинг учун келгандан кейин бир оғиз гап билан олдингиздан ўтмасам бўлмас, деб... Ҳа, майли, дамингизни олинг, тузалинг. Ғам еманг, бу ишлар билан обком бюросининг ўзи шуғулланади.

— Қоллективга нима бўпти? Обком нима билан шуғулланаркан?— дея ўрнидан туриб кетди Заргаров.— Сен обком номидан гапирма, ўзинг нима билан шуғулланиб юрибсан, шунини айт?

— Сенламавг, Мардонқул.

— Сенлайман, сўкаман, қурилишдан ҳайдавора ман, барибир хафа бўлишни билмайсан, сенга нима?

— Менга қолса,— деб жилмайди Шоаҳмад,— сен билан апоқ-чапоқ бўлишга тайёрман. Лекин обком...

— Мен сен билан апоқ-чапоқ тугул, бир планетада яшаб юрганимга хафаман,— деди Заргаров иситмаси яна кўтарилганини сезиб. Катта чойнакдаги суyoқ чойни меҳмон қолиб нуқул ўзи ичарди.

— Планетани бошқа қилолмайсану областни иккига бўлиб олмоқчи бўлганинга Ҳайдаровнинг ҳам кўзи этиб қолди.

Заргаров бутун баданидан сув қуйиб, ёнбошлади. Негадир кўнгли айниб, ижирғанди. Дармон йиғиб гапирди:

— Область саҳро ҳисобига тараққий этиб, келгусида иккига бўлиниб кетса, бу — объектив қонуи, Аббосов. Сен буни менга тақама, бундан иғво чиқаришинг қийин.

«Ана, ниҳоят, ўз оғзидан илинди,— деб ўйлаб қўйди Аббосов,— областни бўлиб олади, десам Ҳайдаров кулган эди». Заргаров баданида занфлик сезиб, суҳбатдан ҳафсаласи қочди. Кўнглининг бир чеккасида: «Аттанг, бу ўзини-ўзи фош қилаётган пайтда — суҳбатнинг ўткир бир жойида тузукроқ зарба беролмай, бўшашиб қол-

дим», деган фикр айланарди. Яна аллақаерида эса, «Бу билан олишдим нимаю олишмадим нима, қолган-қутган дармонни сарфлашга арзимайди», деган ўй ҳам ўралашарди. Нафас олиши сусайиб, ётди. Аббосов буни наст келганга йўйди.

— Менга қара,— деди у тескари ётган Заргаровнинг елкасига қўлини қўйиб,— мен қурилишингдаги можароларни кўпиртириб юбориш тарафдори эмасман. Назаримда, ўзингнинг болаларинг кўпиртиряпти.

— Қайси болалар?

— Анави, Алексейми, нимади?..

— Нима қилибди?— деворга қараганча тўнғиллади Заргаров.

— Яна бир нечасини қамабди. Бир ўғри-ку бўйнига олиб, ўлишга ўлиб кетибди, итга ит ўлими, жазоси шу, яна бошқаларни жувонмарг қилиб нима қиларкан?

— Қандай қилиб?— Заргаров туриб ўлтирди.— У бола тухматдан, исноддан ўлди!..

— Э, қўйсанг-чи. Ёпиғлиқ қозон — ёпиғлиқ. Бу гапларни кўпиртиришдан ким наф кўради? У дунёдаги одам ўғри бўлди нимаю тўғри бўлди нима?

— Э, ҳа-а... ўшанинг бўйнида кетаверсин дегин? Улганининг забони йўқ-да, а?— Заргаров касаллигини унутиб, яна ўтириб олди.

— Менга қара, Мамат Яҳёев коллективимизнинг бир меваси эди. Биз унинг шаънига доғ туширгани қўймаймиз. Мана бу кечагилар эса... менга қара, сен кимни ҳимоя қилияпсан ўзинг?

— Сени ҳимоя қиламан, сени!— деди Аббосов.— Бу бандитларнинг ҳаммасини нозик жойга олиб келган сен ўзинг! Нобуд бўлган бир шўринг қурғурнинг номини оқлаган билан айбингни бари бир юволмайсан-ку?!

— Бу обкомнинг фикрими?— деб сўради Заргаров.

— Йўқ, бу менинг шахсий фикрим. Можарони кўпиртирма.

— «Шахсий» фикр деб ҳар қандай гапни менга айтавериш мумкин деб ўйлайсанми?

— Ҳа, айтавераман. Сен менга қарши ҳеч нарса деёлмайсан. Десанг, «Хотинини тортиб олгани учун шундай қилипти», деб сендан кулишади. Дадақўзини бўшатиб юборишсин, айтиб қўй. Ғалва камроқ бўлсин десанг, ана унисини ҳам...

Заргаров унинг нима учун «бемордан хабар олгани»

келганини энди пайқай бошлади. Фақат, бу жиноятчилар унга нима учун зарур бўлиб қолди экан?

— Шуни бошдаёқ гапирмайсанми? Дадақўзи сенга ким бўлади?— сўради Заргаров мумкин қадар босиқлик билан.

— Ҳеч кимим бўлмайди. Шунчаки, борди-келди, олди-берди, дегандай. Лекин гап унда эмас...

— Олтин олганмисан?

— Ундан эмас, бир заргар орқали. Арзимаган бир тақинчоқ.

— Нима кераги бор эди!..

— Шуни айт. Гап-сўз, гийбатга арзимамайди.

— Сен қўрқма,— деди Заргаров. У ўтирган жойида чўкиб қолган эди, кўзини бир нуқтадан ололмасдан гапирди.— У болани сўроқ қилиб бўлмайди, жароҳати жуда оғир. Доктор айтди. Ҳозир эса, сен бор, жўна. Иситмам'ошиб кетяпти... Сен айтгандай, бировлар олдида бир нима дея олмасам ҳам, ўзингга айтишим мумкин: жуда пасткаш одам экансан!..

У ҳолсиз бориб ётди. Қасали чиндан ҳам худди илгариги шиддат билан қайталаган эди. Аббосов унинг бўшашганидан мамнун илжайиб, аста чиқиб кетди.

Чиқиб кетди-ю, бир минут ўтмай оёқ учида қайтиб, кирди:

— Менга қара, ўша арзимас тақинчоқларни Фотима олган эди. Пулини мен берганман, албатта... Кўнглини овлаш учун... ўзинг тушунасан. Лекин гап шундаки, Фотима ҳозир бетоб. Оғир ётибди. Бу гаплар қулоғига етмаса деб қўрқаман, дарди кучайиб кетиши мумкин.

— Қасал? Оғирми?

— Жуда оғир. Қасалхонада. Шунинг учун бу ерларда куйманиб юрибман... Ҳамма гап шунда...

Заргаров иродасини йиғиб яна турди. Кўз олди қоронғилашиб, қўлларини силтади:

— Чиқиб кет, худо ҳаққи, кет!..

Шундан кейингисини билмайди. Доктор келганда ёлғиз, костюмчанг ётар, иситмадан пўрсилдоқ боғлаган лаблари шивирлар эди:

— Сен ҳали уни... мендан тортиб олдингми?.. Мендан тортиб олиб бўлмайди... У касал...

Заргаров устма-уст дори ичиб иссиғини туширди-да, ўша кечасиёқ шаҳарга етиб борди. Қасалхонага уни тонг-

га яқин киритдилар. Фотимани аввал танимади. У сарғиш девор тагидаги иккинчи койкада муштдеккина бўлиб ётар, илгариги Фотимадан нақ ярмигина қолган эди. Заргаров қаради-ю, ғалати бўлиб кетди, рўпарасида худди ўзи уриб ўлдирган одам ётгандек... Ёшликлари, учрашувлари, у билан беозор тотувлик йиллари кўз ўнги-дан ўтди. Наҳотки, ҳаммаси бекор, ҳаммаси маъносиз эди? Наҳотки, ҳаммасидан фақат мана шу ҳасратли хотирагина қолган бўлса? Кечагина гуркираб юрган Фотима, ўз олами, ўз ўйлари бор эди. Бутун бир ҳаёт лип этиб беҳуда ёндию кул бўлдимми?

—Фотима!.. —Заргаровнинг овози ўзинга бегона эшитилди.

Фотима чуқур ботиб, илгаригидан ҳам катта бўлиб кетган кўзларини очди-ю, қаттиқ чўчигандек узоқ қараб турди.

— Мардонқул?..— Жуда секин сўради.— Тушим эмасми?

— Мен, мен...— деди Заргаров.— Нега йиғлайсан, йиғлама.

Фотима қимирламади, кўзинга қалққан ёш чаккасига оқиб тушди.

—Шукур худога. Энди кўрмасман, деб ўйловдим...— Катта, лекин нурсиз кўзларида ноумид бир ёлбориш, йўқлик дунёси кўринди.— Кўрмасман, деган эдим...— яна шивирлади:

— Қалайсан, нима бўлди?— аҳволни кўриб турса ҳам, шунчаки, гапни улаш учун сўради Заргаров.

— Мени қўяверинг... Ўзингиз қалайсиз? Рапгингиз сушт? Орамизда адоват йўғу бир-биримиз билан хабарлашмай қўйдик...

— Ҳа, негадир шундай бўлди...

— Уйландингизми? Ишингиз...

Заргаров ёлғизлик дардларини, бошидаги можароларни, касаллигини ҳам яшириб, аҳволини яхши қилиб кўрсатмоқчи бўлди, шунда Фотима камроқ ҳаяжонлар, деб ўйлади чоғи.

— Ҳа, уйланганман, ишларим юришиб турибди...

Ўзи ҳам кутмаган ҳолда бу гап Фотимага малол келди. Заргаров ҳам бунни сезди, ёлғон гапирганига пуншаймон қилди. Одамнинг табиати қизиқ: Заргаров уйланмаган бўлса, шу ҳолда ётган хотинга гўё бунинг бир нафи бўладигандек... Энди унга нима аҳамияти бор экан?

— Яхши қилибсиз... Бахтли бўлинглар...— деди Фотима инграгандек.

— Раҳмат, сен ҳам тезроқ тузалиб кет...

— Мен энди турмайман, Мардонқул.

— Нега ундай дейсан? Ё менга аччиқ қиляпсанми? Нима бўлса ҳам... орада қизимиз бор...

— Сизга бордими?— деб сўради Фотима.

— Бир борган эди, ёқимтойгина бўпти, шайтон. Сендан хабар олиб турибдими?

— Хат ёзади. Қасаллигимни билдирмаган эдим. Кеча чақиртирдим. Кўргим келяпти...— Фотиманинг кўзлари яна ёшланди.— Узингиз қандай келиб қолдингиз?

— Шоаҳмад айтди тобинг йўқлигини.

Фотима кўзини юмди. Грим билан ранги бузилган озгин юзида бемаҳал кексалик аломатлари аён кўринди. Юмуқ кўзидан силқиб чиққан ёшларини жонсиз бармоқлари билан артаркан, чаккасида оқара бошлаган соч толалари тўзғиди. Юзини қўллари билан яширганча бирдан ўқсиб йиғлаб юборди.

— Фотима... Тонг-саҳарда йиғлаш яхши эмас,— деб юпатмоқчи бўлди Заргаров.— Кўнглингни бузма...

— Ҳамма тонг-саҳарларим қон йиғлаш билан ўтяти...— деди Фотима.— Мен бадбахт, тақдирим тошдан битган экан, ёмон куйдим, Мардонқул. Гоҳо ўлим тилайман... Фақат, ниманинг қурбони бўлганимни тушунсам эди...

— Бас қил...

— Тўрт ойдан бери ётибман, касалхонанинг остонасига қадам босгани йўқ...— Баттар ҳўнграб юборди бемор.— Унинг кесакдай совуқлиги ўзига, менга меҳри шафқати керак эмас, ўз қадримга йиғлайман.

Заргаровнинг хаёли Шоаҳмад Табассумга кетди. «У-бу кўнгилсиз хабарлар етиб бормасин, Фотимага қийин бўлади», эмиш. Худди унинг ғамини еб юргандек гапиради-я! Хотинидан қўлни ювиб қўлтиққа урган экан-да: «Улиб-нетиб қолса ҳамма гапни шунга тўнкайман», деб. Мана, «муаммосиз» одамнинг муаммолари! Мараз ҳам шунақа беозор кўрина олар экан-да!»

Лекин оғир беморга ҳозир нима деб бўлса ҳам таскин бериш, тинчлантириш керак эди.

— Жуда ундай демагин. У аҳволингдан хабардор, менга айтди...

— Телефонда «Улмадими?» деб сўраб турса керак.—

Фотима бу суҳбат билан бўлиб чарчаганини пайқамай қолди. У сўнги дармонини йиғиб гапирарди.— Сиз мени юпатманг. Мактабдошингизнинг кимлигини сиздан яхши биламан. Афсуски, кеч билдим. Ҳа, энди ҳаммаси ўтди-кетди... Санъатга муҳаббатини кўрсатиш учун энг истеъодсиз ўйинларимни, ўртачадан ҳеч маҳал юқори кўтарилмаган ролларимни лоф уриб мақтар эди, мен эси паст, бадбахт бўлмасам, шунга учаманми... Э, қўйинг-чи, кўришамизми, йўқми, энди айтишим керак: сиздан кейин на эҳтирос, на ҳаловат, на бир қувонч учқунини кўрдим, Мардонқул. Ботқоқ тортиб кетди.

— Мени кечир, Фотима.

Беморнинг кўкси титрарди-ю, кўзидан ёш чиқмади. У бўзариб кетган эди.

— Фотима, нима бўлди?

— «Кечир» деган сўзингиз...

Бу вақт шошқалоқ доктор кириб беморнинг аҳволини кўрибоқ Заргаровга «Вақтингиз тугади», деб қистай бошлади. Заргаров Фотиманинг кўксига ётган ҳолсиз қўлини ушлаб, хайрлашди.

— Келаман, тетик бўл!

— ...Қўлингиз мунча иссиқ, тобингиз йўқ шекли?— деди Фотима савол назари билан.

Чиндан ҳам Заргаров бемор билан бўлиб, ўз аҳволини унутган эди. Ҳазилга олмоқчи бўлди:

— Ўзим шунақа ўтман, билар эдинг-ку...— Унинг ҳазили азадагидай ўринсиз, ҳазин бўлиб чиқди.

Доктор Заргаровнинг тирсагидан ушлаб, эшик томоқ бошлади. Остонага етганда орқасидан Фотиманинг шошган, лекин жуда заиф товуши эшитилди:

— Мардонқул...

Заргаров қайтиб борди.

Фотима киприклари пирпираб унга узоқ қараб турди-да:

— Мени кечиринг...— деди,— кўнглингизни оғритган бўлсам...— Бу товуш ер остидан чиққандек, Заргаровни титратиб юборди. Бу ётган хотин қандайдир бегона, ёт одамдек кўриниб кетди кўзига.

Эшикка чиққанда у бу таъсирни ўз аҳволдан кўрди, Иситмани босадиган дорининг кучи тугаган эди...

Ёмғиргарчилик бошланиб кетди. Қиш бўйи зах тортиб ётган қум дунёси яна ҳафталар давомидаги сурункали ёмғирларни ҳам кўрдим демай ютиб юборарди. Ҳа-

во очиладиган эмас. Ҳар замонда бутун саҳро бўйлаб юмалагандек гумбурлаб момақалди роқ келади, тунд гумбазининг аллақайси бурчакларини ёритиб кўрса-тади.

Заргаров кеча шаҳардан жуда эзилиб қайтди-ю, яна ётиб қолди. Зотилжами такрорланиб, иккала ўпкаси ҳам яллиғлабди. Шошиб қолган докторлар уни ижозатсиз чиқиб кетгани учун койишни ҳам билмадилар, чунки Заргаровга ҳозир ҳамма нарса барибирдай, ҳатто ўзининг оғир аҳволига ҳам бепарво, шифтга тикилиб ётар, Фотиманинг бегона юзи кўз ўнгидан кетмас эди. Унга ҳеч нарса таъсир қилмайди, на укол, на танбеҳ, фақат момақалди роқ ойналарни зириллатганда ҳар гал бир чўчиб тушгандек бўлади.

Аввал хонада ёлғиз қолгиси келди. Лекин доктору ҳамширалар ҳам, ҳол сўрагани келганлар ҳам чиқиб кетишгач, ёлғизлик уни эза бошлади. Нима бўлди ўзи? Нега бу аҳволга тушди? Шу ишларнинг қай бирига ўзи айбдор, хато нимада эдию бу йўлларни танлаб у нимага эришди?.. Нима эвазига? Қилган иши арзийдими бу фидойилик, бу маҳрумият, бу қурбонларга? Ҳаётнинг ҳамма мураккабликларини ақл мезонига солиб бўлса экан?.. Одам ўз умридан мантиқ излайди, ҳаёт бўлса, ўз шиддати билан давом этади.

Тағни хонани титратиб момақалди роқ гумбурлади. Заргаров саҳрода яшин чақнаган тунларни яхши кўрар, ётган жойида томоша қилар эди. Ҳозир бўлса, йилт этган чақмоқ кўзини оғритади, кўнглини тинчитмаяпти.

Кун ҳам, тун ҳам шундай ўтди. Заргаров иситма хуржидан уйқусиз қийналгани сингари, саҳро ҳам момақалди роқ силсилаларидан тўлғанар, беморнинг назарида, у туни билан тити-пити бўлиб кетгандек эди. Учинчи куни тонгга бориб, осмон яна бир зирилладию эшик ланг очилиб, гўё яшин-чақмоқ билан баробар отилиб Саодат кириб келди. Унинг сочлари тўзғиган, кўзлари қизарган, газабли эди. Ётган отасига қараб останада туриб қолди:

— Саодат?— деди Заргаров бир нимани кўзгилдан сезиб.

Саодат бўздай оқарганча ҳамон турарди. Отаси:

— Онанг...— дейиши билан, деворга ёпишиб, ўкраб йиғлаб юборди.

— Нима қилиб ётибсиз! Сиз ўлдирдингиз!— дея чинқириб юборди қиз. Ориқ шалаббо елкалари титрар эди.

— Қизим қачон?— деди анчадан кейин, Саодатнинг ноласи юрак-юрагига ўтиб кетган Заргаров. Унинг товуши ўзи кутгандан ҳам баттар заиф, аянчли бўлиб чиқди. Онасининг азасига ҳам бормай, бепарво ётган отасига ғазаб билан ташланмоқчи бўлиб турган Саодат бирдан ёшларини артиб, каравотга яқинлашди. Отасининг заҳил рангини, базўр нафас олиб ётганини кўриб, қучоғига ташланди.

— Дада... сиз...

Ота индамади. Қизининг чуваккина елкаларини силди. Фақат, анчадан кейингина:

— Қачон қизим?— деб яна сўради.

Саодат унинг кўксига ҳўнграб турганича бор воқеани айтиб берди.

Фотима кеча касалхонада тўсатдан қизининг қўлида вафот этибди. Саодат қаттиқ қўрққан, бир неча марта ҳушидан кетган. Ҳар ҳушига келганда отасини кутган...

Отаси эса, бу аҳволда экан. Ҳозир унинг яна ҳам мазаси қочди. «Вой, худойим-эй,— дерди. қути ўчган Саодат,— нима гуноҳим бор эканки, қичкинагина бошимга шунча кўргилик?!»

— Қимлар келишди?— тин олиб сўради Заргаров.

— Театрдагилар кўмишди...

— Отанг... ўгай отанг...

— Мен у кишини танимайман,— деди Саодат. У отанинги кўкрагини силарди.— Мен аҳмоқ, сизни юмдалайман, деб келибман. Дадажон, оизга нима бўлди?

— Менга ҳеч нима бўлгани йўқ, болам, сал тобим қочди, тузалиб кетаман. Сен билан биз тирикмиз. Фақат онанг...— У қизининг бошини силади. Қизи эса, муштчалари билан унинг қуруқ кўзини артар эди. Чунки унга отаси ўқсиб йиғлаётгандек туюлди.

— Энди нима қиламиз, дада?

— Сал дармонга кирай, тураман. Кейин гаплашармиз.

У нафасини ростлаб олмоқчи бўлиб, жим қолди-ю, кўксига қизининг қалтираши вужудини ёндиради эди. У шаҳарга ўтган кунини борганини, онаси билан яхши гаплашганларини айтиб берди.

— Кўп йиғладингми?— бошини силаб сўради кейин.

— Йўқ... Дада, сиз ёниб кетяпсиз!

— Сен мени айблайсанми, қизим?..

— Йўқ,— деди Саодат яна. Бошини кўтариб калта

сочларини тузатди — Фақат, ҳеч миямга сигмайди, нима-лар буляпти?

Буни Заргаровнинг ўзи ҳам билмас эди. Лўқ-лўқ ёнган бошида чувалган чала фикрларини чамалаб, тахминлаб гапирди.

— ...Балки катта... катта ҳаётга ёриб чиқиш... шундай мураккаб, оғир ишдир... У гоҳо дард беради, гоҳ фожияли...

Буни Саодат тушунмаслигини билади, лекин у ўзи учун гапирар эди. Сўнгра эслаб қолиб, ёстиқ остидан Маматнинг чала қолган хатини олиб берди. Саодат аввал ўқиб ҳеч нарса тушунмади. Қайта ўқигач, сўради:

— Ким бу, менинг олдимда юзи шувут бўлишдан кўрққан?

Заргаров Мамат ҳақида гапириб берди.

— Ҳа, мен у билан бир гаплашган эдим. Лекин бу нимади?— деб қиз қўлидаги хатни кўрсатди.

— Бу... менингча, бу — туғилмай ҳалок бўлган муҳаббат...

Саодат дадасининг пешонасини ушлади. Унинг тушуниб бўлмайдиган бу мулоҳазалари қизчага алаҳлашдек туюлган эди. Дадаси сўзида давом этди:

— Сен жуда ҳам ғўрсан ҳали. Бир вақт бориб тушунасан — одамлар катта ҳаётга чиқиш учун интиладилар. Бу жуда оғир кураш... Биров бунинг йўлини билади, биров билмайди, биров манзилга чиқиб боради, биров но-буд бўлади...

— Сиз биласизми, дада?

— Мен ҳам интиламан. Лекин бу дардли, азобли бўляпти. Демак, мен ҳам тугал билмайман...

— Ана, мен худди шундай деб ўйладим дарров. Бўлмаса, каттакон, ақлли одам шу аҳволда ётармидингиз? Ёлғизсиз, шароитингиз, турган жойингиз...

— Йўқ, қизим. Бу муаммо эмас ҳаётда. Уй-жой... Эртага бу ер катта обод шаҳар бўлади, истаган қасрингни танлаб ол. Бироқ одамнинг тақдири бу билангина ҳал бўлмайди-да... Сенга ҳаёт ато этилган. Бу бебаҳо тухфа, уни шунчаки сарфлаб ўтиш...

Иситма яллиғлатган кўзлари ўнгида Аббосов пайдо бўлди. Заргаров инграркан, унга гапира бошлади:

— Сен эса семиз қуртдай яшадинг... хўш, кимга фойда?

«Яшаганим фойда.-- Аббосовнинг жавоби янгради,—

Нима дейсан, сенга алам қиялпими? Яшадим, яхши яшадим, тинч, беозор яшадим, тамом».

— Ҳаёт қасос олади...

«Энди кечикди»,— деди Аббосов қаёққадир узоқлашаётиб.

— Эҳтимол кечикмас...— деб қичқирди Заргаров ётган жойида. Бирдан сесканиб кетди. Қараса, пешонасида совуқ ҳўл латта, қўлида Саодатнинг кичкинагина бармоқлари қалтирамоқда. Кўзини очганда қути ўчган қизининг қўрққан кўзларини, нимадир сўраётган лабларини кўрди.

— Ким рухсат берди?

Саодатнинг лаблари қимирлар, лекин говуш уники эмас, докторники эди.

Доктор саволни унга берган эди. Йиғлаб-сиқтаётган Саодатни четга суриб, бемор тепасига борди-да, шприцдан чарсиллатиб четроққа дори сачратди. Бу кўзга кўринаётган шарпа эмас, чинакам доктор эди.

— Биз боришимиз керак, доктор,— деди Заргаров.— Қабрига боришимиз керак...

Доктор бунни одатдаги алаҳлаш деб билди. Лекин мунча нафаси совуқ? «Энди чиқиб бўлсиз,— деди у ичида,— бир карра ижозатсиз чиқиб кетиб, бизни шунча ташвишга қўйдингиз етар...»

20

Шоаҳмад Аббосов сўнгги кунларда кўпроқ Ҳайдаров билан бирга, унга суҳбатдош, ақалли унинг кўз ўнгида бўлишга уринди. Мажлисларда ёнма-ён ўтирди, бўш вақтини топиб кабинетига кирди, бирга овқатга чиқди, ҳатто якшанба оқшом уни футболга ҳам таклиф қилиб, стадион ложасида элга кўриниш бериб ўлтирди. Ҳайдаровга унинг ҳаяжонсиз мулоҳим суҳбатлари ёқар, Аббосов ҳатто баҳсли гапларнинг ҳам кескинлашишига йўл қўймас, у билан бўлганида бамайлихотирлиги толиққан асабларига анча дам берар эди.

Аббосов ҳозир ҳам биринчи секретарнинг кабинетидаги юмшоқ креслода оёқларини чалиштириб ўтирар, ўтириши биланоқ суҳбатнинг маромини вазминлаштириб, хонага осойиш бағишлар эди. Улар ҳар хил бахмалдан, унинг товланадиган бир тури машина ўтирғичига яхши ғилоф бўлиши, фамил чойнинг юракка даво бўла-

диган навларидан ҳангамалашиди. Кейин барг кеса- диган янги хил қайчи ҳақида гап очилганда, Ҳайдаров столдаги қоғозларини тита туриб бошқа мавзуга ўтди.

— Ҳайронман,— деди у беозор оҳангда,— шу Заргаровни кўргани кўзингиз йўқ, Шоаҳмад Аббосович. У бошқа одам бўлса, сиз бошқа одам бўлсангиз, ундан нима керак сизга.— тушунолмайман.

— Қизиқсиз, Маҳмуд Ҳайдарович, кўргани кўзим бўлмай, мен унга қарши бирон адоватли иш, кори бад қилиб қўйдимми?

Ҳақиқатан ҳам, Ҳайдаров қаёқдан олди бу гапни? У Аббосовнинг Заргаровга қарши бирон кескин хатти-ҳаракатини сезганмас.

— Бюро қурилишдаги ишлар билан қизиққан экан, деб давом этди Аббосов,— мана, одатдаги фактлар, рақамлар, процентлар. Шундай пасту баланд вазият ҳамма корхоналарда ҳам бўлиши мумкин. Мен ўйлаб чиқарганим йўқ бу гапларни, худо ҳаққи, Маҳмуд Ҳайдарович. Ё бу Заргаровга қарши кураш бўлиб кўриняптими?

— Ундай эмасу...

— У киши билан курашиш эмас, эҳтиёт қилиш керак у кишини,— майингина давом этди Шоаҳмад Аббосович.— Ўзи бир аҳволда ётибди, шўрлик. Ишлайди, ишлайди, ҳаловати йўқ, омади келмаган йингит экан.

— Касали оғирми?

— Гап касалида эмас,— деди Аббосов ҳасратли оҳангда,— коллективдаги хунук гаплар бутун областга ёйилиб кетибди. Биласиз-ку, бир ўғирлик бўлса —«бандитизм», бир ўлим бўлса —«қирғин бўлганмиш», уч киши қамалса —«шайка чиққанмиш» бўлиб болалаб етиб боради. Маслаҳатингизга қулоқ солмай, одам керак деб, суриштирмай ҳар хил қаланғи-қасанғини ҳам олаверди, нозик жойга маҳбусларни олиб борди, кўпини ҳовлиқиб енгил режимга кўчирди, мана энди бечора пушаймон, нима қилсин, ич-этини еб ётибди. Катта коллектив ичидан айниқса ёмон бўлади, чок-чокидан кетяпти, этагини йиғиб ололмайдиганга ўхшайди. Бунинг устига... келинг, бошингизни қотирманг, ўзининг партия ташкилоти бор, аниқлаб, бир ёқлиқ қилиб берар. Ушандан кейин, кўрар-миз.

Қизиқ, бу одам шунча муаммо гапни гапириб, тагин ўзи бир чеккага чиқиб турмоқчи.

— Заргаров муҳим масалаларни қўзғаб, катта иш бошлади, ғайратли одам,— деди Ҳайдаров жуда кўпайиб кетган қоғозларни ҳафсаласиз варақлаб.— Партия ташкилоти буларнинг ҳаммасини, Заргаровнинг шахсий иши, деб қарашни керак эканми?

— Шахсий иши ҳам бор да, бояқишнинг, Омад бир кетса кетар экан,— деди Аббосов ачиниб.— Уша, айтган эдим-ку, анави қора қиз ҳақида.

— Уни чақириб гаплашдим, Шоаҳмад Аббосович,— деди Ҳайдаров.

— Хўш, кўрдингизми акамнинг дидини?— шўхлик билан кулди Шоаҳмад Аббосович.

— Мен қариб қолганман, лекин, очигини айтсам, шундай аёл менга кўнгил қўйса, ҳамма нарсадан воз кечардим.

Аббосов қиқир-қиқир кулди. Секретарнинг ҳазилни юксак баҳолаётганини кўрсатиб, яна қайта-қайта хахолади. Кейин бирдан тўхтаб:

— Ўзидан ўн саккиз ёш кичик-а, одоб ҳам керак-ку! Ўн саккизга қадам қўйган қизи бор одам... Раҳбарнинг ахлоқи...

— Кўнақасига ёш бўлади, Аббосов?— сўзини бўлди Маҳмуд Уайдарович.— Шунча ишни қилиб қўйибдики ўша сиз айтган «қора қиз», сиз билан биз ҳали мунча иш қилдик, деб мақтанолмаймиз. Саҳронинг шамоли билан офтоби вужуд-вужудига сингиб кетган. Қап-катта хотин, сиз нима деяпсиз? Ёши билан нима ишимиз бор, тегадиган у, оладиган Заргаров-ку! Унга худди мана шундай қарчиғай керак, назаримда.

— Оладиган у, тўғри,— деди Аббосов. Ҳозиргина бир нимасини йўқотгандек, сал безовта бўла бошлаган эди.— Лекин оладими, денг! Ташлаган хотини ўлганига бир ой бўлмай туриб, ёшгина нарса билан етаклашиб юрса... Олдида бўй етиб турган қизи бўлса!.. Коллектив нима дейдию раҳбарнинг обрўи нима бўлади?

— Илгариги хотини нима бўлиб ўлди? Кейинги вақтда у билан ўзингизнинг ҳам мулоқатингиз бор экан, деб эшитган эдим?— деб сўради Ҳайдаров.

— Ҳа, энди... Кўндан сўққабошман, биласиз. Бир тинчисам, деган ният бор эди-ю, бўлмади-да.

— Қасал эдими?

— Ҳа.. чиройли хотиннинг ё оёғи эгри бўлади, ё фаросатсиз, дейишарди, рост экан шекилли-да,— ҳасрат

қила бошлади Аббосов.— Артистка бўлса ҳам, бузуқ эди деёлмайман, асосим йўқ, лекин эси пастроқ эди, раҳматлик. Ясан-тусан, безакка муккасидан кетган... Улганлар ҳақида бундай гапириб бўлмайди, ўзингиз гап очдингиз, ростгўйлигим қурсин...

Ҳайдаров суҳбатдошига бирдан жирканиб қараб қўйди. Аббосов ҳам ўйламайроқ гапира бошлаганини пайқаб, тилини тишлаб қолди.

Телефон жиринглади. Маҳмуд Ҳайдарович трубкани олди. Мембранда жаранглаган овоз тинч хонада бемалол эшитилиб турарди. Телефон қилаётган киши Тошкентдан, Фанлар академиясининг президенти экан.

— Бизнинг бир қизимиз сизда йўқолиб қолди, ўртоқ Ҳайдаров,— деди у,— Зиёда деган. Қайси базада эканини билолмаяпмиз. Шошилишч топнишга ёрдам берсангиз.

Аббосов ўрнидан туриб кетди, бармоғи билан трубкани кўрсатиб, бир нималар пичирлади. «Ана, кўрдингизми, ишни ташлаб аллақакларда илиқиб юрибди, раҳбарлари уни қидириб ҳалак!»— деди шекилли, Ҳайдаров икки томонни бир йўла эшитолмади.

— Ҳа, ходимангиз чатоқроқ, ўртоқ президент,— деди Ҳайдаров ҳазиллашиб.— У мўйсафидларимиздан бирини йўлдан уриб юрибди бу атрофларда...

— Агар тилла қизимизнинг бошидаги бирор туки хато бўлса — жавоб берасизлар, Маҳмуд Ҳайдарович!— деди президент ҳам шу оҳангда.— Ҳозир унинг туриш-турмуши олтин-а!..

Кейин президент Зиёда бошлиқ лабораторияда қандайдир фавқулудда янгилик юз берганини айтиб, у бугуноқ етиб келиши кераклигини яна бир бор таъкидлади. Ҳайдаров тезлик билан бир тадбир топиб, «тилла қиз»ни бугуноқ, пойтахтга жўнатишга ваъда қилди.

Телефондаги хушчақчақ гап тугагандан кейин, бу ерда ҳалидан бери давом этаётган суҳбат бирдан маъносиз бўлиб туюлди, индамай қолишди. Ҳайдаров негадир жуда жўн ўтган кунини ўйлаб, кўнгли хира тортди. Рўпарада ўтирган эски таниши ҳам бирдан бачкана кўриниб кетди. Унинг марҳума актриса ҳақидаги тубан гаплари эсига тушиб яна жирканди, Аббосовнинг тезроқ чиқиб кетишини истаб қолди.

Аббосов бўлса ҳамон оёғини чалиштириб ўтирар, капалак мўйловида қотиб қолган жилмайиши қоғоз гулдек сунъий, совуқ кўринад эди. Эшик очилиб, ишчан қиёфали

кекса рус киши — ташкилот бўлимининг мудури кирди, Ҳайдаровнинг столига бир қоғоз қўйди:

— Телефонограмма. Марказий Комитетдан.

Ҳайдаров қоғозни қўлига олиб: «Заргаровнинг ҳозир бўлишини таъминланг. Соат ўн олтию ўттизда», дея секин ўқидию мудирга савол назари билан қаради.

— Тасдиққа чақиришяпти, Маҳмуд Ҳайдарович,— деди мудир,— ўзингизнинг тавсиянгиз билан ўртоқ Заргаров Қумтов Комплекс қурилишлар бирлашмасининг генерал директори қилиб тайинланган.

Ҳайдаров телефонограмманинг оғирлигини салмоқлагандек, уни қўлида тутиб, ўйга толди.

— Хў-ўп... нима ҳам деймиз. Ҳозир бўлишларини таъминланг,— деди анчадан кейин мудирга.

— Чақиртирганмиз, ўртоқ Ҳайдаров, у киши шу ерда,— деди мудир.

— Шундай демайсизми!— негадир ҳаяжонланиб қолди Ҳайдаров.— Чақиринг, кирсин.

Мудир бош силкиб, чиқиб кетди.

Аббосов бу пайт ўрнидан туриб, дераза тагига бориб олган эди. Ҳайдаров биринчи бор унинг юзида шумшайиш ифодасини кўрди. Ажабки, илжаймаса юзи анча совуқ, қаримсиқ кўринаркан. Сўлди-қолди. Ҳайдаров уни, узоқ яшайди, сира қаримайди, деб ўйларди. Наҳотки оддий табассумгина уни ёш кўрсатиб турган бўлса...

— Мана, Шоаҳмад Аббосович... Сизга қийин бўладиган бўлди,— деди Ҳайдаров жиддий.— Очигини айтсам, у энди сизни сиғдирмайди, аминман.

— Сиз ўзингизга эҳтиёт бўлинг, Ҳайдаров!

Аббосовнинг товушида нотаниш бир оҳанг янгради. Маҳмуд Ҳайдаров унга ялт этиб қаради-да, одатдаги ҳорғин жилмайиши юзига аста ёйилди. Бу унинг кўнгли осойишталигини кўрсатарди.

Заргаров кириб келди. У яна ҳам новчароқ, туташ қошлари яна ҳам ўсиқ, озғин юзида эса беморликдан кейинги заҳиллик асорати билиниб турарди. У Ҳайдаров билан кўришгач, таклиф этилган жойга ўтирди, четроқда, дераза олдида турган Аббосов билан саломлашмади, уни гўё кўрмади ҳам. Аббосов эшикка қараб юрди, у чиқиб кетгунча суҳбат бошланмади.

— Кечирасиз, Маҳмуд Ҳайдарович, мен у кишига қўл беролмадим,— деди Заргаров Аббосов чиқиб эшик ёпилгандан кейин.

— Мендан узр сўрашингизнинг ҳожати йўқ, Заргаров, тўғри қиласиз.

Орада бир нафас ўнғайсиз жимлик ҳукм сурди.

— Майли энди, жуда ҳам эзманг,— деди илтимос қилгандек Ҳайдаров,— ижроқўмга муовин-пуовин қилиб қўярмиз, юраверсин, беозор одам...

Заргаров секретарга қараб қўйиб, кўзини четга олди. Бир нуқтага тикилди, унинг ҳали дармонсизлиги сезилиб турарди.

— У неча йилдан бери шу ишда?

— Саккиз йил. Нега сўрадингиз?

— Назаримда, ижрокомларнинг ишига бўлган баъзи муносабатларимиз... мана шундай амалдорларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади шекилли...

— Муносабат? Қандай «амалдорлар»ни айтасиз?

— Мана шундай-да... ишга жонини бераётгандек, аммо масъулият юклаб безовта қилишмаса бўлгани. Биз эса, шуларни ҳам ижрокомда ишлайверса бўлаверади, деб ўйлаймиз.

Улар баҳсга киришдилар. Лекин уларнинг баҳси баҳсга эмас, бир нарсанинг тагига етиш учун зўр бериб уринишга ўхшар эди. Ҳайдаров иягидаги сўгални бармоқлари билан эзгилаганча ўйланиб қолди. У Заргаровни Аббосовга тиш-тирноғи билан қарши, бир чеккаси унга кеки ҳам бор, у кетса тинчиб қолади, деб юрса, бу томонлари ҳам бор экан-ку ҳали. Ҳайдаров ўзини мулоҳазакор одам ҳисобларди, бу бўлса унинг хаёлига келмаган томонларга ҳам кириб бормоқда: «Ижрокомларга муносабатимиз...»

— Гапимни кўнглингизга олманг. Бу бир мулоҳаза,— деб Заргаров ўрнидан турди.— Мен жўнашим керак.

— Гапингизда жон бор, ука. Мен мулоҳазаларга чанқоқ бўлиб қолганимни сезяпман. Нима фикрингиз бўлса очиқ айтаверинг. Қайтиб келганингизда гаплашамиз. Ҳозир эса, оқ йўл!

— Раҳмат, сиздан «оқ фотиҳа» олгани кирган эдим,— Заргаров унинг қўлини сиқди.

— Қўлингиз бақувват, кечагина касалдан турган одамга ҳам ўхшамайсиз...— дея, бошини кўтариб самимият билан унинг юзига қаради Ҳайдаров. Хона ўртасида сал букчайганча туриб, чанг этиги билан оғир одимлаб чиқиб кетган қурувчининг бесўнақай гавдасини ҳоргин

кўзларида ҳавас билан кузатиб қолди. Кўнглини биринчи марта ширин бир ҳасад ўртаб ўтди.

Ҳаяжонга ўрганмаган 'Шоаҳмад Аббосов уйига боргунча дафъатан вужудда нохуш бир дармонсизлик сезди. Умр бўйи ардоқлаган азиз нарсасини йўқотгандек эди. Шафтоли гули рангли дарпардалар ҳам, хоналардаги ним қоронғи сокинлик ҳам оромини қайтиб беролмади. Ҳар иш билан келиб-кетаверадиган, йўл-йўлакай бозорини қилиб, уйига кириб чиқадиган муовинлари ҳам бугун ғашини келтирарди. Илгари ёлғизлик нималигини билмайдиган одам танҳолик истаб қолди.

Лекин ёлғизлик баттар эзди. Уйдан фаришта қочган, табассум учган эди. Бурчакда креслога чўкиб ўтираркан, Аббосовга олам бегона кўринди. Ташқарида гўё бўрон қутурарди-ю, шу кимсасиз ғира-шира хона — унинг сўнги паноҳи эди. Гўё саҳрода қуруқ чакалак ловиллаб ёнарди-ю, у пусиб ўтирган жойида ёнғин тафтида қовжирашдан қўрққан шовулдек қалтирар эди.

Нима гап ўзи, у нима ёмонлик қилди одамларга?

«Гап шунда-да, на ёмонлик, на яхшилик қила олдингиз...» — деган товуш келди.

Астойдил қулоқ осиб қараса, Фотиманинг овози. Ажабо, у ўлган эди-ку?!

Асаб, асаблар... Тепса-тебранмас, дейишарди уни, анча заиф экан-да, дарров асаби қақшаб қолди.

«Асабларни эҳтиёт қилинг, лоқайд бўлинг...» — ҳалиги овоз яна келди. Қараса, оппоқ ички кўйлақда, узун қўлларида олтин безаклар кўтарган Фотима келяпти рўпарасига.

У буткул оппоқ, сочларигача... Узатган қўлларидаги қимматбаҳо безаклар ергача осилган:

«Тақинг, тақинг бўйнингизга, — дейди Фотима, унинг бўйнига оғир тақинчоқларни осадди, Аббосов бўғила бошлайди... — Осинг бўйнингизга, бу меники, бировга берманг...»

Овоз эгаси Фотима эмишу ўзи Фотима эмас, ундан олдинги хотини Эътибор эмиш. Эътибор букчайган кампир бўлиб қолибди, анча бўлган эди ўлганига. Ёш ўлган эди, у дунёда ҳам қарир экан-да одам? Қизиқ, ташвиши бўлмаса... Ё у ерда ҳам ташвиш бормикан? Эътибор ҳам қуруқ қўлларини чўзиб келяпти, қўлининг баъзи жойларида суюги кўриниб турибди... Нима қилмоқчи, нима

керак унга?.. Аббосов бақирмоқчи бўлди-ю, овози чиқмади. Муддаоси нима? Аббосов уни оғир кунга қолганида ҳимоя қилмаган эди, туҳматга учраб қамалиб кетди, Аббосов орқасидан юрмади, ташвишидан кўрқди. Лекин ёмонлик қилгани йўқ, ўша ёқларда касалга чалиниб, кейин узоқ ётиб ўлиб кетганида болаларини боқди... Нима қилмоқчи, ўч олмоқчимиз?

— Эътибор! Эътибор...— Аббосов ўрнидан ҳам жиллолмади, овози ҳам чиқмас эди. Кампир суякли қўллари билан уни бирдан қучоқлаб олди, бағри юмшоқ эмишу гавдаси совуқ, ўлик эмиш...

«Лоқайд бўлинг, энди менга керак эмассиз...»— деб шивирлармиш ўлик...

Аббосов бир нима деб бақириб юборганида овози ёриб чиқиб, уйғониб кетди. Совуқ терга ботган, креслоннинг бахмал лўласи ҳам нам, совуқ эди. Уликнинг юмшоқ қучоғини шундан кўрган Аббосов, лўлани отиб юборди. Негадир «Хайрият!», «Хайрият!» дея манглайини ушлаганча бориб, ечиниб жойинга ётди. Утирган жойда ухланинг оқибати шу-да, ёмон туш, босинқираш... Аббосов камдан-кам туш кўрар, кўрганда ҳам қандайдир рангли, роҳатихон тушлар кўрар эди. Бугун бўлса... Дарвоқе, бу— Эътибор нима қилиб юрибди тушида? Унут бўлиб кетган гаплар...

Лекин кўзи кетиши билан Эътибор қиёфасидаги кампир яна пайдо бўлди. Энди у Аббосовнинг бошига келиб ўтирганмиш.

«Кетмайман, ҳар кунни келаман, мен сизнинг виждонингизман!»— дермиш.

— Мен-чи, мен ётавераманми?—сўрармиш Аббосов.

«Ҳа лоқайд ётаверинг, мен ҳар кунни келаман, мен виждонингизман...»— деб такрорлармиш кампир. Суяги чиққан бармоқлари билан юзини силамоқчи бўлармиш.

— Йўқ!— деб бақирганча, яна туриб кетди Аббосов. Пешонасини артиб ўлтириб олди. Қоронғи уйда нимадир шитирлар, юмшоқ гиламда биров юргандек эди.

— Фотима?— деди Аббосов. Шу зумдаёқ ўнгида ҳам босинқираётганини пайқаб, кўрпани отиб юборди.— Нима бўляпти менга ўзи! Жинни бўлиб қоляпманми?

Туриб, яланг оёқ у ёқ-бу ёққа юрди. «Чиндан ҳам ҳар кунни келаверса-я!» даҳшат билан ўйлади у. Энди ётгани юраги бетламасди. Арвоҳ ўнгида ҳам пайдо бўладигандек, шоша-пиша кийиниб ташқарига чиқди. Зинапоянинг

ёнгинасидаги ўрик гуллаган эди. Аббосов уни қучоқладию кўзидан дув ёш тўкилди. Ҳаммасига ўша Мардонқул давангир сабабчи. Қаёқдан ҳам пайдо бўлди бу саҳрода! Энди саҳродагина бўлса ҳам кошкийди. Ҳозир Тошкентнинг гуллаган хиёбонларида ўша қорамағиз дилбарни бағрига босиб юрибдими ҳали. Азоб чеккани сари яшаради... Буни бўлса, кўз юмди дегунча, кампирнинг арвоҳи қучоғига тортади. Ҳар куни келаверса-я?..

Заргаров бу пайтда чиндан ҳам Зиёданинг титроқ, жссиқ қоматини бағрига маҳкам тутиб турарди.

Улар академгородок хиёбонининг қизил қум сепилган йўлкасида учрашдилар. Катта бир ички қувончдан Зиёданинг кўзлари ёниб, ўзи эса сабреиз талпиниб турарди.

— Шўрлик алхимикларни оқладик, Мардонқул ака!— деди у саломлашншдан ҳам олдин.— Топилди, сунъий олтинли порода, зарафшон тупроқ топилди!

Шундай бахтиёр эдики, Заргаров:

— Табриклайман, жонгинам!— деб қучоқлаб олганида, унча қаршилик кўрсатмай, унинг саҳро ҳиди келиб турган кенг бағрига сингди-кетди. Заргаров ҳам бир умр кетган, бир умр интилган азиз, эзгу бир ҳароратга энди етгандек, уни кўксига босганча ҳамон турарди. Хиёбонда кечки салқин, шўх-шатири шабада барвақт гуллаган бодом, қизил акация гулбарглариининг сезилар-сезилмас ҳидларини анқитган, тараб сепилган қизил қум устида сийрақкина излар намиқиб, қорайиб кўринар эди.

— Өзиб-тўзиб кетибсиз... Мунча қўпол суякларингиз?— дея шивирлади Зиёда. У оқ халатда биринчи йил бодроқ бўлиб гуллаган ўрик ниҳолига ўхшарди. Саҳрода узоқ бемор ётиб, илк баҳорга илҳақ бўлган Заргаров бу хушбўй, илиқ оқшомни бутун машаққатли умри учун ато этилган туҳфа деб билди. Авайлаб бағридан бўшатди. Қиз ерга қараб, сочларини тузатди.

— Энди батамом соғайиб кетдингизми?

— Оғир кунларда бориб хабар олмади, деб сиздан гина қилиб юрибман, бу ерда оламшумул воқеалар юз берган экан-ку...— деди Заргаров кўнглидаги ўша ҳеч ким воқиф бўлмаган гиналари учун узр сўрагандек.

— Мен бордим,— деди Зиёда,— икки марта бориб... кечаси деразангиз олдидан айланиб қайтдим. Чақмоқ чаққанда кўриб қоласизми, деб, юрагимни ҳовучлаб...

— Ёгин-сочинда-я?— деб сўради Заргаров. У Зиёданинг шундан шу ёққа бориб, индамай қайтиб келаверга•

нини кўз олдига келтирди. Яна бағрига олиб ёш боладек суйди. «Меҳрибоним», деди шивирлаб, Зиёда уни темир одам деб билар, бундай нафис, мулойим бўлиши мумкинлигини тасаввур этолмас эди.

— Нега кирмадингиз ахир? Мен сизни кутдим...— деди Заргаров.— Келса, шу аҳволимда қандай кутаман, деб қўрқардим, лекин ҳамон икки кўзим йўлда эди...

— Кирсам... бошингизда маърака... у кунлари мен сизга қандай сўзлар айтишим мумкин, қандай сўзлар айтишим керак эди?

Заргаров унинг ўнғайсиз аҳволини тушунди. Фотиманинг вафот этган кунлари эди. У бориб нима ҳам дейди, таъзия билдирадими ё...

— Унда мен сизга қўпол гап айтиб қўйишимдан ҳам қўрқдим,— деди Зиёда.

— Қандай қўпол гап?

— Ҳақиқатан баъзан дағалроқ эшитилади. Беморлигингизда ботинмадим.

— Энди айтинг бўлмаса?

— Айтаман,— деди Зиёда. Улар йўлкада аста ёнмаёن борар эдилар.— Айтаман. Сиз Фотима учун курашмадингиз. Севмагани учунгина одамдан қўл силтаб қутулиб бўлмайди.

— Биламан, Зиёда,— деди Заргаров. Оқшом қоронғисиди унинг юзи ҳам сўнинқиради. Биламан,— деб такрорлади у.— Бу умримнинг битмас яраси бўлиб қолишини ҳам биламан. Ана шундай таънани кимдандир кутган эдим. Саодат айтар, деб қўрққан эдим, негадир айтмади. Ақли етмади. Энг яқин одамимдан кутган эдим... Фақат ўзинг билиб, азобини тортиб юриш ҳам қийин-да... Раҳмат сизга. Уртоқлашдингиз. Ушандаёқ кирсангиз, очиқ гаплашсангиз, ҳеч малол келмасди.

— Кирмаганимнинг бошқа сабаблари ҳам бор,— деди Зиёда.— Мен гап-сўздан қўрқмайману эл оғзида сақич бўлиш, мишмишчиларни ўчакиштириш ҳам ҳавас эмас. Ҳали ҳам обкомдагилар таклиф қилиб, гаплашишди.

— Нима дейишди?

— «Танишишмоқчи» экан... Сизни мендан қизганишадими дейман,— кулди Зиёда.

Заргаров вазиятни тахминлаб кўз олдига келтирди. Ҳа, бу ўзига боғлиқ можаро, шу кунларда унинг ишлари, хатти-ҳаракати, аҳволи баъзиларни қизиқтирган бўли-

ши мумкин. Ҳечқиси йўқ, ҳаммаси жойида... у панжаларини қисиб, қоронғида жилмайиб қўйди. Оёқлари остида қум шитирлади. Қизиқ, шу ерда ҳам қум! Пешанага битгани шуми нима бало!..

— Айтгандай, жужуқлар қалай?— дея бирдан сўраб қолди у.

Зиёда яна кулиб юборди.

— Биласизми, обкомда мен уларнинг ўзимники эмаслигини айтмадим,— деди у шўхлик билан.— Боплабманми? Ёш экан, хом экан, деб ўйлашмасин!

Заргаров ҳам кулди. Унинг болали хотин бўлиб кўришишга интилиши чиндан ҳам кулгили эди.

— Очиғини айтсам,— деди Зиёда бирдан ўйга чўмиб,— уларни «ўзимники эмас» дейишга тилим бормади. Бунинг қийин бўлишини сира ўйламаган эканман. Чиндан ҳам, ўзингиз ўйлаб кўринг, қандай айтаман? Ахир, қувонсам ҳам, хафа бўлсам шуларни қучаман.

Заргаров Гулнора билан Дилорани қўшалоклаб қучган Зиёдани, унинг бир онадек қувонганини кўз олдига келтирди. Бу унинг кўнглига илиқ бир сабрсизлик туйғусини солди. Иложи бўлса узоқ-узоқ суҳбатлашгиси келарди.

— Энди қачон айтиб берасиз... Қўлбола олтин тупроқни? Мен тагига етолмай, тушунолмай ҳайронман, Зиёда, наҳотки бу мумкин бўлса?

— Юринг, уйга борайлик,— деди қувониб Зиёда,— чой ичамиз, мен сизга ҳикоя қилиб бераман.

— Йўқ, ҳозир эмас...— деди Заргаров соатига қараб,— кейинги сафар, бапуржа. Хўпми?— Кейин шўх мақтаниб қўшиб қўйди:— Мен энди жуда зўр одамман, ахир. Генерал директор қилиб тасдиқлашди.

— Вой, айтмайсиз ҳам, бу жуда ваҳима-ку! Табрикласам майлими?— Зиёда бўйнини чўзиб унинг юзидан ўпмоқчи эди, Мардонқул икки ёноғидан икки қўли билан чаққон ушлаб лабидан ўпиб олди. Қиз, лаби куйгандек, қўлининг сирти билан оғзини тўсиб ерга қаради.

— Мен албатта келаман!— дея Заргаров шошганча жўнади.

...Лекин бир ҳафта ўтар-ўтмас Қумтов Комплекс қурилиш бирлашмасига Зиёданинг ўзи етиб борди. Баҳор авж олиб келмоқда эди. Қум сақлаган намликдан гиёҳлар қизариб ниш урар, шунинг учун бутун саҳро, айниқса

эрта тонгда, ёппасига бўзариб товланар эди, у баҳор нафасига кўксини тўлатиб, бекатдан Бирлашмагача пиёда келди.

Бирлашма уч қаватли янги бинода эди. Ҳали атрофлар ўйдим-чуқур, қурилиш материалларию йиғиштирилмаган техника қисмлари билан ивирсиб кетган, чала бузилган кранлар, бетон қорувчи барабанлар юмалаб ётибди. Бу ерга яқинда катта автомобиль йўллари, марказий телефон кабеллари келса керак, ахир саҳрода неки қурилиш бўлса, энди ҳаммаси шу Бирлашмага қарайди. Қелажаги билан олганда, бу комплекс территория жиҳатидан ҳам, хўжалик потенциали жиҳатдан ҳам эски областнинг ўзидан кўра мавқлироқ бўлади.

Идора олдини машина босиб кетган эди. Зиёда, кенгаш бўляптими, деб зинадан юраги бетламайроқ чиқди-ю, генерал директорнинг эшигини топганига дадилланди.

Заргаровнинг қабулида белбурма бахмал камзул кийган дилбаргина бир жувон ўтирарди. Зиёда кирганда у дарров ўрнидан турди-да, негадир қизаринқираб, қўл берди:

— Тўмарис Жалпақова.

— Зиёда.

Заргаров уларни бир-бирларига мақтаб таништирди. Жалпақова ҳам аёл кишига хос сезгирлик билан вазиятнинг пайқади-да, гапини қисқа қилиб, хайрлашди.

— Нима бўлди, Зиёда? Бугун учмоқчи эдим.

— Узим келдим. Сабрим чидамади!— деди Зиёда. Улар ўпишиб кўришдилар-да, диванга ёнма-ён ўтирдилар... Зиёда унинг рангпар юзларига бармоғини тегизиб:

— Ишингиз кўп, биламан, Нима қилай— деб сўради.

— Биласизми нима қиласиз? Кўчиб келинг,— деди Заргаров.

— Узимда ҳам шу ўй йўқ эмас. Ҳозир... шу ният кўнглимда бирданига яна ҳам қатъийлашди,— деб эшикка қаради Зиёда. Заргаров унинг ҳалигина чиқиб кетган Тўмарисга шама қилаётганини тушуниб, кулди. Ҳадеб юзида ўйнаётган бармоқларини ушлаб лабига босди.

— Саҳродан қўрқмайсизми?

— Энди қатиқни ҳам пуфлаб ичарсиз?— деб кулди Зиёда.— Биласизми, менинг бир неча йиллик муҳим ишим бор: лабораториямиздаги кашфиётнинг барча тажрибалари билан батафсил илмий баёнини ёзишим керак. Бу менинг докторлик ишим бўлади.

— Бўлмаса шундай қиламиз,— Заргаровнинг пешанаси тиришиб, туташ қошлари кўзини босиб тушди.— Кампир билан жужуқларни ҳам олиб келасиз. Саодат ҳам уч-тўрт ойда техникумни битириб шу ерга ишга келади. Ҳозир уйлар битяпти, тўрт хоналик жой оламиз. Катта оила, катта хонадон, катта ишлар! Яхши кўраман!

— Катта саҳро!— дея кулди Зиёда.

— Катта бахт...— деб қучоқлаб олди уни Заргаров. Зиёда истиҳола қилди. Ҳарқалай, расмий жой...

— Мен розиман!

— Жуда соз,— яна ўйлаб қолди Заргаров,— айтгандай, «хазина»ни нима қиласиз?

— Ҳа, «хазина» масаласи қизиқ бўлди,— деди Зиёда эслаб.— Мен уни ўлкани ўрганиш музейига таклиф қилдим. Бир ходим келиб кўриб, «Йигирма минг!» дейди.

— Нима йигирма минг?

— Коллекциянинг баҳоси шунақа эмиш. «Биласизми, коллега,— дедим.— Текинга олиб кетинг, ҳозир ҳаётимда жуда қувончли катта воқеа бўлиб турибди, шунинг ҳурмати, ола қолинг, манзират эмас», дедим. Зўрға кўндирдим. Кекса одам экан, икки гапнинг бирини «ҳай, эсизгина-я», деб, рўйхатга олиб, муҳр босиб, давлат номидан йигирма минг сўмга тилхат бериб кетди.

Зиёда кулиб ҳикоя қиларкан, Заргаров унинг бармоқларини ўйнаганча, бошқа нарсаларни ўйларди. У ўзини янги севги учун кекса деб ҳисоблар эди, янги севги эса — мана... наҳотки шу гуркираб келаётган янги севги бўлса...

— Бу қўллар...— деди у Зиёданнинг бармоқларини ҳамон қўйиб юбормай.— Сиз балки мендек кесакдан ҳам олтин зарралари қидираётгандирсиз? Лекин бу ўринда алхимиклигингиз кетмайди.

— Сиз тентаксиз...— дея эркаланди Зиёда.— Одамлар сиздан кутяпти олтинни.

— Сизга раҳмат,— деди Заргаров, кўнгли ҳеч қачон бундай ёришмаган эди.— Мен қайта туғилгандайман...

— Жуда катта туғилибсиз,— дея ҳазиллашди Зиёда ва ярим жиддий қилиб қўшиб қўйди:— Катта туғилган боланинг тақдири оғир бўлади, дейишади...

— Ҳа. Лекин биласизми, Зиёда, менга хотин бўлиш ҳам жуда оғир иш...

Зиёда унинг кўзларига тикилиб шивирлади:

— Билама...

1973—74 йиллар